

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ

“БАНК ИШИ” КАФЕДРАСИ

ХАЛҚАРО БАНК ИШИ

Ўқув қўлланма

ТОШКЕНТ – ИҚТИСОДИЁТ – 2019

Тоймухамедов И. Халқаро банк иши. Ўқув қўлланма. –Т.: Иқтисодиёт, 2019. -176 бет.

Халқаро банк иши. Ўқув қўлланма Тошкент давлат иқтисодиёт университети Илмий кенгашида муҳокама қилинган ва чоп этишда тавсия қилинган.

«Халқаро банк иши» номли ўқув қўлланма мазкур фан бўйича тасдиқланган ўқув дастури асосида тайёрланган. Ўқув қўлланмада халқаро банклар фаолияти ва операцияларининг пайдо бўлиш моҳияти, уларнинг сабаблари, ривожланган хорижий мамлакатлар банк тизими фаолияти ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳамда халқаро банк сектори фаолиятини баҳолаш ва бошқариш жараёнлари, хорижий мамлакатлар тижорат банклари фаолияти ва улардан Ўзбекистон банк тизимини самарали фаолиятини ташкил этишда фойдаланишни такомиллаштириш йўллари кабилар ўз ифодасини топган.

Учебное пособие под названием «Международное банковское дело» подготовлена на основе утвержденной учебной программы курса. В учебном пособии освещены сущность деятельности и операций международных банков, и причины их возникновения, деятельность банковской системы зарубежных стран и их особенности, оценка и управление международным банковским сектором, деятельность коммерческих банков в зарубежных странах и использование их опыта в банковской системы Республики Узбекистан.

A manual entitled “International Banking” has been prepared on the basis of the approved curriculum of the course. The manual highlights the content of the essence of the activities and operations of international banks, the reasons for their emergence, activities of the banking system of foreign countries and their features, assessment and management of the international banking sector, activities of commercial banks in foreign countries and the use of their experience in the banking system of the Republic of Uzbekistan.

Такризчилар:

- Т.И. Бобоқулов - и.ф.д., профессор, Тошкент молия институти “Банк иши” кафедраси профессори;
И.И. Алимов - и.ф.н., доцент, ТДИУ “Банк иши” кафедраси доценти.

ISBN 0000000000

УЎК: 0000000
КБК:0000000

© “Иқтисодиёт” нашриёти, 2019.
© Тоймухамедов И., 2019.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.....	9
I боб. “Халқаро банк иши” фанининг предмети ва вазифалари. Халқаро банк иши назарияси ва амалиёти	11
1.1. Халқаро банк иши назарияси ва асосий концепциялар. Халқаро банк фаолиятининг ривожланиш омиллари.....	11
1.2. Халқаро банк операцияларининг туркумланиши.....	14
1.3. Банкларнинг корреспондентлик муносабатлари ва банк ҳисоб-китоблари технологияси.....	23
1.4. Янги банк хизматларининг пайдо бўлиши, турлари ва уларни жорий қилиш йўллари.....	27
Тест саволлари.....	33
II боб. Банк фаолиятининг байналминаллашуви ва трансмиллий банклар фаолиятининг ривожланиши	35
2.1. Банк фаолиятининг байналминаллашуви шарт-шароитлари ва омиллари. Трансмиллий банкларнинг (ТМБ) ташкилий тузилиши.....	35
2.2. ТМБлар фаолиятининг асосий турлари.....	40
2.3. ТМБ фаолиятида рискларни бошқаришнинг ўзига хос жиҳатлари. Оффшор банк фаолиятининг пайдо бўлиши.....	43
2.4. Молиявий конгломератлар ва банк холдинглари ривожланишининг замонавий тенденциялари.....	49
Тест саволлари.....	51
III боб. Ривожланган мамлакатларда банк фаолиятининг ривожланиши ва уни тартибга солиш	53
3.1. АҚШ банк тизимининг ривожланиш босқичлари. АҚШда банк фаолиятини тартибга солиш тизими.....	53
3.2. Европа Марказий банки ва Европа марказий банклари тизимининг ўзига хос жиҳатлари.....	57
3.3. Буюк Британия банк тизимининг ривожланиш босқичлари.....	61
3.4. Япония банк тизимининг шаклланиши ва таркибий тузилиши. Япония банки пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишлари.....	71
Тест саволлари.....	75
IV боб. Ислом банк тизими ва унинг ривожланиш босқичлари	78
4.1. Ислом банкларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши. Ислом молия институтларининг анъанавий молия институтларидан фарқли томонлари.....	78
4.2. Ислом молиявий инструментлари: мушорака (Musharakah), мудораба (Mudharaba), муробаҳа (Murabaha), ижара (Ijara), Қард ул-Ҳасан (Qard-ul-Khasan).....	79
4.3. Ислом банк маҳсулотлари ва уларнинг турлари.....	81
4.4. Ислом банк фаолиятида рискларни бошқариш.....	84
Тест саволлари.....	89
V боб. Халқаро молия-кредит ташкилотлари ва уларнинг фаолияти	91
5.1. Халқаро молия-кредит ташкилотларининг ташкил этилиши ва ривожланиши. Халқаро молия-кредит ташкилотларининг туркумланиши.....	91

5.2.	Халқаро валюта фонди, унинг мақсад ва вазифалари. Жаҳон банки гуруҳи ва унинг таркиби.....	94
5.3.	Минтақавий тараққиёт банклари. Европа тикланиш ва тараққиёт банки. Осиё тараққиёт банки.....	97
5.4.	Ўзбекистоннинг халқаро молия-кредит ташкилотлари билан муносабатларининг ривожланиши.....	101
	Тест саволлари	103
VI боб.	Тижорат банклари халқаро ҳисоб-китоблар тизимининг қатнашчилари сифатида	106
6.1.	Банклараро корреспондент муносабатлар халқаро банк бизнесининг амалга ошириш шакли сифатида.....	106
6.2.	Халқаро ҳисоб-китоблар мазмуни ва амалга ошириш тартиби.....	108
6.3.	Халқаро ҳисоб-китоб шакллари ва унинг туркумланиши.....	111
6.4.	СВИФТ тизими орқали халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш.....	117
	Тест саволлари	122
VII боб.	Халқаро банк фаолиятини тартибга солиш	125
7.1.	Халқаро банк фаолиятини тартибга солишнинг аҳамияти ва зарурияти. Банк назорати бўйича Базель қўмитаси ва унинг функциялари.....	125
7.2.	Базель қўмитасининг банк фаолиятини тартибга солиш бўйича асосий талаблари ва уларнинг ривожланиши.....	126
7.3.	Базель-III талабларини жорий этиш босқичлари.....	128
7.4.	Молиявий барқарорликни тартибга солувчи халқаро ташкилотлар.....	134
	Тест саволлари	135
VIII боб.	Халқаро банк фаолиятида рисклар ва уларни бошқариш	138
8.1.	Халқаро банк фаолиятидаги риск турлари ва уларнинг туркумланиши.....	138
8.2.	Кредит, бозор ва операцион рискларнинг капитал етарлилигини ҳисоблашдаги ўрни ва аҳамияти.....	141
8.3.	Ликвидлилик рискинни бошқариш усуллари.....	144
8.4.	Валюта rischi ва валюта позициясини бошқариш. Молиявий деривативлар ва рискларни бошқариш.....	147
8.5.	Халқаро ҳисоб-китоблардаги рискларни бошқариш.....	150
	Тест саволлари	153
IX боб.	Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг халқаро банк тизимига интеграциялашуви истиқболлари.....	156
9.1.	Ўзбекистонда замонавий банк тизимининг шаклланиши ва ривожланиши.....	156
9.2.	Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг халқаро молия тизимига интеграциялашуви шарт-шароитлари.....	157
9.3.	Халқаро ташкилотлар ва банкларнинг кредит линиялари.	159
9.4.	Республикамиз банкларининг халқаро рейтинг кўрсаткичлари ва уларни ошириш чоралари.....	164
	Тест саволлари	166
	Глоссарий	168
	Адабиётлар рўйхати	173

СОДЕРЖАНИЕ

Введение.....	9
Глава 1. Предмет и задачи курса "Международное банковское дело". Теория и практика международного банковское дело.....	11
1.1. Теория и основные принципы международного банковского дела. Факторы развития международного банковского дела.....	11
1.2. Классификация международных банковских операций.....	14
1.3. Корреспондентские отношения банков и технология банковских расчетов.....	23
1.4. Появление, виды и способы внедрения новых банковских услуг.....	27
Тесты.....	33
Глава II. Интернационализация банковского дела и развитие транснациональных банков	35
2.1. Условия и факторы интернационализации банковской деятельности. Организационная структура транснациональных банков (ТНБ).....	35
2.2. Основные виды деятельности ТНБ.....	40
2.3. Специфические аспекты управления рисками в деятельности ТНБ. Появление оффшорной банковской деятельности.....	43
2.4. Современные тенденции развития финансовых конгломератов и банковских холдингов.....	49
Тесты.....	51
Глава III. Развитие и регулирование банковской деятельности в развитых странах	53
3.1. Этапы развития банковской системы США. Система банковского регулирования в США.....	53
3.2. Европейский центральный банк и особенности системы Европейских центральных банков.....	57
3.3. Этапы развития банковской системы Великобритании.....	61
3.4. Становление и структура банковской системы Японии. Основные направления денежно-кредитной политики Банка Японии.....	71
Тесты.....	75
Глава IV. Исламская банковская система и этапы ее развития	78
4.1. Возникновение и развитие исламских банков. Отличительные стороны исламских финансовых институтов от традиционных финансовых институтов. Исламские финансовые инструменты: мушарака (Mushaarakah), мудораба (Mudharaba), мурабаха (Murabaha), аренда (Ijara), кард уль-хасан (Qard-ul-Khasan).....	78
4.2. (Mudharaba), мурабаха (Murabaha), аренда (Ijara), кард уль-хасан (Qard-ul-Khasan).....	79
4.3. Продукты исламского банкинга и их виды.....	81
4.4. Управление рисками в исламской банковской деятельности.....	84
Тесты.....	89
Глава V. Международные финансово-кредитные организации и их деятельность	91
5.1. Организация и развитие международных финансово-кредитных институтов. Классификация международных финансово-кредитных организаций.....	91
5.2. Международный валютный фонд, его цели и задачи. Группа Всемирного банка и ее структура.....	94
5.3. Региональные банки развития. Европейский банк реконструкции и развития. Азиатский банк развития.....	97
5.4. Развитие отношений Узбекистана с международными финансово-кредитными организациями.....	101

Тесты	103
Глава VI. Коммерческие банки как участники международной расчетной системы	106
6.1. Межбанковские корреспондентские отношения как форма осуществления международного банковского бизнеса.....	106
6.2. Содержание международных расчетов и порядок их проведения.....	108
6.3. Формы международных расчетов и их классификация.....	111
6.4. Порядок проведения международных расчетов через систему SWIFT.....	117
Тесты	122
Глава VII. Регулирование международной банковской деятельности	125
7.1. Значение и необходимость регулирования международной банковской деятельности. Базельский комитет по банковскому надзору и его функции.....	125
7.2. Основные требования Базельского комитета по банковскому регулированию и их развитие.....	126
7.3. Этапы реализации требований Базель III.....	128
7.4. Международные организации регулирующие финансовую стабильности.....	134
Тесты	135
Глава VIII. Риски в международной банковской деятельности и их управление ...	138
8.1. Виды рисков в международной банковской деятельности и их классификация..	138
8.2. Роль и значение кредитных, рыночных и операционных рисков в расчете достаточности капитала.....	141
8.3. Методы управления риском ликвидности.....	144
8.4. Валютный риск и управление валютной позицией. Производные финансовые инструменты и управление рисками.....	147
8.5. Управление рисками в международных расчетах.....	150
Тесты	153
Глава IX Перспективы интеграции банковской системы Республики Узбекистан в международную банковскую систему	156
9.1. Становление и развитие современной банковской системы в Узбекистане.....	156
9.2. Условия интеграции банковской системы Республики Узбекистан в международную финансовую систему.....	157
9.3. Кредитные линии международных организаций и банков.....	159
9.4. Международные рейтинговые показатели банков республики и меры по их повышению.....	164
Тесты	166
Глоссарий	168
Список литературы	173

CONTENT

Foreword	9
Chapter 1. The subject and objectives of the course "International Banking". Theory and practice of international banking	11
1.1. The theory and basic principles of international banking. Factors of development of international banking	11
1.2. Classification of international banking operations	14
1.3. Correspondent banking relations and bank settlement technology	23

1.4.	The appearance, types and methods of introducing new banking services.....	27
	Tests	33
Chapter II. The internationalization of banking and the development of transnational banks		35
2.1.	Conditions and factors of the internationalization of banking. The organizational structure of transnational banks (TNB)	35
2.2.	The main activities of TNB	40
2.3.	Specific aspects of risk management in TNB activities. The emergence of offshore banking	43
2.4.	Current trends in the development of financial conglomerates and bank holdings.....	49
	Tests	51
Chapter III. Development and regulation of banking in developed countries		53
3.1.	Stages of development of the US banking system. The system of banking regulation in the United States	53
3.2.	The European Central Bank and the specifics of the European Central Banks system	57
3.3.	Stages of development of the UK banking system	61
3.4.	Formation and structure of the banking system of Japan. The main directions of the monetary policy of the Bank of Japan.....	71
	Tests	75
Chapter IV. Islamic banking system and the stages of its development		78
4.1.	The emergence and development of Islamic banks. Distinctive aspects of Islamic financial institutions from traditional financial institutions.....	78
4.2.	Islamic financial instruments: musharak (Musharakah), mudoraba (Mudharaba), murabah (Murabaha), rent (Ijara), card ul-Hasan (Qard-ul-Khasan)	79
4.3.	Islamic banking products and their types	81
4.4.	Risk management in Islamic banking.....	84
	Tests	89
Chapter V. International financial and credit organizations and their activities		91
5.1.	Organization and development of international financial and credit institutions. Classification of international financial and credit organizations	91
5.2.	International Monetary Fund, its goals and objectives. The World Bank Group and its structure	94
5.3.	Regional development banks. European Bank for Reconstruction and Development. Asian Development Bank	97
5.4.	Development of relations of Uzbekistan with international financial and credit organizations.....	101
	Tests	103
Chapter VI. Commercial banks as participants of the international settlement system.		106
6.1.	Interbank correspondent relations as a form of international banking business	106
6.2.	The content of international payments and the procedure for their conduct	108
6.3.	Forms of international payments and their classification	111
6.4.	The procedure of international payments through the SWIFT system.....	117
	Tests	122
CHAPTER VII. Regulation of international banking		125
7.1.	The value and the need to regulate international banking. Basel Committee on	125

	Banking Supervision and its functions	
7.2.	The main requirements of the Basel Committee on Banking Regulation and their development.....	126
7.3.	Stages of the implementation of the requirements of Basel III	128
7.4.	International organizations governing financial stability.....	134
	Tests	135
	CHAPTER VIII. Risks in international banking and their management	138
8.1.	Types of risks in international banking and their classification.....	138
8.2.	The role and importance of credit, market and operational risks in calculating the capital adequacy	141
8.3.	Methods of liquidity risk management	144
8.4.	Currency risk and currency position management. Derivative financial instruments and risk management.....	147
8.5.	Risk management in international payments	150
	Tests	153
	CHAPTER IX. Prospects for the integration of the banking system of the Republic of Uzbekistan into the international banking system	156
9.1.	Formation and development of modern banking system in Uzbekistan	156
9.2.	Conditions for the integration of the banking system of the Republic of Uzbekistan into the international financial system	157
9.3.	Credit lines of international organizations and banks	159
9.4.	International Rating Indicators of Republican Banks.....	164
	Tests	166
	Closary	168
	Bibliography	173

КИРИШ

Бозор муносабатлари шароитида банк тизими миллий иқтисодиёт рақобатбардошлигини ва барқарорлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, банк тизимида фаолият юритиш учун зарур кўникма ва билимларни эгаллаш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Банкларнинг халқаро молия бозоридаги фаолиятини тартибга солиш ва фонд бозори капитализация даражасини, иштирокчиларнинг, шу жумладан хорижий инвесторларнинг инвестицион фаоллигини ушлаб туриш мураккаб муаммолардан ҳисобланади. Бу муаммоларни самарали ечими халқаро молия бозорида банкларнинг рақобатбардошлилиги ва ҳавфсизлиги, барқарорлиги ва ликвидлилиги, инвесторлар учун жалбдорлиги ва рисксизлиги даражасини таъминлаш билан узвий боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев, “Ҳукумат ва Марказий банк халқаро молия институтлари кўмагида банк-молия тизимини ривожлантириш бўйича узоқ муддатли стратегия ишлаб чиқиши лозим.

Бунда банк тизимига хусусий ва хорижий капитал кириб келиши ҳисобидан биз давлат банклари улушини босқичма-босқич камайтириб борамиз. Бу эса соҳада рақобат муҳитини яхшилашга, тижорат банклари фаолиятини, кредитлаш сифати ва маданиятини ҳар томонлама оширишга хизмат қилади.

Шунингдек, молия бозорлари, жумладан, фонд бозорини ривожлантириш ҳам янги иқтисодий шароитда асосий мақсадларимиздан бири бўлиши керак.

Янги молиявий инструментларни жорий этиш ва облигациялар чиқариш орқали, банк хизматлари кўламини янада кенгайтириш, илғор ахборот технологиялари асосида банк тизимини ривожлантириш зарур.”¹, деб таъкидлаганлар.

Ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида тижорат банкларининг халқаро молия бозоридаги фаолиятининг юқори даромад келтирувчи йўналишларидан бири ҳисобланади ва банкларнинг ликвидлилигини таъминлайди. Банкларнинг халқаро молия бозоридаги фаолияти турли ҳил қимматбаҳо қоғозлар: оддий ва имтиёзли акциялар, облигациялар, давлат қарздорлик мажбуриятлари, депозит сертификатлари, вексел ва бошқаларга маблағларини қўйиш ҳамда халқаро кредитлар орқали амалга оширадilar.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, бугунги кунда мамлакат банк тизимини халқаро миқёсга чиқиши ва хорижий мамлакатлар билан муносабатларини такомиллаштириш мақсадида тижорат банкларининг халқаро операцияларини ривожланишини таъминлаш борасида республика тижорат банклари олдида турган муаммоларни ҳар томонлама таҳлил қилиш ва бу борада илмий таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш долзарб масала ҳисобланади.

Ушбу ўқув қўлланма бозор иқтисодиёти шароитида миллий ва халқаро банкларнинг фаолияти, уларнинг операциялари турлари ва уларни назорат қилишда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг роли, халқаро банкларининг кредитлаш жараёни ва у билан боғлиқ рисклар, халқаро банклар фаолиятини бошқаришнинг асосий бўғинлари ва муаммолари, ривожланган мамлакатлар тижорат банклари пасивлари ва активларини бошқариш, Ўзбекистон билан халқаро банклари муносабатларини ривожлантириш йўллари каби масалаларини қамрайди.

Шунга кўра “Халқаро банк иши” фани бўйича тайёрланган ўқув қўлланманинг

¹ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. //Халқ сўзи. 29 декабр.2018 йил..

вазифаси талабаларга халқаро банк ишини назарий ва амалий жиҳатларини кўрсатишдан иборат

Талабалар томонидан “Халқаро банк иши”дан ўқув қўлланмани ўзлаштириш орқали халқаро банклар фаолияти ва операцияларининг пайдо бўлиш моҳиятини амалий томондан ўрганишлари ва уларнинг сабаблари билиб олишлари; халқаро банк сектори фаолиятини баҳолаш ва бошқариш жараёнларини ўрганишга, хорижий мамлакатлар тижорат банклари фаолияти ва улардан Ўзбекистон банк тизими билан самарали фаолиятини ривожлантириш механизмларини ҳамда бунда инновацион-технологияларнинг ривожланишидан кенг фойдалана олишлари учун маълумотларга эга бўлишлари мумкин.

“Халқаро банк иши” фани 5A230701 – Банк иши (фаолият турлари бўйича) мутахассислигида танлов фани ҳисобланиб, халқаро банк фаолиятини ривожланишини режалаштириш ва башорат қилиш, улардаги рискларини камайтириш ва баҳолашнинг илғор шакллари ва усулларини ишлаб чиқиш, ривожланган мамлакатлар банклар фаолиятининг стратегик йўналишларини ишлаб чиқиш ва тадқиқ қилиш, улар фаолиятини тартибга солувчи иқтисодий меъёрлар ҳисоб-китоби, уларни баҳолаш, ташкил қилиш ва улардаги мавжуд тажрибалардан Ўзбекистон банк тизимида фойдаланиш бўйича таклифлар ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнайди.

Ушбу ўқув қўлланмани ёзиш жараёнида Тошкент молия институтининг профессор-ўқитувчилар Э.Т.Қодиров ва Ж.К.Мажидовларнинг берган маслаҳатлари ва матераиллари учун алоҳида миннадорчилик билдираман.

Ушбу ўқув қўлланма «Банк иши» йўналиши бўйича магистратурадаги бир қатор мутахассисликларда, жумладан, 5A230701 – «Банк иши», 5A230702– «Банк ҳисоби ва аудит», мутахассисликларида ва 5A230603 – «Инвестицияларни бошқариш» мутахассислигида ўқитилади. Лекин мазкур қўлланма «Банк иши» йўналиши бўйича таълим олаётган магистратура ва бакалаврият талабалари, иқтисодиёт ва банк коллежлари талабалари, мустақил тадқиқотчилар ҳамда банк ходимлари учун фойдали бўлиши мумкин.

1 боб. “ХАЛҚАРО БАНК ИШИ” ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ. ХАЛҚАРО БАНК ИШИ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ

Режа

1.1 Халқаро банк иши назарияси ва асосий концепциялар. Халқаро банк фаолиятининг ривожланиш омиллари.

1.2 Халқаро банк операцияларининг туркумланиши.

1.3 Банкларнинг корреспондентлик муносабатлари ва банк ҳисоб-китоблари технологияси.

1.4 Янги банк хизматларининг пайдо бўлиши, турлари ва уларни жорий қилиш йўллари.

Таянч иборалар

Банк структураси, банк депозитлари, ссудалар, банк ваколатхонаси, банк бўлими, Савдо экспорти компаниялари, Эджа ҳақидаги Қонун, Халқаро банк шаҳобчалари тизими, Қўшма корхоналар, чет эл валютаси, маҳаллий жамланма ҳисобрақамлар, универсал банклар, ихтисослашган банклар, Марказий банк, Европа Иттифоқи умумий Стандарти.

1.1. Халқаро банк иши назарияси ва асосий концепциялар. Халқаро банк фаолиятининг ривожланиш омиллари.

Бозор муносабатларига ўтиш иқтисодиётда эмас, банк фаолияти соҳасида ҳам жиддий ўзгаришларни талаб қилади. Эндиликда жаҳон миқёсида фаолият кўрсатаётган халқаро банклар мутлақо бошқача тамойиллар асосида тузилиб, иш олиб бормоқдалар.

Хорижий мамлакатларда кўп йиллардан бери банк-молия тизимида ниҳоятда катта аҳамият бериб келинадиги техника ва технологияларни татбиқ этиш билан, бугунги кунда бу тизим ниҳоятда ривожланиб такомиллашди. Бу соҳада тезроқ муваффақият қозониш учун шу даврга қадар тўпланган ҳозирги давр бошқарувига доир мужассамлашган билимлардан фойдаланиш зарур. Буларни такомиллаштириш, амалиётга киритиш, фойдаланиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади.

Дунёнинг барча мамлакатларида аҳолининг кўпчилиқ қисми, давлат ва давлат ташкилотлари, кооператив мижозлар тижорат банклари хизматларидан фойдаланадилар. Иқтисодий тамойил ва норматив қонунчиликка амал қилиб, фаолият кўрсатаётган банк тизими иқтисодиётни ривожлантиришга ва миллий валютани барқарорлашувига олиб келади.

Халқаро банк тушунчаси ва уни назарий томонларини ўрганиш бўйича бир неча асрлардан бери иқтисодчи олимлар фаолият олиб борадилар. Масалан, Россия Молия Академияси профессори Е.Жарковскаянинг фикрига кўра, халқаро банклар – жаҳон иқтисодиётининг ўзига хос "қон томири" бўлиб, уларсиз замонавий жаҳон хўжалиқ механизмини тасаввур қилиш мумкин эмас. Бу тизимни турли хўжалиқ субъектлари, халқаро компаниялар, чет эл инвесторлари шакллантириб, пул ва унга тенглаштирилган қиймат ресурслари муомалада бўлади.

Девид Полфремен ва Филип Фордлар ўзларининг «Основы банковского дела» ўқув дарслигида: «Халқаро банклар – улар, ўзларидаги капиталлар билан бошқа давлат субъектларининг молиявий эҳтиёжини қондирувчи молиявий воситачилардир» деб таъкидлайдилар.

Ўзбекистонда банк тизими мустақил давлат иқтисодий сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири бўлди. Бугунги кунда банк тизими халқаро талабларга жавоб берувчи асосда шаклланиб, фаолият юритмоқда.

Албатта, халқаро банклар ўз фаолияти самарадорлигини оширишда иқтисодий тамойилларга амал қилиши қанча юқори бўлса, у шунчалик кўп фойда кўради ва натижада барқарор молиявий институтга айланади.

Ҳар бир давлат ўз ҳудудида бўлган ва ҳудудидан ташқаридаги маҳаллий банклари барқарорлигига алоҳида эътибор қаратади. “Халқаро банк иши” фанининг мақсади ҳам жаҳон ҳўжалигида халқаро банкларнинг тутган ўрнини ўргатишдан иборат. Шу билан бирга, “Халқаро банк иши” фанининг халқаро иқтисодий муносабатларда жаҳон банкларининг тарихан шаклланиши, замонавий тузилиши ва операция фаолияти билан таништиради, улар фаолиятини таққослашга ўргатади.

Тижорат банклари банк тизимининг муҳим бўғини бўлиб, иқтисодиётнинг корхоналар, ташкилотлар, аҳолига бевосита хизмат курсатадиган мустақил субъектлари бўлиб ҳисобланади. Тижорат банклари пул маблағларининг ҳаракатланиш жараёнини ташкил этиш билан уз миждозлари: юридик ва жисмоний шахсларнинг молиявий эҳтиёжларини кондириб, бу маблағларини энг фойдали тарзда жойлаштирилишини таъминлайди. Хорижий марказий банкларнинг роли умуман қонун яратувчилик, тартибга солувчилик, эмиссион фаолият, кредит тизимининг барқарорлигини қўллаб-қувватлаш ва шу кабилардан иборат.

Ҳозирги банк амалиётида банк турини белгилайдиган иккита асосий мезон қўлланилади:

1. Ресурсларни жамлаш усули - ўз бўлимларига эга ва уз бўлимларига эга бўлмаган, ссуда сармоялари бозорларида (банклараро, пуллик, облигацияли) маблағларни жалб этувчи банклар ана шу усулга қараб фаркланади;

2. Банкларнинг фаолият соҳаси — миллий ёки халқаро ҳажмда, яъни (норезидентлар билан банк операцияларининг ҳажми баланси умумий суммасининг 1/3 қисмидан ортиқ бўладиган ҳолатда).

Кўрсатилган мезонлар банк миждозлари таркиби, маҳсулотлар ва хизматлар туркуми, шунингдек, унинг ташкилий тузилмасини шакллантиришда белгиловчи омиллар ҳисобланади.

Банклар фаолияти тамойилларининг мавжуд таснифи уларнинг универсаллашув ва ихтисослашув йўналишлари бўйлаб ривожланишининг иккита асосий тенденциясини белгилайди. Банк операцияларининг йўналиши миллий иқтисодиёт, кредит ва пуллик муносабатлар, кредитлар ва молия бозорларининг ривожланиши даражасига боғлиқ бўлади.

Универсаллашган банклар:

- бозорнинг барча сегментларида фаолият курсатади ва уз мамлакатда ва чет элларда асосий операцияларнинг ҳамма турларини ўтказади, ўз миждозлари — жисмоний ва юридик шахсларни жаҳон амалиётида маълум бўлган барча маҳсулот ва хизматлар турлари билан таъминлайди;

- бўлимлар тармоғига эга бўлади ва миждозлар ҳамда контрагентлардан катта ресурсларни жалб қилади.

Ихтисослашган банклар:

-бозорнинг бир сегментида (миждозлар, хизматлар,худуд) фаолият курсатади;

-бўлимларга эга бўлмаслиги ҳам мумкин.

Баъзи иқтисодчилар фикрига қура, ривожланаётган бозор шароитида ихтисослашган банклар анча самарали ишлайди. Универсал банк фаолияти

операциялар, маҳсулотлар ва хизматлар диверсификацияси, ҳамда банк операцияларини таъминлаш учун захираларни шакллантириш билан боғлиқки, бу, уз навбатида, катта ҳажмдаги уз маблағларини ва активлар ҳамда пассивларнинг баланслаштирилган тарздаги бошқарилувини талаб қилади.

Шуни қайд қилиш мақсадга мувофиқки, универсал банклар билан ихтисослашган банклар уртасидаги тафовут чакана (retail) ва улгуржи (wholesale) операциялар уртасидаги фарқи, шунингдек, филиаллар тармоғига эга банклар ёки булмаган банклар уртасидаги фарқ билан белгиланмайди.

Банкни фаолиятини ривожлантиришда хориж банкирлари сегментлаш услубиётидан фойдаланадилар. Бундай услубиёт банк фаолиятида энг оддий турлар рўйхатини тузиш ва сўнгра-уларни қўйидаги мезонларга мувофиқ равишда бир хилдаги гуруҳларга солишдан иборат бўлади:

- мижозлар;
- рақобатчилик;
- технология.

Мутахассислар бу гуруҳларни стратегик фаолият соҳалари дейишади, амалиётчилар эса — ихтисослашиш деб атайди.

Сўнгра бу фаолиятнинг ҳар бир соҳаси моддий, кишилиқ ресурсларини ва ноу-хауни аниқлаш мақсадида батафсил таҳлил қилинади. «Ноу-хау» атамаси (инглизча know how — билиш, қандай сўзидан) кўникмалар, билимлар, тажрибанинг мавжудлигини англатади. Кўрсатилган ресурслар муваффақиятнинг асосий омиллари ҳисобланади. Бунда банклар фаолиятнинг ўзаро бир-бирини тўлдирадиган соҳаларини ривожлантиришнинг мақсадга мувофиқлигини ҳисобга оладилар ва бунда асосий ихтисослашувни, фаолиятнинг ҳамма турлари ичида технология билан энг яхши тарзда жиҳозланган турни ажратиб кўрсатишади.

Банк фаолиятини сегментлаш, қайд қилинганидек, маблағларни жалб қилиш усули ва фаолият юритиш жойини танлашни, шунингдек, мижоз омилини — юридик ва жисмоний шахсларга хизмат кўрсатилиши ҳамда «банк маҳсулоти» мезони — уй-жой учун кредитлаш, истеъмолчилик мақсадларидаги кредитлаш ва бошқаларни ўз ичига оладиган ҳар хил мезонлар асосида амалга оширилади.

Тижорат банклари фаолиятида йўналишларни, маҳсулотлар ва хизматлар туркумини белгилаб, ўзларининг рақобатчилик устунликларини белгилашади.

Европалиқ иқтисодчиларнинг баҳосига кўра, рақобатчиликнинг беш омили амал қилади.

Кўрсатилган омилларнинг таҳлили натижасида рақобатга қобилиятлилик белгилари белгиланади, бундай белгиларга қўйидагилар киради:

- Банк сектори ичидаги рақобатчиликни (банк иши соҳасидаги ихтисослашувни) белгилаш. Банк товарлари ва хизматлари бозорларига ёки таъсир кўрсатиш зоналарига кириб боришларнинг чекланишларини белгилаш орқали мувозанатга эришилади;
- Янги рақибларнинг пайдо бўлиши мумкинлигини ўрганиш;
- Маҳсулотлар ўрнини босувчи товарларни таклиф қилишларни баҳолаш (бевосита молиялаштириш билан билвосита молиялаштириш ўртасидаги рақобатчилик);
- Ишончли мижозлар базасини сақлаб қолишга интилувчи банк билан операциялардан фойда ола биладиган «кучли» мижоз омилини баҳолаш.

Банк ўз фаолиятини режалаштиришда ўзининг кучли томонларини аниқлайди:

- ҳурмат-эҳтиромга сазовор нуфуз;

- қайишқоқ ташкилий тузилма ва менежмент хизмати;
- сифатли фаолиятни таъминлашнинг техник усуллари моҳирона эгаллаганлик;

- агентликларнинг кенг тармоқларига эга бўлиш ва бошқалар.

Ҳозирги тижорат банклари менежментнинг сифатини оширишга катта эътибор беришади, бу қуйидагиларни англатади:

- ҳамма учун тушунарли бўлган оддий фармойишлар йўли билан жамоага ва сафарбар этиш учун етарли мавжуд ресурсларга раҳбарлик қилиш ва уларни бошқариш қобилияти;

- қарорлар билан умумий тартиб ўртасидаги мувозанатни тутиб туриш.

Банклар кучли ва заиф томонларни аниқлагач, ўз фаолият соҳасини, потенциал мижозларини, хизматлар кўламини танлашга киришади.

Банк фаолиятининг йўналишларини танлаш кўп жиҳатдан банкнинг рақобатчилик устунликларига ва фаолият турининг жозибдорлигига боғлиқ бўладики, улар ўз навбатида, қуйидагиларга боғлиқ бўлади:

- потенциал, янги ёки ривожланаётган бозорлардаги банк маҳсулотлари ва хизматларига талаб-эҳтиёжнинг мавжудлигига;

- харажатларга нисбатан фойда олишнинг истикболларига;

- ушбу тармоқдаги рақобатчиликнинг интенсивлигига;

- банк иши томон кириб боришни чекловчи тўсиқларга.

1.2.Халқаро банк операцияларининг туркумланиши.

Банк фаолиятининг ривожланиши, молиявий ва техника ресурсларидан самарали фойдаланилишига қараб ўзининг рақибларига қараганда яхшироқ натижаларга эришиш имкониятига эга бўлади.

Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, универсал ва ихтисослашган банклар фаолияти бошқарувининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Масалан, универсал банклар маҳсулотлар ва хизматларни диверсификациялаш, фаолият соҳасини кенгайтириш, инновацион маҳсулотларни горизонтал бўйича (жўғрофий ривожланиш) ўзлаштириш йўли билан ўз тараққиётини таъминлайдилар. Универсал банклар фаолиятнинг турли-туман йўналишларини юритишади, талабга эга бўлмаган йўналишлардан воз кечишади ва истикболли йўналишларни ривожлантиришади. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган, «интизомли» банк секторига эга мамлакатларда универсал банкнинг ихтисослашган банкка нисбатан ўз таваккалчиликларини тақсимлаши анча енгил кечади, чунки зарарларни бошқа секторлар ҳисобига қоплаш имконияти бўлади.

Ихтисослашган банклар фаолиятнинг бир соҳаси билан чекланмайди. Улар мижозлар билан ишлар экан, куч-ғайратларини уларнинг эҳтиёжларини қондиришга қаратади. Ихтисослашган банклар фаолияти шуни кўрсатдики-улар рентабеллидир, чунки универсал банкларга нисбатан камроқ сондаги таваккалчиликларни суғурта қилишади. Ихтисослашган банк юксак касбий маҳоратга эга бўлиб, ўзи учун универсал банк мақомидан ҳам юксакроқ баҳоланадиган, универсал банкка нисбатан анча тор доирадаги маҳсулотлар туркумини таъминлайдиган «мутахассис» имиджини яратади. Бунда, одатда, улар юқори қўйилган қийматга эга бўлади (мол-мулкни бошқариш, молиявий инжиниринг), сифат ва инновацияга кўпроқ эътиборни қаратадики, бу таклиф этиладиган маҳсулотлар чекланган миқдорда бўлганида талабни қондириш учун айниқса зарурлигига. Одатда, кичик ва ўртача банклар ресурсларни жалб этишнинг чекланган имкониятларига эга бўлгач, ихтисослашув

фаолиятини танлашади.

Банк фаолият соҳасини танлагач, ўзининг ушбу соҳадаги ўрнини танлашга ўтади: унинг рақибларига нисбатан фаолият режаси белгиланади.

Банкларнинг позицияни танлашининг ҳар хил вариантлари: етакчи бўлиш, етакчилик қилишга даъвогарлик, ўрта ҳоллик ҳолатида бўлиши мумкин.

Етакчи бўлишдан мақсад банк фаолиятининг аниқ соҳасида биринчилардан бири бўлиш ниятидан иборат бўлади. Банклар мақсадга эришганидан кейин эгаллаган ўрнини сақлашга интилишади. Етакчи позицияси муваффақиятнинг асосий омили ҳисобланиб, кенг миқёсдаги таниқлилик, муносиб имиджни келтирадики, бу нафақат потенциал мижозларни, шу билан бирга банк ходимларини ҳам рағбатлантиради, бунда ходимлар ўз кучларини қўйилган мақсадларга эришиш учун сафарбар қилишади.

Банк етакчилик ҳолатини сақлаб қолиш учун ривожланиш, позицияларни ҳимоя қилиш сиёсатини ўтказиши зарур.

Фаолиятнинг ривожланиши ички ва ташқи ўсишда амалга оширилади. Қайишқоқ, ташкилий тузилма негизида мижозлар билан муносабатларни интенсивлаштириш ички ўсишга ёрдам беради. Ташқи ўсиш ҳозирги бозор шароитларида бошқа кредит институтлари билан қўшилиб кетишлар билан боғлиқ. Бундай усул анча жадал, янги бозорларга, фаолиятнинг янги соҳалари, янги жўғрофий минтақаларга кириб боришни енгиллаштирадиган усул ҳисобланади.

Банк позицияларининг ҳимояси банк маҳсулотлари сифатини такомиллаштириш, молиявий инновациялар билан боғлиқ.

Етакчилик қилишга даъвогарлик банкнинг истиқболда банкларнинг рақобатчилик соҳасидаги етакчилик қилувчи гуруҳига кириб олиш ниятини белгилайди.

Банк ролини бундан кейин янада оширишга тайёргарлик унинг заиф томонларини: эскирган банк маҳсулотлари, мижозларнинг қамраб олинмаган сегменти, агентликлар тармоғининг нотўғри ташкил қилинганлиги ва бошқаларни аниқлаш учун етакчи ҳолатини теран таҳлил қилиш негизида амалга оширилади. Жаҳон амалиётига шу нарса маълумки, юксак даражада тўйинган ёки ўсишнинг паст суръатларига эга бозорларда ўз иштирокини кенгайтириш фақат рақиблар ҳисобига, биринчи навбатда, етакчи ҳисобига амалга оширилиши мумкин. Сўнгра банк ўз куч-ғайратларини ўзининг зарур молиявий, касбий ва технологик ресурслар билан таъминлаш, бозорнинг бошқа секторларида амал қиладиган бошқа банклар ёки корхоналар билан алоқаларни ўрнатишга йўналтиради. Тижорат банки шу мақсадда ўз сармоясида молия-саноат гуруҳининг иштирок этишига йўл қўяди ёки бошқа бир банкни ўз назорати остига оладики, бу ўз позицияларини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Етакчилик қилишга даъвогар олдиндан тайёргарликни ўтказар экан, етакчига хужум уюштиради. Ёппасига хужум амалга оширилади, бунда етакчи қатнашадиган ҳамма бозорлардаги позицияларни эгаллаб олиш учун барча воситалар: тажовузкор реклама кампаниялари, нарх-наво қирғинлари ва бошқалар сафарбар қилинади.

Баъзан ҳаракатларнинг «партизанча» усуллари ишга солинади. Етакчилик қилиш учун даъвогар етакчининг фақат заиф позицияларига хужум қиладиган, «парчалаб ташлаш» стратегиясидан максимал фойдаланади. «Етакчилик қилиш учун даъвогарлик таваккалчилик билан боғлиқ, чунки етакчи қаршилик кўрсатади. Шу сабабли тайёргарлик ишлари босқичига катта эътибор қаратилади.

«Ўртача ҳоллик» варианты ўзининг бозордаги улушини кенгайтиришга эмас,

балки асосан фойдани таъминлашга қаратилади. Айрим банклар ўзларини етакчи ролини эгаллай олмайдиган деб билишади, «етакчилик қилиш учун даъвогар»лик эса жуда кўп таваккалчилик билан боғлиқ. Бироқ, «ўртача ҳоллик»-банк бозорда пассивлик қилмайди: у нима қилиб бўлса-да бозорга илиниб қолиш илинжида рақибларининг мониторингини ўтказди, уларнинг ҳаракатларига тижоратчилик нуқтаи назаридан баҳо беради, янги маҳсулотларни ва технологик таъминотни жорий қилади. Бундай банклар ўз мижозларини ушлаб қолишга уриниб, уларга юқори сифатли хизматлар кўрсатишга ҳаракат қилишади. «Ўртача ҳоллик» банклар етакчи билан орасидаги масофани тутиб туриш учун ўз афзалликлари ва ўзига хос хусусиятларини таъкидлашга интилишади.

Умуман олганда, банк фаолиятини ривожлантириш бир неча босқичларда амалга оширилади. Банк фаолиятини ривожлантириш бўйича банк раҳбарияти изчил шуғулланишадики, бу пировард муваффақиятни кафолатлайди.

Банк фаолиятини режалаштириш унинг бутун механизмини қўйилган вазифаларнинг бажарилишини таъминлашга ўтказиш билан боғлиқ бўлиб, ушбу вазифаларнинг муваффақиятли тарзда ҳал қилиниши кўп жихатдан ўзгартиришларнинг объектив зарурлиги (ҳаётнинг ўзи тақозо этган) ва раҳбариятнинг уни такомиллаштириш учун шарт-шароитларни яратишга бўлган интилиши билан боғлиқ бўлади. Профессионал горизонтга қараб уч-беш йиллик бизнес-режа тузилади, бундай режа кредит ташкилотининг вазифалари, мақсадлари ва бозор сиёсатининг аниқ, ифодасини ўз ичига олади. Жаҳон амалиётида бизнес-режанинг: банк фаолияти ҳақидаги умумий ахборотлар, ривожлантириш истикболлари баёни, бошқарув тизимлари, унинг фаолиятини ҳар томонлама таъминлашнинг ўзига хос хусусиятлари ва бошқаларни ўз ичига оладиган намунавий тузилмаси қўлланилади. Бизнес-режага кредит институти балансининг ҳисоб-китоби, унинг активлари ва пассивлари, даромадлари ва харажатлари таркиби, фаолиятнинг бошқа иқтисодий ўзига хос хусусиятларининг прогнози илова қилинади.

Фаолиятни режалаштириш ривожланаётган бозор шароитида алоҳида аҳамиятга эга бўлади. Банк раҳбарияти банкни бошқаришнинг самарали воситаси — тўғри ташкил этилган режалаштириш негизида машаққатларни изчиллик билан бартараф қилишдан фойдалангани ҳолда таназзулли муносабатларнинг мураккаб шарт-шароитларига барҳам бериш имкониятига эга бўлади. Молиявий-иқтисодий тангликлар оқибатларини ўзида синаб кўрган ривожланган мамлакатлар амалиёти шуни кўрсатадики, танглик шароитидаги банк фаолиятини режалаштиришда қуйидаги тамойилларга риоя қилиш зарур:

- ҳаракатларнинг ҳужумкорлиги (эсон-омон қолиш учун муҳим бўлган муаммоларни биринчи навбатда, сўнгра — муҳимларини ва бошқаларни ҳал қилиш);
- устувор йўналишларни белгилаш (муаммоларнинг бир тизимда кайд қилиниши). Банкииш узлуксиз фаолият курсатиши жараёнини куллаб-қувватлашга бевосита таъсир курсатадиган заиф бугинлар ва жиддий элементларни белгилаш, аниқ, вақтли муддатларни белгиланган ҳрлда изчил хатти-ҳаракатларнинг пухта режасини тузиш;
- дастурлар, моделлар, сценарийларни ишлаб чиқиш (реал имкониятлар ва ахволнинг салбий томонга қараб узгаришини ҳисобга олиш асосида);
- қарзларнинг тартибга солинишига таъсир қиладиган ташки ва ички омиллар устидан доимий назоратни амалга ошириш, узгартиришларни уз вақтида киритиш.

Банк фаолиятини режалаштириш унинг имкониятлари, истикболлари ва умумий иқтисодий жихатларини кўришдаги натижаси булади. Банк фаолиятининг

алоҳида босқичларга бўлиб бошқарилиши, уларнинг камчиликлари ва афзалликларини, чиқимлар ва натижаларни аниқлаш, сунгра таҳлилнинг айрим сегментларини ягона ахборот комплекси қилиб жамлаш кредит институтлари фаолиятининг истиқболларини белгилашга нисбатан комплекс ёндашув негизида фаолиятнинг самарали натижаларига эришишга ёрдам беради. Банк фаолиятида ажойиб бир сегменти мавжудки, у банк маркетингидир ва у бўйича қисқача тўхталамиз.

Банкнинг ҳозирги шароитида муваффақиятли фаолият юритиши учун ўз вазифаларининг ҳал қилинишига самарали ёндашув талаб қилинадик, бу ҳужалик юритишнинг маркетинг концепциясида уз ифодасини топади.

Ҳужалик юритувчи субъектлар уртасидаги иқтисодий алоқаларни ривожлантиришнинг ҳозирги шароитида банклар маркетинг хизматларининг турлитуманлиги мавжуд. Ҳозирги банк фаолиятини ташкил этиш учун энг характерли булган қарорлар хусусида тухталишни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Новаторлик (инновацион) хизматлари

Истеъмолчилар ҳозирда банк хизматларининг стандартлари билан боғламайдиган янги банклар ёки уз имиджини узгартириш ниятидаги банклар томонидан фойдаланилади. Банклар рақобатчилик афзалликларига эришиш ва новатор банк деган имиджни мустаҳкамлаш мақсадларида янги маҳсулотлар, технологиялар, янги кадрлардан фойдаланишади.

Янги бозорларга тажовузорлик ҳужуми

Банкнинг янги бозорлар, бошқа минтакаларга чиқиб олиш нияти ва узининг янги бозордаги иштирок этиш улушини кенгайтириш учун барча воситаларни тажовузорлик билан қулланиши. Одатда, бундай маркетинг дастурлари инвестиция стратегиялари билан бирга қушиб олиб борилади.

Диверсификациялаш хизматлари

Анъанавий тусда операциялар ва банк хизматларининг алоҳида турлари билан ишлайдиган ва рақобатчилик шароитида миқозлар базасини сақлаб қолиш мақсадида уларни кенгайтириш ниятидаги ихтисослашган банклар томонидан қулланилади.

Бозорнинг банк билан зарурий тесқари алоқасини ташкил этиш учун кредит институтининг махсус хизмати банкнинг бозордаги аҳолининг мониторинги билан шугулланади, бу маркетинг стратегияларини амалга ошириш усуллари ва муддатларига талаб қилинадиган узгартиришлар қиритилишига олиб келади.

Операцион залда анъанавий тусдаги хизмат қурсатиш

Банкнинг чакана хизматларини тарқатиш, шунингдек, ҳисоб-китоб хизматларининг катта ҳажмини ёки уларни олиш учун ихтисослаштирилган шарт-шароитларни талаб қилмайдиган корпоратив миқозлар билан ишлаш учун қулланилади.

Банк — миқоз телекоммуникация тизими

Ҳозирги вақтда банклар ва улар филиалларидан олис масофаларда жойлашган ёки банк хизматларининг катта ҳажмларини олишга муҳтож корпоратив миқозларга хизмат қурсатиш учун кенг қулланилади.

Банк хизматларининг миқоз ҳудудида тақдим этилиши

Валюта алмаштириш шохобчасининг очилиши, қорхона ходимлари булган миқозларнинг ҳисобварақлари бўйича тўлов ва ҳисоб-китоб операцияларининг таъминланиши ва бошқалар. Инкассациянинг айрим турлари бундай хизматларга мисол булади.

Банк хизматларининг почта, телефон, телефакс ёки компьютер тармоқлари

орқали такдим этилиши

Мижозларга хизмат курсатишнинг бундай шаклининг кулланилиши вақтнинг «тежалиши» га ёрдам беради ва истикболли ҳисобланади. Ҳозирги вақтда бундай операцияларнинг хавфсизлигини таъминлаш тизимлари — овоз, тасвирнинг муаллифини аниклаш, кодлаштириш ва бошқалар банк амалиётига татбиқ этилмоқда.

Банкоматлар ва муаллифлаштирилган терминаллар тизими

Пластик карточкалардан фойдаланган ҳолда турли молиявий, ижтимоий, савдо дастурларининг ишлаб чиқилиши ва кулланилиши. Мижозлар билан ҳисоб-китоблар қилишда уларга қулайлик яратиш ва миллий тўлов тизимларини халқаро стандартлар даражасида куллаб-қувватлаб туриш учун кулланилади.

Валютани алмаштириш шохобчалари

Халқаро транспорт узеллари, меҳмонхоналар ва шу қабиларда мижозларнинг валютани алмаштиришга доир эҳтиёжларини таъминлаш учун кулланилади. Таҷриба шуни курсатдики, иқтисодий таназзул шароитида банк хизматларини курсатишнинг бундай усули алоҳида катта кизиқиш уйғотади ва ривожлантиришга арзийди.

Одатда, курсатилган булимлар хизматчилари мижоз билан учрашганида унинг банкда олиши мумкин булган хизматлар, уларни олиш шартлари, уларнинг афзалликлари ва фойдаси ҳақида уларни хабардор қилишади, шунингдек, ушбу хизматларни харид қилиш юзасидан аниқ, қадамлар қуйишни таклиф этишади. Банк ходими музокаралар якунида мижозга банкнинг тегишли хизмати ёки филиалига мурожаат қилишни тавсия этади ва мижознинг эҳтиёжларини қайишқок тарзда таъминлаш йулини янада кидириш ва узаро манфаатларни амалга ошириш учун яна учрашиш тўғрисида олдиндан келишиб олади.

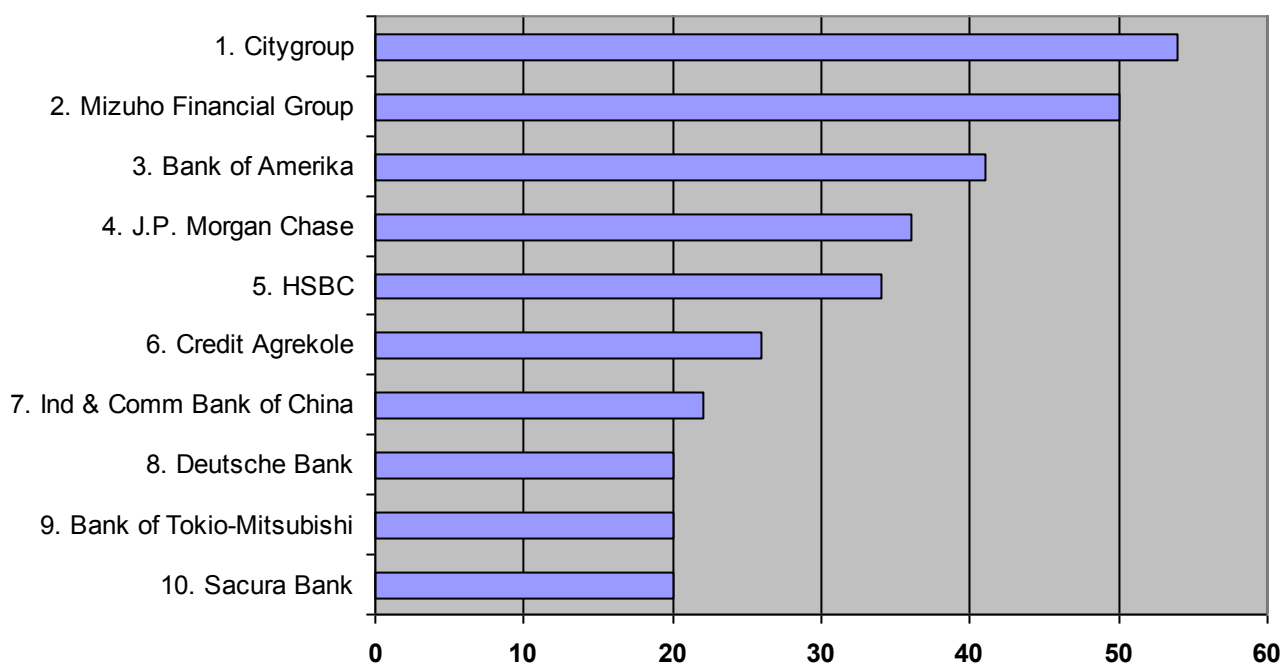
Халқаро банк тизимини халқаро валюта-кредит муносабатлари позициясидан бир нечта табақага бўлиш мумкин.

1. **Халқаро молиявий ва банк операциялари** ўз таркибига Халқаро валюта фонди (ХВФ), Жаҳон банки (ЖБ), Европа Тараққиёт ва Ривожланиш банки (ЕТРБ) ва бошқа ташкилотлар фаолиятини олади. Бу ташкилотларнинг функциялари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ), ОЭСР ва бошқа миллий органлар томонидан белгиланган. Халқаро ташкилотлар, асосан, Жаҳон валюта тизимини тартибга солиш, ривожланаётган давлатларга ва иқтисодий инқироз ҳамда ночор аҳволга тушиб қолган давлатларга молиявий ёрдам кўрсатишдан иборат.

2. **Марказий банклар** давлат манфаатини ҳимоя қилади, турли давлатларда ҳар хил даражада мустақил, аммо доимо давлат манфаатидан келиб чиқиб ҳаракат қилади ва давлат функциясига доир вазифалар бажаради. Ривожланган давлатларда марказий банклар, белгиланган тартибга асосан ҳукуматга тўғридан-тўғри бўйсунмайди, лекин ўз фаолиятини ҳукумат фаолияти билан мувофиқлаштиради. Марказий банкнинг муҳим функциялари валюта курсини тартибга солиш, мамлакатнинг олтин-валюта захирасини бошқариш, тижорат банклари, пул эмиссияси ва банк тизимини кредитлаш устидан назоратни олиб боришдан иборат. Кўпгина мамлакатларда Марказий банкка (баъзи бир давлатларда Миллий банк деб юритилади) давлат қарзини бошқариш, валюта назорати ва бошқа вазифалар юклатилган.

3. **Глобал трансмиллий банклар** бутун Жаҳон бўйлаб кенг тарқалган филиаллари ва “шўъба” банклари мавжуд. Улардан ҳар бири Жаҳонни барча молиявий марказларида амал қилади ва глобал миқёсда ўз мижозларига комплекс молиявий хизматнинг барча турларини кўрсатишади. Одатда, уларнинг мижози турли давлатларнинг ҳукуматлари ва йирик трансмиллий компаниялар (ТМК) ҳисобланади. Бу гуруҳга, одатда, ўрта ҳисобда 100 банк киради. Уларнинг биринчи ўнтаси,

миллиардлаб шахсий капиталига эга ва уларни таркиби қуйидаги жадвалда кўрсатилади:

1-расм. Жаҳонда ўта йирик активга эга бўлган трансмиллий банклар (ТМБ) (млрд. долларда)²

Жаҳонда активининг миқдори жиҳатидан ўта йирик бўлган рўйхатдаги 100 та глобал банк ва молиявий компанияларнинг иккита биринчи ўринни Япония компанияси эгаллайди, улар қўшилиш натижасида ташкил топган: Mizuho Holdings ва Sumitomo Mitsui Banking. Бу рўйхатда жами бўлиб 11 ўринни япон компаниялари эгаллаган.

Шунингдек бу рўйхатда Европа молиявий компанияларининг ўрни 53 тага етди. Шундан 11 таси – Буюк Британияда, 9 таси – Германияда ва 8 таси – Францияда жойлашган.

Европанинг энг йирик молиявий компаниясини немисларни Deutsche Bank ва Allianz компаниялари ташкил этади.

Америка молия компаниялари ушбу рўйхатдан 26 та ўринни эгаллаган. АҚШнинг энг йирик компанияси Citygroup ҳисобланади ва рўйхатда учинчи ўринни эгаллаган. Саккизинчи ўринни J.P. Morgan Chase эгаллаган, у J.P. Morgan Chase ва Chase Manhattan компанияларининг қўшилиши натижасида пайдо бўлган. Бу глобал банкларни улушига банк активларини ярмига яқини тўғри келади.

4. Йирик трансмиллий банклар моливий марказларда ва Офшор зоналарда ўзининг ваколатхоналари, филиаллари ёки “шўъба” банкларини очишган. Йирик трансмиллий ва глобал банклар ёки умуман турли хил гуруҳдаги тижорат банклари ўртасидаги чегара ёки тафовут жуда кўп ва улар анча чалкаш ҳамдир. Глобал ва трансмиллий банклар қаторига 500 тага яқин банкларни қўшиш мумкин, улар барча банк активларининг 85 %ини назорат қилишади. 13 та йирик молиявий марказларда ҳозир 1000 тага яқин глобал ва трансмиллий банкларнинг филиаллари ва ваколатхоналари ишлаб турибди, уларнинг кўпчилиги ривожланган давлатларда жойлашган.

² Интернет сайтлари орқали муаллиф ишланмаси.

5. **Миллий банклар** асосан ўз давлатларининг территорияларида амал қилади. Гоҳида улар хорижий давлатларда ваколатхоналари ва филиалларини очишади, бир сўз билан айтганда, булар ҳам нисбатан унча катта бўлмаган трансмиллий банклар ҳисобланади. Хорижий давлатларда бир-икки ваколатхонаси ёки филиали бўлган банклар миллий банклар гуруҳига киради. Трансмиллий банклар сони унчалик катта эмас. Мисол учун, Америкадаги 15 минг банклари ичида 150 таси (ёки жами банкларни 1 %) трансмиллий ҳисобланади. Миллий банклар, белгиланган тартибга асосан хорижий банклар билан кенг корреспондентлик тармоғига эга бўлишади.

6. **Ўрта ва кичик регионал, тармоқ ва ихтисослашган банклар**, одатда, ўзининг региони ёки тармоғи доирасида амал қиладилар. Кўп ҳолларда бу банклар халқаро валюта бозорларига ва Евробозорга мустақил равишда чиқишмайди. Бу гуруҳдаги банклар барча миллий банклар билан ва кўرғазма учун хорижий банклар билан корреспондентлик муносабатларини ўрнатган бўлишади. Жами бўлиб ривожланган давлатларда 28 мингтага яқин банклар бўлса, шундан катта қисми шу гуруҳдаги банклар каторига киради.

7. **Офшор банклар** дунё банк тизимида яна бир муҳим гуруҳни ташкил этади. Ҳозирги вақтда улар жуда кенг тарқалган. Уларсиз трансмиллий банкларнинг операцияларининг биронтаси ҳам амалга оширилмайди. Офшор банклар, офшор компаниялари сингари ўз олдиларига мақсад қўйиб тузилади. Улардан энг асосийси – солиқ тўланишини минималлаштириш.

Офшор банклар қуйидаги ўзига хос томонларга эга:

- банкни рўйхатдан ўтказган давлатларни резидентлари билан ишлаш ҳуқуқига эга эмаслик;
- рўйхатдан ўтиш учун тўланадиган устав капитали миқдори, бошқа давлатларга нисбатан анча паст бўлади;
- банк солиқ тўловларидан тўлиқ озод этилган бўлади;
- офшорда резерв сақлаш ва бошқа банк нормалари бўйича талаблар, бошқа давлатларга нисбатан жуда ҳам кам талаб этилади, давлатдан ташқари операциялар бўйича валюта назорати бутунлай мавжуд эмас.

Қуйидаги офшор банклар Жаҳон иқтисодиётида катта аҳамиятга эга: Мэн, Гернси ва Джерси ороллари, Багам ороллари, Сент-Кристофер ва Невис Федерацияси, Нидерландиянинг Антил ороллари, Аруби (Италия мафиясининг анъанавий макони), Кайман ороллари, Қариб давлатларига тегишли Теркса ва Кайкоса ороллари, Британиянинг Виргин ороллари, офшор бизнесининг бешиги ҳисобланган Панама ва ниҳоят бизга яқин бўлган Кипр давлати. Кейинги вақтда офшор бизнеси донги чиққан Швейцариянинг хусусий банклари орқали кенг ривожланмоқда.

Кайман оролларида 500 дан ошiq офшор банклар ва 1300 та суғурта компанияси, Жаҳоннинг 50 та йирик банкларини 43 та филиал ва “шўъба” банклари рўйхатдан ўтказилган. Кайман оролларидаги банк филиалларида тўпланган депозит омонатининг жами миқдори астрономик суммага етиб, 150 млрд. долларни ташкил этмоқда. Гонконгда хорижий банкларнинг 1,5 мингдан ошiq филиаллари амал қилмоқда.

Ҳозирги шароитда Жаҳон трансмиллий капиталининг биронта ҳам молиявий чизмаси офшор банкларини иштироксиз, умуман амалга оширилмайди.

Жаҳон банк тизими ўзида бутун планета тармоғини мужассам акс эттиради, қайсики унинг бўғунларида – халқаро молиявий марказлар – йирик ТМБ ва унинг филиаллари тўпланган (ёки йиғилган). Ҳар бир глобал ва йирик ТМБ ўзининг филиал тармоқлари ва шўъба банкларига эга ҳамда улар Жаҳон давлатларининг катта қисми

да фаолият кўрсатмоқда. Бу тармоқлар тизимдаги молиявий оқим учун магистрал қувур хизматини ўтайди. Трансмиллий ва энг аввало, миллий банкларга ҳудудий ва тармоқ банклари корреспондентлик муносабатлари тизими орқали уланган, уларни сони жуда ҳам кўп.

Халқаро фаолият маълум бир ташкилий ишларни талаб этади. Одатда, банкнинг бош офисида ихтисослашган *халқаро департамент* амал қилади. Унчалик катта бўлмаган банкларда бўлим ёки гуруҳ бўлиши мумкин.

Энди банкларни хорижий ваколатхоналари, филиаллари ва “шўъба” банклари фаолиятини таҳлил қилишга ўтамиз.

1. *Хорижий ваколатхонада*, одатда, штатлар унча катта бўлмайди, битта тажрибали мутахассис ва котибдан иборат бўлади. Улар маҳаллий банклар билан корреспондентлик муносабатлари тўғрисида келишишади, маҳаллий молия бозори тўғрисида маълумот йиғишади. Баъзи бир давлатларда хорижий банкларни филиаллари ва ваколатхоналари очилиши тақиқланган. Кўпинча ваколатхоналар иши филиал очилиши билан давом этади.

2. *Хорижий банк филиаллари* ўзининг операциялари бўйича мустақил банкларга ўхшаб кетади. Улар мустақил равишда ходимларни жалб қилади, депозит ва омонатлар қабул қилади, кредитлар беради ва маҳаллий молия бозорида иш юритади. Филиаллар ота банк (бош банк) топшириғи бўйича халқаро операцияларни амалга оширади. Бирор бир давлатда филиал очиш учун қабул қилаётган давлатни ҳукумати ва марказий банки рухсатномаси бўлиши зарур.

Баъзи бир давлатларда хорижий банкларнинг филиалларига маълум бир операциялар тақиқланган. Мисол учун, АҚШ хорижий банкларининг филиаллари учун, Федерал Резерв Тизимининг (ФЗТ) мажбурий захира талаби, филиалдаги жалб этилган депозитлар учун суғурта бўйича Федерал корпорациянинг мажбурий суғурта тартиби қўлланилмайди ва улар бўйича суғурта мукофоти тўлашнинг кераги йўқ.

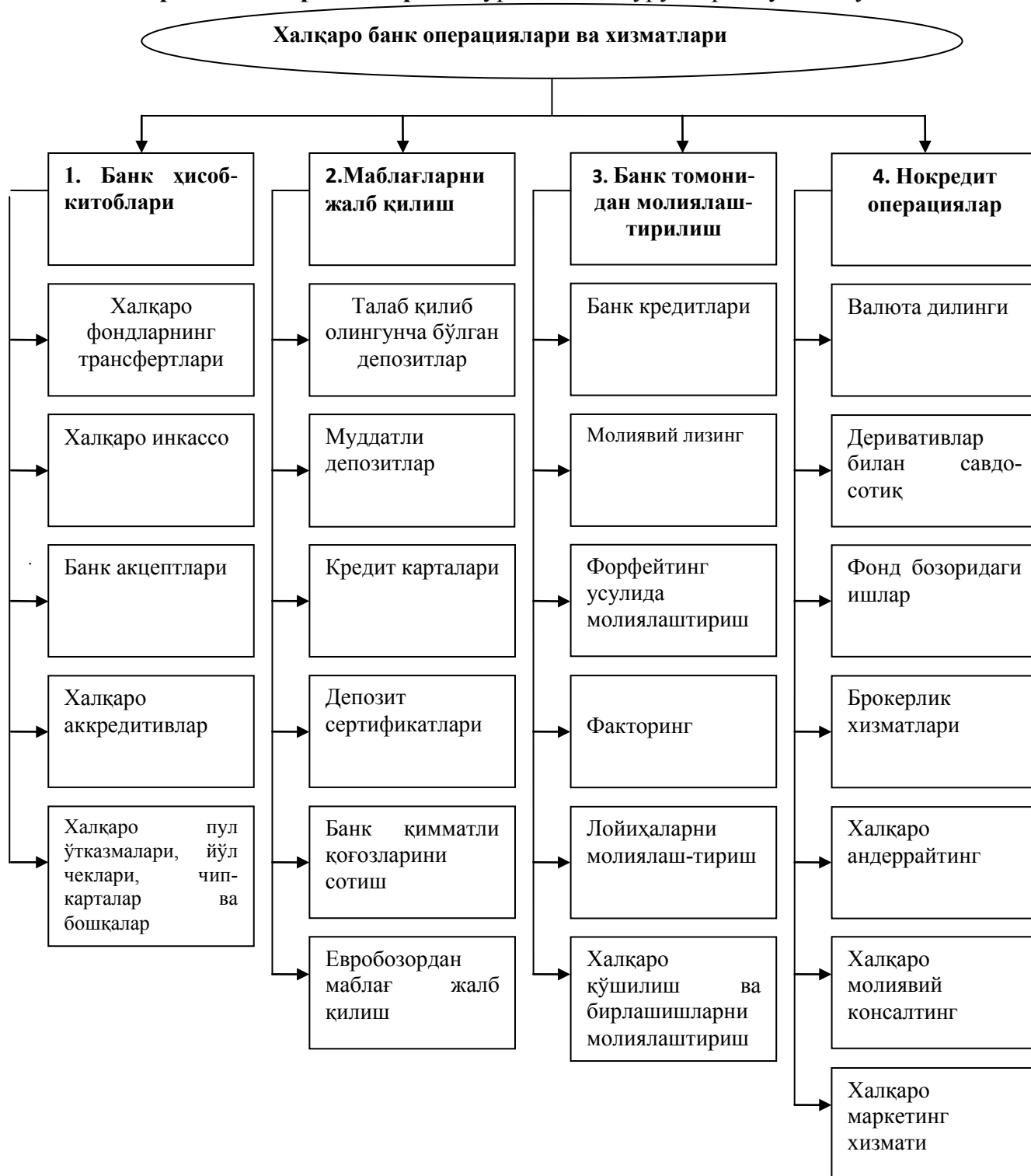
АҚШда 1981 йилдан бошлаб, бош офисда АҚШ ҳудудсида жойлашган, хорижий банкларнинг филиаллари *халқаро банк бирлиги* (ХББ) деб номланадиган, махсус ҳисоб очиш ҳуқуқига эга. Бу ХББ ҳисобида евродоллар депозитларини қабул қилиш ва евродоллар кредитларини бериш мумкин, бунда ФЗТ захираси талаб этилмайди ва ФК суғурта депозити талаби бўйича суғурта қилинмасдан амалга ошириш мумкин. ХББ операциялари фақат хорижий резедантлар билан амалга оширади ва кредитлар фақат АҚШ территориясидан ташқарида ишлатилиши мумкин. Депозитларни минимал миқдори ХББ учун 100 минг доллар даражада белгиланган.

Офшор зонасида гоҳида шелл-филиал (shell branch) деб аталувчи филиал тузилади, у мустақил амал қилади, бош офисда амалга оширилаётган операциялар учун, юридик ниқоқ бўлиб хизмат қилади холос. Улар ваколатли маҳаллий банкирлар томонидан номинал бошқарилади, чунки улар бош офис орқали реал расмийлаштирилади ҳамда евродепозит қабул қилиш ва еврокредит бериш бўйича “почта кутиси” сифатида ишлатилади. АҚШ трансмиллий банкларининг 70 фоизда ўзларининг шелл-филиаллари мавжуд.

Халқаро “шўъба” банклари юридик жиҳатдан мустақил банклар ҳисобланади, уларни назорат пакети “ота” банк амал қилаётган давлатга қарашли бўлади. Булардан фарқи шундаки қўшма банкда “ота” банк назорат пакетига эга бўлмайди ва назоратни бошқа банклар ва компаниялар билан бўлишади. Кўпчилик йирик трансмиллий банклар, қаерда хорижий филиаллар очилиши тақиқланган давлатлар бўлса, филиаллари ва “шўъба” банкларини тузиш орқали ҳаракат қиладилар. Аммо кейинги йилларда трансмиллий банклар тизимида “шўъба” ва қўшма банкларни улушини

қўпайиши тенденцияси юзага келмоқда. “Шўба” банклар “ота” банкдан умумий директивалар, нормативлар ва лимитлар олишади холос.

Халқаро банк операцияларини тўртта катта гуруҳларга бўлиш мумкин:

1-расм³. Халқаро банк операциялари ва хизматлари

Тўртинчи гуруҳ турли туман банк хизматларини ташкил қилади ва улар *халқаро нокредит операциялари* деб аталади. Ҳозирги пайтда бу замонавий банкларга бу хизматлар сезиларли даражада даромад келтиради. Бунинг таркибига валюта, фонд ва дериватив бозорлардаги ишлар ҳамда андеррайтинг, молиявий консалтинг, молиявий бозор маркетингги ва бошқалар киради.

³ Хорижий мамлакатларда банк иши. Э.Т.Қодиров., Ж.К.Мажидов. Ўқув қўлланма/ Т. 2016. 184 бет.

1.3. Банкларнинг корреспондентлик муносабатлари ва банк ҳисоб-китоблари технологияси

Корреспондентлик муносабатлари деганда банкларнинг маълум режимда информацияларни алмашиши, ҳисоб-китоб рақамларини очиш ва молиявий операцияларни амалга оширишга келишиб олишлар тушунилади. Корреспондентлик келишуви икки томонлама шартнома шаклида ёки ҳатларни алмашиш йўли билан тузилади. Корреспондентлик муносабатлари ҳисоб-китоб рақами очмасдан ҳам амалга оширилиши мумкин, унда ишлар информация алмашиш билан чегараланади холос. Банкларнинг корреспондентлик ҳисоб рақами режими корхоналарни ҳисоб-китоб рақами режими сингари жорий ҳисоб рақами ҳисобланади.

Корреспондентлик муносабати ўрнатилганда, банклар банк номидан ҳужжатларни имзолаш ваколатига эга бўлган шахснинг имзо нусхалари ҳамда электрон имзо ва электрон усулда ҳужжатларни етказишда имзо ўрнига ишлатилувчи пул ўтказиш (телекс) калити билан алмашадилар. Корреспондентлик муносабати ўрнатилган ҳар бир банк учун, одатда, махсус досье очилади ҳамда унда барча зарур ҳужжатлар сақлаб борилади.

Банклар хорижий корреспондентлик банкларини танлашда унга ўта астойдил ёндашишади. Ҳаммадан аввал ушбу давлатда банк томонидан корреспондентга бўлган эҳтиёж инобатга олинади. У, одатда, бу давлатга банк мижозларининг кизиқиши билан асосланади. Танланадиган номзод банкнинг бугунги кундаги фаолияти ва молиявий жиҳатдан мустаҳкамлиги ҳамда ўта барқарорлиги астойдил ўрганилади. Одатда, корреспондент сифатида таниқли ва етарли равишда йирик банк танланади, унинг ишончлилиги ва хорижда зарур банк хизматларини операцион қўллаб-қувватлаш борасидаги таъминлаш имкониятларига эътибор қаратилади.

Агар миллий даражада тўловлар марказий банк орқали амалга оширилса, халқаро ҳисоб-китоблар учун асосан банклараро корреспондентлик муносабатлари ишлатилади. Банклар бошқа давлатдаги банк-корреспондентларда *жорий операцион ҳисоб (талаб қилиб олингунча депозитлар)* рақамини очадилар. Бу ҳисоб рақамини очган банк, аввало, ўзини ва сўнгра мижозларининг эҳтиёжига хизмат кўрсатиш учун ундан фойдаланади.

Хорижий банклар томонидан маҳаллий банкларда талаб қилиб олингунча депозитлар ҳисоби, **лоро ҳисоби** (италиянчадан “loro” – улар) деб аталиш қабул қилинган. Баъзи бир давлатларда бу ҳисоблар **востро ҳисоби** (италиянчадан “vostro” – сизнинг) ҳисобингиз деб аталади. Ривожланган давлатларнинг йирик банклари бошқа давлатларни банкларига тегишли бир қанча лоро ҳисобларини очиб унга хизмат кўрсатадилар. Йирик банклар учун, лоро ҳисобини ушлаб туриш, яъни бу депозит ҳисобларда бошқа банклар пулини ушлаб туриш улар учун бу қўшимча молиявий ресурс ҳисобланади. Одатда, уни ишлатишдан олинадиган даромад ҳисобни ушлашга кетадиган ҳаражатдан анча кўп бўлади. Бу ерда миллий валютада банкдаги корпоратив мижозларнинг ҳисоб рақами сингаридир, чунки банклар уларга жойлаштирилган маблағларни ҳам худди қўшимча молиявий ресурс сифатида ишлатадилар. *Лоро ҳисоби* ҳисобни ушлаб турган банк учун *мажбурият* ҳисобланиб, ҳисоботда пассив ҳисоблар қаторига қўшилади. Худди бошқа депозит ҳисоблар сингари кўпгина давлатларда марказий банк томонидан лоро ҳисобидаги маблағ учун мажбурий резерв ажратмаси аниқланади.

Маҳаллий банклар томонидан хорижий банкларда очилган ҳисобни ностро ҳисоби (италиянча “nostro” – бизнинг) деб аталади. Ҳисобларни мақсадини ҳаммадан аввал қулай қилиб биринчи ҳарфдан эслаб қолиш мумкин, яъни **ностро** – улардаги

бизнинг ҳисоб, **лоро** – уларнинг биздаги ҳисоби. Шунда битта банкнинг лоро ҳисоби унинг корреспонденти учун ностро ҳисоби ҳисобланади. Ностро ҳисоби балансинг актив қисмида *талаблар* сифатида ҳисобга олинади. Ривожланган давлатларнинг банклари ҳар бир лоро ҳисобига нисбатан хорижий валютада ностро ҳисоби очишга ҳаракат қилишмайди. Агар лоро ҳисоби қўшимча даромад олиб келса, ностро ҳисоби уни ушлаб туриш учун на фақат ҳаражат, балки ресурсларни ҳам чалғитади. Мисол учун, Америка банклари хорижий банкларда бошқа валютадаги ностро ҳисобини ушлаганга нисбатан доллардаги лоро ҳисобини нисбатан кўпроқ ушлайди. Халқаро банк ўзини ностро ҳисобини халқаро саноат корпорацияси менежментига хос тамойиллар асосида бошқаради. Яъни, улар ностро ҳисобида ишламайдиган активларни жойлаштиришни минималлаштирадilar, вақтинчалик бўш маблағларини максимал самарали жойлаштиришга ҳаракат қиладilar ва ҳақозо. Бир вақтнинг ўзида, ўзининг мижозларини валютага бўлган эҳтиёжини қондириш учун, қаерда ностро-ҳисоби очилган бўлса, ўша давлатдаги ностро-ҳисобида маълум миқдордаги ликвидли қолдиқни ушлаб туриш керак. Ностро ҳисобида хорижий валютани ушлаб туришда маълум валюта rischi юзага келади, уни баҳолаш ва зарур бўлса хеджирлаш керак.

Лоро ва ностро ҳисоблари хорижий давлатнинг валюталарида очилиши мумкин, бу рақам очилган банкда шу давлатни валютасида ёки учинчи давлатни валютасида ҳам ҳисоб очилиши мумкин.

Ҳар бир банк ўзининг лоро ва ностро ҳисоби бўйича бухгалтериясини, яъни учетини юритади. Банклар вақти-вақти билан ўзларининг ёзувларини солиштириб туради, агар ҳатоликлар ва номувофиқлар юзага келган бўлса, уни тўғрилайдилар.

Барча зарур валюта операцияларини амалга ошириш учун битта ҳисобнинг ўзи ҳам етарли бўлади. Одатда, бунақанги ҳисобга ривожланаётган давлатларни банклари учун ривожланган давлатнинг банкида очилган лоро ҳисоби хизмат қиладди. Бу ҳисоб ишлатилиш пайтида ҳисобни эгаси ривожланаётган давлатни банки топшириқномаси бўйича маблағ ҳисобга туширилади (ҳисоб кредитланади) ва ундан маълум сумма чиқарилади (дебетланади). Мисол учун, Ўзбекистон банки Германиядаги корреспондент банкдаги ўзининг ҳисобидан маълум суммадаги еврони Ўзбекистонга товар импорт қиладиган мижозга тўлаб беришига топшириқ бериши мумкин. Бунда Ўзбекистон банкидаги импортёрнинг валюта ёки сумдаги ҳисобидан тегишли сумма ундириб олинади. Шундай қилиб валюта фондини ҳаракати амалга ошади, яъни у Ўзбекистондаги банкни ва немис корреспондент – банкнинг бухгалтерия китобида маълум ёзувларни амалга ошириш билан тугалланади. Ўзбекистон банки Америкадаги корреспондент банкига ўзи учун Америка компаниясининг акциясини сотиб олиш учун, унга тегишли корреспондентлик топшириқномасини бериши мумкин. Унда Америка банки бу банкни лоро ҳисобидан тегишли суммани чегириб олади (ҳисобни дебетлайди) ва сотиб олинган акцияни Ўзбекистон банкига жўнатади ёки Америкада ўзини манфаати учун уни ишлатади.

Халқаро кредит олиш учун ҳам ривожланаётган давлатларнинг банклари учун корреспондентлик муносабатлари шакллантирилади. Бундан ташқари, ривожланаётган давлатларнинг банклари ўзининг халқаро репутациясини ошириш учун таниқли ва таъсири катта бўлган банклар билан корреспондентлик муносабатларини ўрнатишади. Банк корреспондентлар кўпинча ҳамроҳ банкларни синдикатлашган кредитлар учун иштирок этишга таклиф қилиб туришади.

Банк тўловлари технологияси иккита операциядан иборатдир:

1) банк-корреспондентга хабар (авизо) жўнатиб, маълум юридик ва жисмоний шахсга маълум суммани ўтказиш бўйича топшириқнома бериш орқали;

2) тўлиқ ҳисоб-китоб, яъни пулни (трансферни) амалда ўтказиб беришдан иборатдир.

Узил-кесил ҳисоб деганда – тўловчи (мисол учун, импортёр фирманинг) ҳисобидан корреспондент банкнинг ҳисоби орқали олувчи (мисол учун, экспортёр фирмани) ҳисобига пул маблағини ҳаракати ёки келиб тушишига айтилади. Пул маблағларини ўтказиб бериш жуда ҳам камдан-кам ҳолатларда нақд валютани ҳаракати билан амалга оширилади. Ҳамма вақт ҳам пул ўтказиб беришлар оддий бухгалтерия ёзувлари шаклида ўз тимсолини топади. Сотиб олувчи, яъни тўловчи ҳисобидан пул чиқарилади (уни ҳисоби дебетланади), сотувчи, яъни пул олувчининг ҳисоби (кредитланади), яъни пул унга ёзилади.

Ҳисоб-китобларни иккита базаси (асоси) мавжуд.

1. **Рамбурсировани** (**қоплаб бериш**). Хорижий банк мижоз-фирманинг (импортёрнинг) талаби бўйича унинг ҳисобидан зурур суммани, экспортёр товар ҳаққини тўлаб бериш учун, ушбу банкнинг мижози ҳисобланган (Ўзбекистонлик экспортёр учун) Ўзбекистон банкининг лоро ҳисобига пул ўтказиб беради, яъни пул туширилади. Шундан кейин у банк Ўзбекистондаги корреспондент-банкга, унга зарур суммани (рамбурсировал) қоплабергани тўғрисида хабар (авизо) жўнатади. Бу хабарни олиб, Ўзбекистондаги банк, хорижий валютадаги тегишли суммани экспортёрни дастлаб транзит, сўнгра валюта ҳисоб рақамига ёки унинг хоҳишига ва топшириқномасига кўра, долларни ўзбек сўмига конвертация қилиб уни экспортёрнинг ҳисоб рақамига тушириб беради.

2. **Дебетлаш**. Рамбурсирлашга нибатан дебетлаш тескари тартибда амалга ошади. Мисол учун, АҚШдан товарлар импорт қилинаётганда Ўзбекистондаги импортёрни банки, экспортёрни Америкадаги банкга унинг лоро ҳисобидан товар сотиб олиш учун зарур суммани кўчиришга (дебетлашга) кўрсатма беради. Олдиндан у Ўзбекистондаги импортёр фирмани валюта ёки ҳисоб рақамидан тегишли суммани кўчиради. Бу хабарни олиб Америка банки олинган суммани ўзининг мижози бўлган экспортёрнинг ҳисоб рақамига туширади (кредитлайди).

Халқаро валюта ўтказишлари қуйидаги воситалар билан амалга оширилиши мумкин:

- авиапочталар;
- электрон тармоқ орқали;
- хорижий банк чеклари;
- пластик карточкалар ёрдамида

Тижорат банки *авиапочта* ёрдамида валюта ўтказиш шаклини ишлатганда корреспондент банкка пул ўтказиш ҳати (авизовка)ни жўнатади, қайсики уни барча банклар тўлов йўриқномаси ёки кўрсатмаси сингари қабул қилишади. Унда, қанча пул, қайси валютада, кимдан ва кимга ўтказилиши кераклиги кўрсатилган бўлади. Ҳатда узил-кесил ҳисоб-китоб қандай амалга оширилиши кўрсатиб ўтилган бўлади. Авизода зарур имзолар сони тўлиқ бўлиши ва корреспондент банк ўзида мавжуд бўлган нусха билан ягона эканлигини текширади. Жаҳон амалиётида авизони қалбакилаштириш ҳолатлари ҳам гоҳида учраб туради. Мисол учун, Россияда XX асрнинг 90-йилларида кенг масштабда қалбаки авизовкани ишлатиш йўли билан ўғирликлар содир бўлган.

Электрон тармоқ орқали валюта ўтказиш худди авиапочта шаклига ўхшаб кетади. Уни, эскичасига қилиб айтганда, телеграф пул ўтказиши деб ҳам аташади,

чунки XIX асрнинг 60-йилларигача, яъни компьютер тармоқлари юзага келгунча, бунақанги тўловлар телеграф ишлатилиши орқали амалга оширилган. Электрон пул ўтказиш (трансфер) электрон имзолар билан ёки махсус тест калити билан идентификация қилинади.

Банк чеки ишлатилиш билан валюта ўтказиш авиапочта ёрдамида валюта ўтказишга нисбатан анчагина ишончли ҳисобланади, чунки бу ҳолатда банк топшириқномаси тўловчи банкка бевосита келиб тушади. Мисол учун, Ўзбекистон банки АҚШ даги корреспондент банкка жисмоний шахсга маълум суммани бериш тўғрисида топшириқнома билан чек ёзиб беради. У АҚШга келиб, кўрсатилган банкка чекни тақдим этиб ва уни ҳақиқийлиги текширилгандан кейин пулни олади. Гоҳида чекни тақдим қилишда, Ўзбекистондаги банкдан кўшимча тасдиқловчи хабар (авизо) талаб қилинади.

Кейинги вақтда яна ҳам кенг тарқалиб бораётган халқаро ҳисоб-китоблардан бири пластик карточкалар ёрдамидаги валюта ўтказилиш шакли ҳисобланади.

Кейинги 10 йилликда эса хабарларни етказиш ва узил-кесил ҳисоб-китобларни ўтказиш **компьютер тармоғини** ишлатиш билан амалга ошириш фаол ривожланмоқда.

Халқаро банклараро молиявий телекоммуникация жамияти тизими (Society for World-Wide Interbank Financial Telecommunications – **SWIFT**) 1973 йилдан бошлаб амал қила бошлади, уни базасида аслида “НАТО” телекоммуникацион каналларининг банк хабарларини етказиш учун ишлатилатадиган тизимга асосланади. У фақат хабарларни етказиш учун ишлатилади, лекин ўзил-кесил ҳисоб-китобларни амалга оширишга мўлжалланмаган.

SWIFT Брюсселдаги штаб-квартираси билан нотижорат ҳамкорликда ҳисобланади. Унинг асосида информацияларни қайта ишлаш ҳудудийал марказлари (процессинг марказлари) ташкил этилган (Европа учун) Нидерландияда, (Осиё учун) Токиода, (Шимолий Америка учун) Вашингтонда ва (Лотин Америкаси учун) Бразилияда. Ҳудудийал процессинг марказлари давлатлар билан боғланган, мисол учун, Москвада (Россия учун), ўз навбатида улар бу тизимнинг аъзолари бўлган банклар билан боғланган. SWIFT 130 та хабарлар стандартларига асосланади, қайсики унда барча банк операцияларини кодлаштирилган, яъни кредитлар, валюта алмашинувлари, аккредитивлар ва бошқалар. SWIFT стандартлари кўпчилик давлатларда информацияни етказиш ва қайта ишлаш учун умумқабул қилинган тартиб ҳисобланади. Улар тўлиқ ҳолда миллий тизимнинг узил-кесил ҳисоб-китобига мос тушади.

Кўпчилик ривожланган мамлакатларда узил-кесил ҳисоб-китоб учун миллий компьютер тизими ишлатилади. Мисол учун, АҚШ Федерал резерв тизими (ФЗТ) ўзининг “FedWire” деб номланган ҳисоб-китоб тармоғига эга. Россиядан ва Ўзбекистондан фарқи шундаки, АҚШда тижорат банкларининг резерв ҳисоби (федерал фондлари) ФЗТда музлатилмаган, улар операцион ҳисобланади, яъни улар ҳисоб орқали тўловларни амалга оширса бўлади. Резерв ҳисобидаги ошиқча маблағларни (федерал фондларни), айти шу дақиқада федерал фондлар учун белгиланган нормативларга етмай турган банкларга сотиш мумкин. Федерал фондларнинг бозори жами пул бозорини амал қилишига асос ҳисобланади. Шу асосда “FedWire” тармоғи амал қилади. Банклараро операциялар амалга оширилишида “FedWire” бир зумда тўловчи ҳисобидан пулни чиқаради (уни ҳисобини дебетлайди) ва уларни пул олувчи ҳисобига ўтказади (яъни, унинг ҳисобини кредитлайди). Ҳар

бир операция ҳеч бир нарсага боғлиқ бўлмай ва узил-кесил амалга оширилади, шунинг учун ҳам неттинг, яъни умумий ҳисоб талаб қилинмайди.

“FedWire”га альтернатива, яъни талабгор сифатида *Клиринг палатасининг банклараро тўлов тизими* (Clearing House Interbank Payments System – CHIPS) ҳисобланади. “FedWire”дан унинг фарқи-бу хусусий фирмадир. У “on line” режимда ишлайди, яъни тўловлар банкларнинг ҳисоб-китоби 20 компьютер базасидан сўнг – реал вақтда амалга ошади. Бу тизимнинг барча иштирокчилари Нью-Йорк шаҳрида жойлашган. Бир кунлик оборот 1 трлн. доллардан ошади. CHIPS клиринг тизими ҳисобланади, яъни узил-кесил ҳисоб-китоби иш куни охирида амалга оширилади.

Бошқа банклар билан ўзаро боғлиқликни таъминлаш учун CHIPS давлат тармоғи ҳисобланган “FedWire”да ўзининг ҳисоб рақамига эга. Марказий CHIPS компютери иш куни якунида иштирокчилар операцияларининг якунини чиқаради ва унга мувофиқ ҳар бир иштирокчи тизимга қанча пул қўшиш керак ёки ундан олиш кераклиги белгиланади. Бундан ташқари, CHIPS тизимдан ташқари банклардан қанча пул олиш ва чиқариш кераклиги ҳам аниқлайди. “FedWire” ва CHIPS тармоғи орқали талаб қилинадиган суммалар алмашгандан сўнг, компютернинг ўзи банкларнинг ҳисоб-китоби бўйича нетто-суммаларни тақсимлайди, улар эса ўз навбатида, барча тизим иштирокчилари бўйича тақсимлайди.

1.4. Янги банк хизматларининг пайдо бўлиши, турлари ва уларни жорий қилиш йўллари.

Депозитлар йирик халқаро банклар пасивларини катта қисмини ташкил этади. Мисол учун, 2017 йилнинг бошларида олти йирик Япония банкларининг депозитлари жами пасивлар суммасининг 84,7 фоизига етган. АҚШнинг йирик трансмиллийбанки ҳисобланган Citycorp депозитлари -76,5%, Англиянинг Barclays Bankда- 80,7 %, Франциянинг Banguie Nationale de Paris – 78,1 % ва немисларнинг Deutsche Bankида- 62,6 % га етади.

Халқаро ва трансмиллий банкларнинг депозит сиёсати қатор ўзига хос томонларга эга. Уларнинг пасивлари шаклланишида манбаларни кенгайтириш ҳисобига депозитларни жалб қилишда улгуржи деб аталувчи ёндашиш етакчилик қилмоқда, буни таркибида корхоналар, ҳукуматлар, индивидуаль омонатчилар, турли фондларнинг маблағлари ва хайрия жамиятларининг ҳам бўш маблағлари мавжуд.

ТМБларнинг фаолиятининг халқаро миқёсда кенгайиши депозит базаларини деверсификация қилишга олиб келади, чунки омонатчиларнинг доираси кенгаймоқда ва ссуда капиталини йиғилиш миқдори ошмоқда.

Иқтисодиётни халқаро миллийлашуви шароитида ТМБ депозит базасини шаклланишида ўзига хослик, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиниши билан ва депозитларни “кўп валютали” аспектда бошқариш билан боғлиқдир. Бу шунда ўз аксини топмоқдаки, ТМБ валюта операцияларини аниқ йўлга қўйилган тизимда бошқаришни шакллантиради, шу жумладан, валюта базалари ўртасидаги мувофиқликни таъминлайди. Халқаро бозорда содир бўлаётган ходисаларга қараб, ТМБлар ўзининг депозитлари миқдорини ва ҳамда уларни валюта таркибини ўзгартирмоқдалар. Бу нафақат хорижий операцияларнинг валюта рискинни камайтириш имкониятини яратибгина қолмай, балки ундан каттагина фойда олиш имкониятини ҳам бермоқда.

ТМБнинг кредит операциялари ҳам ўзига хос хусусиятларга эга.

Албатта, тушунарли, ҳаракат бир неча бор бошқача тартибда амалга оширилади. Аввало, айтилиқ ривожланаётган давлатда жойлашган баъзи бир

компаниялар ТМБ маҳаллий бўлимларига мурожаат қилиб кредит сўрайдилар. Ундан кейин юқорида ёзилган барча механизм ишга тушиши учун ҳаракатга солинади. Натижада компания унга маҳаллий банклар кредит бериши мумкин бўлган фоизга нисбатан, анча паст фоизда кредит олади, чунки маҳаллий банклар ушбу давлатни барча солиқларини тўлашади ва ундан ташқари улар капитал бозорига тўғридан тўғри чиқиб арзон ресурсга эга бўла олмайдилар. Шундай қилиб, ўзининг бўлимларини рационал жойлаштирганлигидан олган афзаллигини ҳаётга татбиқ этиб ТМБлар рақобат жангида ютиб чиқадиладар.

Кейинги вақтларда халқаро банк хизматларининг мураккаблашиш тенденцияси юзага келмоқда. Шундай мураккаб хизматлардан халқаро молиявий лизинг, факторинг ва форфейтинглар улуши айниқса кўпайиб бормоқда.

Лизинг (инглизчада “lease” – “ижарага олмоқ”), яъни лизинг олувчи буюртмаси бўйича сотиб олинган ёки ўзида мавжуд бўлган мол-мулкни лизинг берувчи томонидан лизинг олувчига фойдаланиш учун берилишини ўзида мужассамлаштиради. Бунда лизинг олувчи шартнома бўйича мана шу олинадиган мол-мулкни аниқ келишилган маълум тўлов билан шартли муддатга ишлатиш ҳуқуқига эга бўлади. Биринчи бўлиб лизинг Американинг “Белл” номли телефон компанияси томонидан қўлланилган, яъни улар телефон аппаратларини сотишмаган, балки фойдаланиш учун ижарага беришган.

Ҳозирги вақтда лизинг берувчи сифатида таркибида лизинг бўлими ёки лизинг компаниялари билан банклар қатнашмоқда. Лизинг компаниялари одатда банклар билан жуда чамбарчас боғланган ёки уларнинг “шўъба” корхоналари ҳисобланади.

Молиявий лизинг дейилганда қуйидаги ҳолат назарда тутади, яъни лизинг олувчи лизинг даврида тўлайдиган тўлови билан ижарага олган мол-мулкнинг қийматини тўлиқ қоплай олиши тушунилади. Операцион лизинг бундан фарқланади, яъни бунда мол-мулкнинг хизмат муддати кўп марта қисқа бўлишига қарамай, унинг кўп марта ишлатишга берилиши назарда тутилади. Гоҳида қайтариладиган лизинг ҳам учраб туради, бунда асосий воситани эгаси лизинг берувчига сотади, кейин уни ижарага олади. Бу гоҳида солиқ тўланиш нуқтаи назаридан манфаатли ҳисобланади. Халқаро лизингни турли туманлиги “дабл дин” келишувлари ҳисобланади. Буюк Британия лизинг компанияси шунақанги келишув доирасида самолётларни сотиб олиб, сўнгра уларни Американинг лизинг компанияларига берган, улар ўз навбатида бу самолётларни маҳаллий авиакомпанияларига лизингга берган. Манфаат шундан иборатки АҚШга нисбатан Буюк Британия мулкдор сифатида кам солиқ тўлайди. Шу вақтда АҚШнинг лизинг компаниялари эгалик ҳуқуқи учун солиқ тўламайди.

Одатдаги кредитдан лизингнинг афзалликлари қуйидагилардан иборат:

1. Лизинг аванс тўловини назарда тутмайди ва бирданига тўловни бошланишини ҳам талаб қилмайди. Мол-мулкнинг 100 % қиймати лизингда ҳақиқатда кредитланади.

2. Лизинг шартномаси кредитга нисбатан енгил тузилади, чунки лизингга олинадиган мол-мулкнинг ўзи унинг таъминоти ҳисобланади. Шартномани бажармаганда, лизинг берувчи мол-мулкни қайтариб олиб қўйиши мумкин.

Халқаро лизинг шартномаси тузилишида валюта рискин, божхона режимини ўзига хослигини, лизинг берувчи ва олувчи давлатларда солиққа тортилиш хусусиятини ва бу давлатлар ўртасида икки томонлама солиққа тортилмаслик келишувининг мавжудлиги каби ҳолатларни инобатга олиш зарур.

Факторинг – бу экспортнинг молиялаштириш операцияси ҳисобланади, бунда банк экспорт товари ортиб жўнатилгандан кейин, экспорт қилинган товар суммасини

экспортёрга қайтаради ва ундан кейин импортёрдан банк қарз олади. Ҳозир халқаро факторинг йирик экспортёрларнинг барча экспорт операцияларида 15 % ларга тўғри келади. Асосан у АҚШ, Буюк Британияда ва Японияда кенг тарқалган.

Факторинг келишувида одатда тўртта томон иштирок этади, булар экспортёр, экспортёр давлатдаги фактор компанияси (фактор-экспорт), импортёр ва импортёр давлатдаги фактор компанияси (фактор-импорт). Фактор компаниялари ёки фактор-компаниялари банк билан жуда яқин боғланган ёки уларнинг шўъба корхоналари ҳисобланади. Гоҳида банклар ихтисослашган фактор бўлимларини ташкил қиладилар.

Факторинг операциясининг технологияси қуйидагича бўлади. Экспортёр импортёрга товар кредитга тақдим этгани сингари, вексель мажбурияти билан товарни расмийлаштириб шартнома бўйича хорижга маҳсулотни ортиб жўнатади. Экспортёр давлатдаги фактор компанияси, импортёр давлатдаги фактор компаниясидан олинган информацияга асосан, экспортёр билан шартнома тузишади ва шартномада кўзда тутилган вексель мажбуриятидаги суммани валютада экспортёрга бирданига тўлаб беради. Импортёр давлатидаги фактор компания, шартномада кўзда тутилган муддатда тўловни харидорга тўлаб беради.

Факторингни ривожланиши турли давлатларнинг фактор компаниялари ўртасида корреспондентлик муносабатлар тармоғи мавжудлигига боғлиқ эмас. Экспорт факторинги одатда, мижоз билан жуда яқиндан ишлаган ҳолатларда берилади, холос. Факторинг тўлови икки қисмдан иборат: биринчиси, хизмат тўлови, у 0,2 дан 3,5 %гача тебраниб туради; иккинчиси берилган кредит учун фоиз тўловидир.

Факторинг барча иштирокчилар учун манфаатлидир. Банклар ўзининг хизмат кўрсатиш соҳасини кенгайтиради ва берган кредити бўйича қўшимча даромад оладилар. Экспортёрлар сотишдаги тўлов кечикишини бир зумда сотишга айлантириб, ўз маблағлари оборотини тезлаштирадилар. Импортёрлар экспортёрга аванс суммасини ўтказмаса ҳам бўлаверади, товарни сотишдан тушадиган маблағга қараб тўлаб боради.

Форфейтинг факторинг операциясини давоми ва кенгайтириши ҳисобланади. У экспортни молиялаштиришда импортёр векселни регресс ҳуқуқисиз ҳисобга олиш йўли билан молиялаштиришдан иборат. Банк (форфейтер) экспортёрдан чигирма билан векселни сотиб олади, шу билан у тўловни тўланмаслик билан боғлиқ бўлган ёки импортёр томонидан тўловнинг кечиктирилиши каби барча рискларни ўз зиммасига олади, бундан ташқари, у экспортёрга эътироз билан мурожаат қилиш ваколатидан ҳам айрилган бўлади. Форфейтер ўзига ҳаттоки импортёрнинг банкрот бўлиши ва кафиллик рискин ҳам ўз зиммасига олади. Чегирма миқдор (дисконт)и импортёрнинг рейтингига, давлат ва валюта рискига қараб белгиланади.

Форфейтинг ўзида экспортни молиялаштириш ва рискни суғурталаш механизмини мужассам этади. У давлат томонидан экспортни кредитлаш ва суғурталаш механизмини кенгайтиради. Кўпчилик экспортёрлар форфейтингни орзу қилишадилар, чунки у экспортнинг давлат томонидан суғурта қилинмайдиган кўп рискларни суғурта қиладир. Форфейтинг хизматларини ҳозирда жуда кўпчилик йирик банклар ўз зиммаларига олган. Фақат Лондон шаҳрининг ўзида уларни сони 100 дан ошқидир.

Ҳозирги босқичда банк хизматлари спектрининг кенгайтириши ва банк даромадларида нокредит хизматлар улушининг кўпайиши Жаҳон миқёсида банк иши ривожланишида муҳим тамойиллар сифатида намоён бўлмоқда. Йирик банклар ўз мижозларининг барча молиявий хизматларга бўлган талабини қондира бориб,

молиявий супермаркетларга айланмоқда. Банклар мижозлар келишувларини суғурта қиладилар, информацион ва консалтинг хизматларини кўрсатадилар, уларнинг евробозорга, хорижий фонд ва дериватив бозорларга чиқишларини таъминлайдилар, бу бозорларда ишлашда воситачилик ва брокерлик хизматларини кўрсатади, андеррайтинг билан шуғулланади, яъни ўз корпоратив мижозлари акцияларини жойлаштириш бўйича датлабқа ишларни амалга оширади, мижозларнинг мол-мулкларини ишончли (траст йўли билан) бошқаришни ҳам ўз зиммасига оладилар.

Молиявий комплекслар доирасида банклар, инвестиция, суғурта ва молия компаниялари, нафақа ва ўзаро фондлар ўртасида тафовутлар борган сари йўқолиб бормоқда. Банкларнинг суғурта компаниялари билан интеграллашуви ва бирлашуви тенденцияси тез-тез содир бўлмоқда. Бунга сабаб банк ва суғурта фаолияти ўртасида ўзаро яқинлашиш жараёнидир. Банклар жуда ҳам фаол даражада суғурта хизматлари соҳасига кириб бормоқда. Европада ҳозирги вақтда ҳаётни суғурталашни 19 %и банклар ҳисобига тўғри келади, Францияда банкларни улуши бу соҳада ўта баланд бўлиб, умуман банклар амалда ўз зиммасига суғурта компаниялари функцияларини ҳам олганлар.

Кейинги йилларда йирик банклар фаолиятида оғирлик маркази аста-секин эмиссия-воситачилик хизматига ўтиб кетмоқда. Халқаро банклар қимматли қоғозларни сотишдан олинadиган коммиссион мукофот ҳисобидан фойдани, улар билан иккиламчи бозорда савдодан тушадиган даромадни кўпайтириб, консалтация ва илмий-аналитик ишлар учун гонорарларни (калам ҳақи), мол-мулкни сақлаш ва бошқаришдан мукофот суммаларини кўпайтира бориб ўз даромад манбаларини диверсификация қилишга эришмоқдалар. Экспертларнинг баҳолашига қараганда, йирик банкларнинг оладиган фойдасини ярмидан кўпи воситачиликдан тушадиган даромадларга тўғри келмоқда. Воситачилик операциялари банклар билан номолиявий корпорациялар ўртасида пайдо бўлаётган узок муддатли алоқалар асоси ҳисобланади. Бу алоқалар корпорацияларнинг назорат пакет акцияларни сотиб олиб қўйиш, корпорацияларни халқаро даражада қўшилиши ва бирлашиши жараёнларига банкларни иштирок этиши йўлари билан содир бўлмоқда.

Воситачиликнинг тўғридан-тўғри кредитлашга нисбатан афзаллиги шундан иборатки, бунда банклар молиявий рискларни, шунингдек, ҳаттоки қарздордан ссуданинг қайтмаслик рискини ҳам қўшган ҳолда, қимматли қоғоз эгасининг зиммасига қўймоқда. Буларнинг натижасида капитал бозорининг таркиби жуда сезиларли даражада ўзгариб кетди. Агар ўтган асрнинг 70-йилларида халқаро капитал бозорининг 80 %ини банк кредитлари ташкил этган бўлса, 90-йилларга келиб капитал бозорида асосий ўринни эса худди шу миқдор улушида турли қимматли қоғозлар эмиссияси асосида берилган халқаро заёмлар эгаллади.

Қимматли қоғозлар билан ўтказиладиган воситачилик операцияларини банклар одатда чайқовчилик келишувлари билан уйғунлаштириб олиб борадилар. Бунда халқаро банклар шундай хизматлар кўрсатади, яъни, инвесторларга «тоювчан» фоизлар билан облигацияларни сотиш, эмитентнинг облигация бўйича даромадини ўзи чиқарган икки валютали заём деб аталувчи бошқа қимматли қоғозларга қайта инвестиция қилиш имкониятини бериш ва ҳаказо. Кейинги ҳолатда инвестор валюталар курсидаги тафовутдан қўшимча фойда олиши мумкин, чунки унга ёзилаётганда, яъни уни сотиб олинаётганда қимматли қоғознинг курси битта валюта курсида акс этсада, у ҳам қопланади ёки тўлаб берилади.

Нафақа фонди ва бошқа институционал инвесторлар билан банкларни ишончли операциялари ошиб бориётганлиги узок муддатли капитал қўйилиши учун

банкларга йирик манба бўлиб хизмат қилмоқда. Халқаро банклар уларга ишончли бошқаришга берилган фонд маблағларининг қимматли қоғозлар курсидаги тафовутдан фойда олиш мақсадида хорижга сармояни жойлаштиришда воситачилик қилишадилар.

Банклар саноат корхоналарини ташкил топишида фаол рол ўйнамоқдалар. Кейинги пайтларда қатор кредитлайдиган корпорацияларни трансмиллий монополистик иттифоқларга бирлашиши банклар томонидан қўллаб қувватланмоқда, чунки бунда қарз олувчи корхоналарни банкротлик rischi камаяди ва шунинг билан бир қаторда уларни молиявий операциялари микдори ошади, уларни юритиб банклар яхшигина фойда олади.

Банк капиталининг тўғридан-тўғри саноатга кириб бориши саноат компаниялари акцияларининг банклар томонидан сотиб олиниши, чиқарилиши ва жойлаштирилиши йўли билан содир бўлмоқда, янги корхоналарни таъсис этилишида банклар фаол иштирок этишмоқда.

Жаҳон иқтисодиётида ТМК бош хўжалик субъектига айланган шароитда, уларнинг ҳисоб-китоб операциялари жуда ҳам ўзгариб кетди, халқаро ва трансмиллий банклар уларни ич-ичига кириб кетиб хизмат кўрсатмоқда. Агар аввал ҳисоб-китоб операциялари мижознинг топшириқномаси бўйича хорижий валютанинг олди-сотдиси билан ташқи савдо операциясига нисбатан хизмат кўрсатилган бўлса, эндиликда банклар ТМКнинг нафақат ички молиявий ҳисоб-китобларини ва халқаро ҳисоб-китобларини, ташқи Жаҳон билан бўладиган барча молиявий муносабатларини энди банклар бошқармоқдалар. Банклар интеграллашган компьютер маркази базасида ТМКларнинг бутун нақд маблағларини бошқариш тизимини яратишди, уларнинг таркибига кирувчи ҳамма ишлаб чиқариш бўлимларини барча банк ҳисоб рақамлари ахволи тўғрисида уларни ихтиёрига аниқ информацияни йиғиш, умумлаштириш ва тақдим этиш имкониятини бермоқда. Бунинг натижасида банк ҳисоби бўйича пул маблағининг ҳақиқий ҳаракати билан ТМК бухгалтерия китоби ҳаракати ўртасидаги вақт тафовути жуда сезиларли даражада қисқармоқда.

Кейинги вақтда кўпгина банклар халқаро молия бозорида фаолият юритишга ихтисослашган консалтинг компанияларини сиқиб чиқаришга ҳаракат қилиб, консалтинг бизнесига ҳам фаол даражада киришиб кетмоқдалар. Ҳозирги пайтда консалтинг хизмати йирик халқаро банкларга 25 % даромад келтирмоқда.

Мана анча вақтдан бери банклар лойиҳаларни молиялаштиришда ҳам иштирок этмоқдалар: лойиҳани амалга ошириш бўйича барча смета харажатларини тўламоқда, ўзининг мутахассислари кучи билан лойиҳалаштиришда ҳам бевосита иштирок этмоқдалар ёки буюртмачини малакали консультация билан таъминламоқда. Банк билан ҳисоб-китоб буюртмачининг ҳеч қандай бошқа маблағлари жалб этилмасдан, янги қуриладиган корхона фойдасидан амалга оширилмоқда. Бутунлай олганда қатор ҳолатлар борки, бунда банклар ушбу объектлар акцияларининг шириклик эгасига айланмоқдалар.

Замонавий банк эндиликда тобора информацион-аналитик марказга айланиб бормоқда, ўз мижозларини молия, инвестиция ва товар бозори билан узвий ва мунтазам боғламоқда. Йирик банклар жуда кучли информация марказини тузмоқдалар. Банк ташкилотлари кенг масштабда информацион хизмат турларини кўрсатиб норасмий ҳолатда мижозларни ўзига “боғлаб” олмоқдалар. Банк консалтинги маълумот олиш учун ҳамма мумкин бўлган каналларни ишлатмоқдалар, мисол учун, кредит беришда улар мижозлардан информация тақдим қилишни доимо талаб қиладилар. Информация олишнинг муҳим каналларидан бири у ёки бу

лойиҳани амалга оширишда корпорациянинг бошқаришга иштирок этиш ҳисобланади. Банклар корхоналар ишлайдиган бозор аҳволи тўғрисида кенг информацияга эгадирлар ва уларни мижозларга беришлари мумкин. Бундан ташқари банклар ички ва ташқи менежмент саволлари бўйича ўзининг мижозларини фаол равишда консультация беришга ўтмоқдалар, уларнинг иқтисодий сиёсатини ва ички тузилишини қайта кўриб чиқишни аниқлаган ҳамда тавсия этган ҳолда.

Кейинги йилларда янги банк технологияси бўйича молиявий-информация тарқатилиши яна ҳам кенг авж олмоқда. Бўлимлари бўлмаган телефон банклар ривожланмоқда (мисол учун, Буюк Британиядаги First Direct банки), бунда мижоз банк ходими билан шахсан кўришмасдан ҳисоб очиши ва операцияларни амалга ошириши мумкин. Бу ҳолатда мижоз банкни қайда жойлашганлиги, банкирнингёки мижозларнинг кимлигига қаралмайди.

Интернет- банк фаолиятида истиқболли турларидан бирига айланиб бормоқда. Унинг асосий афзаллиги тезлик ва арзон хизмат кўрсатишдан иборатдир. Интернет орқали банк хизматини кўрсатиш таннархи, анъанавий хизмат кўрсатиш таннархи билан солиштирганда 8-10 баробар камаяди. Бу кўпгина банкларни ана шу сетга киришга ундамоқда, улардан баъзи бирлари мижозларга сет орқали хизмат кўрсатишни бошлаб юборишди. Мисол учун, энг йирик ва консерватив банклардан бири ҳисобланган Германиянинг Deutsche Bank анъанавий банк бизнесидан воз кечиб, Интернет-банк ривожланишига асосий эътиборни қаратмоқда. У филиалларнинг катта қисмидан холос бўлиб, асосий операциялар сонини Интернет тармоғига ўтказмоқда. Банкни сетдаги инвестицион режаси йилига 1 млрд еврога баҳоланмоқда. Deutsche Bank ҳақиқатда ўзининг реал филиалларини виртуал тизимга алмаштирмоқда.

Тармоқ орқали банк хизматлари ва ҳисоб-китобларининг кенг тарқалишига иккита асосий гуруҳдаги рисклар тўсқинлик қилмоқда. Биринчиси, тармоқда операциянинг махфийлигини ва хавфсизлигини таъминлаш масаласи. Тармоқда электрон хавфсизлик ҳозирча унчалик даражада ишончли эмас ва хакерлар вақти-вақти билан уларни бузиб, ўзларига анча-мунча манфаат чиқариб олишмоқда. Иккинчидан, тармоқда информациянинг очиклиги ўсиб бормоқда ва ноқонуний олинган даромад ҳам очик-ойдин намоён бўлмоқда.

Бу рискларни камайтириш устида ўндан ошиқ давлатларнинг юз минглаб дастурчилари тинимсиз изланишмоқда. Информациянинг хавфсизлигини таъминлаш жуда катта ҳаракат ва молиявий маблағлар сарфланмоқда. Лекин бу йўналиш бўйичалар жуда кам реклама қилинмоқда.

Бу борада ҳисоб-китобларни сир сақлашнинг иложи йўқлиги кўпчиликнинг эътирозига сабабчи бўлмоқда, умуман бу ҳолат собиқ Совет Иттифоқи давридан аҳолини ўрганиб қолган одати, яъни ҳамма нарсани нақд асал деб кўникишидан келиб чиқади. Худди шундай талаб таклифни туғилишига сабаб бўлади. Яқинда Россия давлатида электрон “нақд пул” тизими ишлаб чиқилди ва амалиётга татбиқ этилди. Бу тизимда фойдаланувчи ўзининг компютерига банкдаги ўз ҳисобидан пулни бир қисмини “ўтказиб” олади, у шу вақтдан бошлаб барча нақд пулнинг хусусиятини ўзида мужассамлаштиради. Улар мутлоқ махфий бўлиб, у компютерингизда худди чўнтакдаги нақд пул сингари туради. Агар компютер бузилиб қолса, пулингиз тешик чўнтакдаги пул тушиб қолгани сингари йўқолади. Лекин қайси рақамдан пул келиб тушганлигини кўрсатмаган ҳолда, у билан тўловни амалга оширса бўлади. Бу пуллар худди банк томонидан атайлаб “белгилаб” қўйилгандек электрон “нақд пул” эмитенти ҳисобланган барча мижозлар томонидан

қабул қилинади. Бунда магазинга ёки бирон бир тижорат ташкилотига пулнинг қаердан келиб тушганлигини умуман фарқи йўқ. У келишувларни амалга оширади ва бу “белгилаб” қўйилган пулларни махсус ҳисобда қолдиради, худди реал нақд пулни кассада сақлаган сингари. Электрон кассада пуллар тўплангандан кейин у электрон инкассацияни амалга оширади, яъни “электрон нақд пулни” тармоқ орқали ўз банкига топширади ва шу вақтнинг ўзидаёқ ўзининг ҳисоб рақамига оддий “белги қўйилмаган” пулни олади. Балким ушбу ҳисоб-китоб усулини бизнинг давлатимизда ҳам эксперимент тариқасида қўлласа бўлади. Лекин бу усулни дунё иқтисодида қўллашнинг, албатта, келажаги гумон остида.

Европа Марказий Банкнинг (ЕМБ) Евроминтакадаги оқилона монетар сиёсатни ташкил қилиши ва ўтказиши борасидаги тажрибаси жаҳон банк амалиёти учун катта кизикиш уйғотади ва Евротизимга аъзо булган мамлакатларнинг минтакавий ва миллий микёсларда молия-кредит сектори фаолиятини ташкил этиши учун сифатли асос ҳисобланади. Давлатлар Марказий банклари Евротизим мақсадларини қувватлаб, миллий иқтисодий тизимлар доирасидаги молия-кредит институтлари фаолиятини ташкил этиш юзасидан барқарор ва инфляциясиз усиш, иқтисодий фаолиятнинг юксак даражада рақобатга қобилятли бўлишида барча чоратadbирларни ишга солишмоқда.

Маълумки, ҳар бир давлатнинг миллий Марказий банки миллий даражадаги монетар сиёсатни белгилаш ва амалга ошириш функциясини бажаради, у маҳаллий молия-кредит институтларига лицензиялар беради, улар фаолиятини тартибга солади ва ёрдам курсатади, хорижий валютадаги операцияларни кузатиб боради, миллий захираларга эгалик қилади ва бошқаради, миллий тўлов тизимларининг узлуксиз фаолият курсатишини қўллаб-қувватлайди, ЕМБ бошқарадиган ЕИ расмий валюта захираларини шакллантиришда катнашади. Маҳаллий Марказий банклар ЕИнинг умумий назоратли стандартларига бўйсунадиган кредит-молия воситачилари — банклар фаолиятининг ташкил этилиши ва улар устидан самарали назорат юритилишининг ташкил қилиниши учун жавоб беришади. ЕИ банклари ягона пул-кредит сиёсатининг амалга оширилишидаги муҳим иштирокчилардир: улар маҳаллий Марказий банкларни молиялаштириш асосида кредитларни беришади.

Назорат саволлари:

1. Халқаро банкларнинг ташкилий структурасини айтинг.
3. Халқаро банкларнинг ривожланишида рақобатнинг ўрни қандай?
4. Халқаро банклар ўз маблағларини қўпайтиришда қайси омилларга кўпроқ аҳамият беради?
5. Маҳаллий банкларни ривожлантиришда халқаро банкларнинг қайси жиҳатларини ўрнаткичи сифатида амалиётда қўллаш мумкин?
6. Халқаро банкларнинг жаҳон молия бозоридаги ўрнини тушунтиринг.

Тест саволлари:

1. Халқаро кредит тизимини ташкил этувчи субъектларни кўрсатинг:
 - а) ишлаб чиқарувчи корхона;
 - б) товар биржаси;
 - в) махсус кредит институтлар;
 - д) тўғри жавоб йўқ.
2. Бозор иқтисодиёти ривожланган давлатларда банк тизими қандай кўринишда бошқарилади?

- a) икки поғонали асосда;
- b) монополлаштириш асосида;
- c) давлат бошқаруви асосида;
- d) эркин демократик кўринишда.

3. Банк тизимига асосланган тамойилни кўрсатинг:

- a) босқичма-босқич ривожланиш асосида банк тизимини жаҳон банк тизимига яқинлаштириш;
- b) банклар фаолиятида мижозлар манфаатини устун қўйиш;
- c) банк тизимидаги ислохотлар мамлакат умумиқтисодий ислохотларига мос келиши;

d) юқоридаги барча жавоблар тўғри.

4. Банклар махсус корхона сифатида қандай маҳсулотлар ишлаб чиқаради?

- a) товар кўринишидаги маҳсулотлар;
- b) молиявий кўринишдаги маҳсулотлар;
- c) қарорлар қабул қилиш;
- d) в) ва д) жавоблари тўғри.

5. Халқаро банклар қандай функцияни бажаради?

- a) хом-ашёни етказиб беради;
- b) умумиқтисодий дастурлар ишлаб чиқади;
- c) бўш пул маблағларини йиғади;
- d) ташкилий ишларни амалга оширади.

6. Банклараро кредит бозорининг бажарадиган функциясини кўрсатинг:

- a) банкларни назорат этиш;
- b) чайқовчилик асосда қўшимча даромад олиш;
- c) банк ликвидлигини мустаҳкамлаш;
- d) тўғри жавоб йўқ.

7. Халқаро банклар кредитни тақдим этишида қайси элементни муҳим ҳисоблайди?

- a) хизматлар доираси ва маълумотларни текшириш;
- b) қарздорнинг кредитга лаёқатлигини баҳолаш;
- c) гаровни баҳолаш;
- d) кредит тарихини ўрганиш.

8. Халқаро банклар қандай вужудга келган?

- a) акциядорлик жамиятига ўтиш;
- b) пайчилик асосда;
- c) хусусий тартибда;
- d) юқоридаги барча жавоблар тўғри.

9. Халқаро банкларнинг пасив операциясига таалуқли операцияни кўрсатинг:

- a) фонд биржасида қатнашиши;
- b) аукционларда иштирок этиши;
- c) муомалага кредит маблағларини чиқариши;
- d) аҳолидан маблағларни жалб этиши.

10. Молия-кредит турига кирувчи муассасаларни кўрсатинг:

- a) тижорат банклари, суғурта компаниялари, инвестицион фондлар;
- b) биржа, аукцион, савдо уйлари;
- c) консалтинг ва аудиторлик фирмалари;
- d) омбор хўжалиги, транспорт ва алоқа.

II боб. БАНК ФАОЛИЯТИНИНГ БАЙНАЛМИНАЛЛАШУВИ ВА ТРАНСМИЛЛИЙ БАНКЛАР ФАОЛИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Режа:

2.1 Банк фаолиятининг байналминаллашуви шарт-шароитлари ва омиллари. Трансмиллий банкларнинг (ТМБ) ташкилий тузилиши.

2.2 ТМБлар фаолиятининг асосий турлари.

2.3 ТМБ фаолиятида рискларни бошқаришнинг ўзига хос жиҳатлари. Оффшор банк фаолиятининг пайдо бўлиши.

2.4 Молиявий конгломератлар ва банк холдинглари ривожланишининг замонавий тенденциялари.

Таянч иборалар

Трансмиллий банк, конгломерант, оффшор банк, операция, рис, назорат, маблағларни бошқариш, диверсификация, фоиз ставкаси, ташкилий тузулиш.

2.1. Банк фаолиятининг байналминаллашуви шарт-шароитлари ва омиллари. Трансмиллий банкларнинг (ТМБ) ташкилий тузилиши.

Республикаимизнинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашувининг чуқурлашиши трансмиллий банкларнинг молиявий хизматларидан фойдаланишни объектив заруриятга айлантиради.

Ҳозирги замон жаҳон хўжалигининг банк тизими бир неча даражани ўз ичига олади. Биринчи даража трансмиллий банклар ва халқаро тижорат банкларидан иборатдир. Иккинчи даража халқаро молия ташкилотларини ўз ичига олади. Бундай халқаро ташкилотларга Жаҳон банки гуруҳи, Халқаро валюта фонди, Халқаро ҳисоб-китоблар банки, Европа тиклаш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки, Ислом ривожланиш банки ва бошқалар киради. Учинчи босқичга ҳар бир мамлакатнинг Марказий банки киради. Тўртинчи босқич эса, ҳар бир мамлакатдаги тижорат банкларидан иборатдир. Масалан, Ўзбекистон Республикасида 2019 йилнинг 1 январ ҳолатига, 29 та тижорат банки ва битта Марказий банк мавжуд⁴.

Давлатлар ўртасидаги халқаро алоқаларнинг ривожланиши ва уларнинг сифат жиҳатдан ўзгариши банклар фаолиятининг байналминаллашувига олиб келди. Чунончи, трансмиллий корпорациялар фаолиятининг ривожланиши ва уларнинг молиявий маҳсулотларга бўлган эҳтиёжларини ўсиши трансмиллий банкларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Кичик ва ўрта мижозларнинг ташқи иқтисодий фаолиятнинг турли соҳаларига тобора кўплаб жалб этилиши ҳам замонавий банк фаолиятининг мазмунини ўзгаришига сабаб бўлди. Ташқи иқтисодий алоқаларни концентрациялашуви ва монополлашуви, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда яққол кўзга ташланади. Чунки бу мамлакатларда давлатнинг ташқи иқтисодий алоқаларни ривожлантиришдаги роли катта.

Бунинг сабаби шундаки, трансмиллий банклар жаҳон молия бозорларида етакчи мавқеига эгадир. Халқаро ҳисоб-китоблар банкининг маълумотларига кўра, жаҳон молия бозорларидаги операцияларнинг 50 фоиздан ортиқ қисми 10 та трансмиллий банкнинг ҳиссасига тўғри келади⁵. Бу эса, трансмиллий банкларнинг катта молиявий имкониятларга эга эканлигидан далolat беради.

Трансмиллий банклар ва молиявий трансмиллий корпорациялар жаҳон иқтисодиётидаги кредит ва молиявий соҳада фаолият юритувчи ва ишлаб чиқариш

⁴ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг жорий ҳисобот маълумотлари. -Т., 2019 й.

⁵ European Central Bank Report 2007. –Fr/M., 2008.

ёки сотиш бўйича ТНКлар билан бир хил хусусиятларга эга корпорациялар сифатида тушунилади. Ҳақиқатан ҳам, улар анъанавий ТНКлардан фақатгина ўз фаолият соҳаларида ва ушбу соҳага мос келувчи махсус воситалар билан фарқланади.

XX асрнинг бошида Шарқий Европа ва пост совет ҳудуди очилиши, электроника, пойабзал ва тўқимачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўйича глобал завод сифатида Хитойнинг ўсиши ва автомобиллар ва энг катта бозорининг кенгайиши, халқаро савдони ва капитал оқимларини либераллаштириш, биринчи навбатда, устав капитали ўсиши ҳисобига молиявий ТНК ва ТМБ фаолиятининг ўсиши кузатилди. Статистикага кўра, молиявий ТНК ва ТМБ тоифалари бўйича умумий сони 150 дан ортиқ бўлган. Уларда 5 мингдан ортиқ офис мавжуд.

Трансмиллий банклар (ТМБ) улкан молия империялари бўлиб, дунёнинг бир нечта мамлакатларида фаолият юритади. Жуда катта микдордаги активларга эга булган ТМБ давлатлар уртасидаги валютавий ва молиявий оқимларни ҳамда алоҳида олинган мамлакат ичидаги ийғисодий жараёнларни назорат қилади. Уларнинг экспансияси давлатнинг кучли куллаб-қувватлаши шароитида амалга оширилади.

2005 йилда 50 та йирик трансмиллий банкларнинг рўйхати Ситигрупп (АҚШ), кейин ЮБС (Швейцария) ва Альянц (Германия) томонидан бошқарилади. Франция, Германия, Япония, Буюк Британия ва Қўшма Штатларнинг молиявий товарлар рўйхатида жами 74 фоиз ўринни эгаллаган.

Клубда 74 та позиция 500 та кўпмиллатли банкка тегишли. Уларнинг умумий капиталлашуви 3 триллион АҚШ долларидадан ошди. Бу ерда АҚШ банклари ҳам устунлик қилади, бироқ трансмиллий банклар бугунги кунда дунёнинг барча қитъаларида жойлашган. Европада энг катта 32, Шимолий Америкада 21, Жанубий-шарқий Осиёда 10, Африкада 5, Австралияда 4, Жанубий Америкада 2. Бундан ташқари, Клубга 500 молиявий хизматларни кўрсатувчи 18 та компания киритилган. Уларнинг жами капитализацияси деярли 570 миллиард долларни ташкил этади, улардан 14 таси АҚШга, биттадан - Италия, Япония ва Тайван (Хитой вилояти)га тегишли.

ТМБ фаолиятининг бош принципи маблағларни узи учун қулай ва арзон жойлардан сотиб олиш ва уларни нормал даромад олишни таъминлайдиган шартларда жойлаштириш ҳисобланади. Шу сабабли, АҚШда йирик банклар депозитларининг катта қисми бошқа мамлакатлардан жалб қилинган депозитларнинг ҳиссасига тугри келади, Японияда эса, 11 та АҚШ ТМБ узларининг филиалларида хорижий банклар депозитларининг учдан икки қисмини туплади⁶.

Бундан ташқари, трансмиллий банклар жуда мураккаб ва самарали бошқарув тизимида эга бўлиб, ундан республикамизнинг йирик тижорат банклари фаолиятида фойдаланиш банклар фаолиятининг самарадорлигини ошишига олиб келади.

Капиталнинг концентрациялашуви натижасида ТМБ универсал тижорат банкларига айланишди. Уларнинг фаолиятида тижорат банки, инвестицион банк, сугурта компанияси фаолиятлари уртасидаги чегара тобора йуқолиб бормокда.

ТМБ турли валюталарда депозитлар жалб қиладилар, ҳар хил муддатларга кредитлар беради, қимматли коғозлар билан инвестицион, эмиссион ва андеррайтинг операцияларини амалга оширади. Шуингдек, ишлаб чиқариш ва ташқи савдони молиялаштиришнинг турли шаклларида фойдаланишади. Улар томонидан очилган ҳужжатлаштирилган аккредитивлар дунёнинг бошқа банклари томонидан сузсиз тан олинади.

⁶ Bankers Almanac: World Ranking / RBI. 2004.

ТМБ фаолияти ҳозирги даврга келиб шу даражада ривожландики, ҳатто саноат корхоналари улардан ишлаб чиқариш ва бошқаришни ташкил қилиш, у ёки бу товар бозорининг ривожланиш истикболлари тугрисида маслаҳатлар олишмоқда.

ТМБ фойдасининг асосий манбаи берилган кредитлардан олинган фойзалар бўлиб қолмоқда. ТМБ кредитлари қуйидаги субъектларга берилмоқда:

- узларининг халқаро савдо операцияларини молиялаштиришга эҳтиёжи бўлган экспортёрлар ва импортёрлар;

- узларининг ликвидлигини таъминлаш учун валюта маблағларига муҳтожлик сезаётган вакил банклар;

- хорижий инвестицияларни амалга оширилаётган йирик халқаро фирмалар;

- тўлов баланси ёки давлат бюджети дефицитини молиялаштириш учун маблағлар зарур бўлган хорижий давлатларнинг ҳукуматлари.

ТМБ нинг халқаро миқёсда амалга оширадиган кредит фаолияти қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- миқдорга кредит суммасини утқазиб бериш;

- кредит ресурсини банкнинг вакилликхисобрақамига утқазиб;

- миқдор билан кредит ресурсини қўлгуси давр учун етқазиб бериш тугрисидаги битимни имзолаш;

- миқдорнинг мажбурияти бўйича тўловни қўлқўлаш.

Лекин шу билан бирга, жаҳон молия инқирози трансмиллий банкларнинг молиявий ҳолатига кучли таъсир кўрсатди. Барклайз банк, Бэнк оф Токио Митсубиси, Дойчебанк, Ситикорп, Чейз Манхэттэн бэнк каби трансмиллий банклар ҳам ипотека инқирози ва жаҳон молия инқирози натижасида йирик миқдорда молиявий зарар кўрдилар. Бу эса, трансмиллий банкларнинг фаолиятида ҳам сезиларли даражада камчиликларнинг мавжудлигидан далолат беради.

ТМБ фаолиятида кўплаб муаммолар мавжуд. Энг катта муаммолардан бири ташқи қарз муаммоси бўлиб, улар ТМКларга қараганда, улар учун кўпроқ оғриқли кўринади. Қарздор мамлакатларда (кредит дискриминациясига ва блокадага қадар) муайян кредит сиёсатини олиб бориш учун уни ҳал қилишга ҳаракат қилмоқдалар. Трансмиллий банкларнинг замонавий ривожланишида иккита ўзаро боғлиқ тенденциялар кузатилиши мумкин. Улардан бири трансмиллий корпорациялар, улар пайдо бўлганидан, иттифоқ тузиш билан янада яқин ҳамкорлик. Иккинчи тенденция банк капиталининг тобора кучайиб бораётганлиги, хусусан, дунёнинг етакчи мамлакатларининг банк муассасаларини бир-бири билан ўзаро боғлашда ифодаланади. Ушбу тенденция банкларнинг бир бирининг акцияларига ва бошқа активларига инвестицияларини амалга ошириш орқали амалга оширилади. Шундай қилиб, ТМБ фаолиятида уларнинг қасаба уюшмалари ва ТНФО глобал молиявий глобаллашув жараёнининг илғор ривожланишини ақс эттиради, уларнинг асосий ташувчилари фақатгина улардир.

Глобал қарз капитал бозорида кўпмиллатли банклар (ТМБ) янги халқаро банк тури ва халқаро капитал миграциясида воситачи бўлган етакчи позицияларни эгаллайди.

Трансмиллий банклар халқаро миқёсда тўпланган ва капитални марказлаштириш даражасига етган энг йирик банк институтлари бўлиб, улар саноат монополиялар билан бирлашиб, жаҳон бозорининг кредитлаш ва кредит-молиявий хизматлари учун жаҳон бозоридаги ҳақиқий иштирокини назарда тутди.

Халқаро монополиялар XIX аср охири - XX аср бошларида пайдо бўлди. ўз мамлакатларининг капитал бозорларида халқаро фаолиятни амалга оширган

монополистларнинг банк картеллари ва синдикатлари шаклида. Банк секторини бирлаштирувчи, ўзаро алоқалар ТМБ ташкил этиш учун асос бўлиб хизмат қилди.

XX асрнинг 70-80ларида. трансмиллий мамлакатлардаги йирик банкларнинг ўзгариши юз берди. Замонавий халқаро банклар, асосан, уларнинг ташқи фаолияти ўз операцияларининг муҳим қисмига айланганлиги билан ажралиб туради. Масалан, АҚШ банкларининг ташқи активлари 430 миллиард доллар, Япония - 101 миллиард, Германия - 62 миллиард доллар.

ТМБ уз ресурслари кийматининг тебранишини назорат қилишга мажбур бўлмоқдалар. Бунинг учун улар ресурсларни бир мамлакатдаги филиалдан бошқа мамлакатдаги филиалга утказиш, бир валютадан иккинчи валютага конвертация қилиш усулидан фойдаланишмоқда. Бу эса, уз навбатида, ТМБ ресурслари кийматининг пасайишини олдини олиш, спекулятив операциялар орқали даромад олиш имконини беради. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ТМБ мамлакатлар ўртасида капиталлар оқимининг эркинлигини таъминлашда муҳим рол уйнайди.

ТМБ миллий йирик банкдан фарқли ўлароқ, биринчи навбатда чет элдаги корпоратив тармоқлар мавжуд бўлиб, нафақат хориждаги фаол операцияларни эмас, балки ўз капиталининг бир қисмини ва депозит базасини ташкил этади, бунинг натижасида ТМБ ташқи тармоғи банк даромадларини олиш учун фаол ишлатилади. Шундай қилиб, ТМБ кредит капитали, валюта операциялари ва бутун халқаро иқтисодий муносабатларнинг бутун тизими учун глобал бозорнинг муҳим элементига айланди.

Саноати ривожланган мамлакатларнинг йирик тижорат банклари негизида ташкил этилган трансмиллий банклар миллий ва халқаро капитал бозорларига устунлик қилади.

ТМБ фаолиятига эътибор қаратиб, уларнинг хусусиятларини таъкидлаш керак.

1. ТМБ одатда миллий бозорларда доминант рол ўйнайдиган йирик банк монополияларидир. Биринчидан, улар ўзларининг йирик капиталлари ва депозит базасига эга бўлган йирик тижорат банклари, шунингдек тижорат банклари томонидан молиялаштирилган маблағлар нуктаи назаридан кам бўлган, аммо банкнинг алоҳида соҳаларида катта тажрибага эга бўлган етакчи бизнес-банклардир. Ўз бозорида монополист бўлиш ТМБ глобал капитал бозоридаги операцияларни тўлиқ назорат қилади.

2. ТМБ фаолияти халқаро миқёсда бўлиб, у ўзларининг жами фаолиятида хорижий амалиётларнинг юқори улушига, шунингдек уларнинг мобилизация қилинган ва фойдаланилган маблағларга нисбатан ташқи бозорга боғлиқлигига боғлиқдир. Бу асосан уларнинг фаолиятининг глобал характерини белгилайди. Баъзида ТМБ фаолияти мамлакатнинг асосий жойлашуви манфаатларидан қатъий назар амалга оширилади. Аслида, бу банкларнинг мижозлари учун ҳеч қандай чекловлар йўқ.

ТМБ учун ҳал қилувчи омил - бу хорижий бўлинмаларнинг кенг тармоғи бўлиб, у кредит маблағларини тезкор равишда тўплаш ва қайта тақсимлаш механизми, шунингдек, айрим давлатларнинг пул маблағларини монополизация қилиш механизми ҳисобланади. ТМБ халқаро операцияларни дунёнинг бош молиявий марказларида, шунингдек, етакчи капиталистик мамлакатларнинг миллий бозорларидаги яқин хорижий филиаллар, идоралар ва агентликлар тармоғи орқали амалга оширади.

4. Солиқ тизимидан олинадиган фойда ва қонун билан тақиқланган битимларни яшириш мақсадида солиқ солинадиган объектларда ТМБнинг хорижий филиалларини

яратиш алоҳида аҳамиятга эга. Сингапур, Панама, Баҳрайн, Кариб ороллари, Гонконг ва Кайман ороллари, бу ерда ТМБ Ғарбий Европада бўлгани каби бир нечта филиалларни яратган.

ТМБ хориждаги тармоқларининг шаклланиши филиал тармоғидан анча фарқ қилади. ТМБ томонидан акциядорлар назорати тизимига боғлиқ ҳолда, шўъба ва назорат қилинадиган хорижий банклар аксиялар блокининг аҳамиятсиз қисми томонидан тўла назорат қилинадиган, назорат қилинадиган ва бошқариладиган қисмларга бўлинади. Агар уларнинг биринчиси қонуний жиҳатдан мустақил бўлса, ўз низомлари ва капитали билан, бошқа иккита турдаги имтиёзлар бўлмаса-да, ТМБ тезда нотаниш бозорларни эгаллашига ва маҳаллий манбаларга ҳамда харидорларга арзимас харажатлар билан бевосита киришига имкон беради.

Хорижий бўлинмаларнинг ярмидан кўпи АҚШ, Буюк Британия, Япония, Франция, Германия, Швейцария ва Канада ТМБ-ларига тўғри келади.

5. ТМБ учун яқин ўзаро бир-бирига боғлиқлик, улар ўртасидаги каттик рақобатга қарамай, капиталнинг ўзаро алмашинуви, манфаатлари. Одатий тенденция - халқаро банкинг тизимини такомиллаштириш, жаҳон бозоридаги бир неча ўнлаб йирик банк монополиялари ўртасида ҳақиқий тақсимлаш, жаҳон бозорида евронотларни, евробондларни ва евроакцияларни жойлаштириш учун кенгайиб борди.

1970-йиллар ўрталаридаги энергетика инқирози, нефт экспорти бозорининг кўшилиши сабабли, нефтдоллар бозорининг ҳажмининг кескин ўсишига олиб келди. Шундай қилиб, 1974-1976 йиллар мобайнида 175 миллиард долларни ташкил этди. ОЭСР ўлкалари ва ривожланаётган мамлакатлар - нефт импортчилари жорий тўловлар балансини молиялаштириш учун \$ 100 млрд. Хусусий банклар томонидан тақдим этилган.

Евро валюта бозорида ТМБ томонидан ресурсларни тўлдириш учун фойдаланилади, шунинг учун улар бир вақтнинг ўзида кредиторлар ва қарз олувчилар сифатида фаолият юритадилар. Мисол учун, 60-йилларнинг охири ва 70-йилларнинг бошида АҚШдан капитални экспорт қилиш бўйича чеклашлар даврида, барча Евродоллар кредитларининг 9/10 дан ортиғи АҚШнинг 20 та ТМБларига тўғри келади.

Иқтисодий алоқаларни халқаролаштириш ТМБ кредит операциялари сонининг кўпайишига олиб келди. Аввалроқ ТМБ фақат ташқи савдони молиялаштириш билан шуғулланган, ҳозирда улар инвестицион лойиҳаларни кредитлашпти, айланма маблағларни ва асосий капитални тўлдиришади, ТНК тармоқлари ўртасида ички ўзаро ҳисоб-китоблар, эмиссия ва воситачилик билан шуғулланишади ва ҳоказо.

ТМБ нинг сўнгги фаолияти айниқса, кенгайтирилди - халқаро кредитлар ва қимматли қоғозлар савдоси билан боғлиқ бўлган акциядорлар ва воситачилик фаолияти. Гарчи банклар бундан олдин бу операцияларни амалга оширган бўлсалар-да, бугунги кунда улар миллий бозорда эмас, балки дунёда бўлгани каби, улар нисбатан мустақил бўлган капитал бозорига ҳам эга. Фақатгина 1989 йилда облигацияларни бериш орқали қарз олувчилар 254 млрд. Доллар қарз олди.

Бироқ, бу бозордаги улкан имкониятлар эмас, балки унинг бир хиллиги (қимматли қоғозларнинг турларининг кўплиги, битимлар тузиш учун турли шартлар ва бошқалар) ТМБ нинг махсус инвестиция стратегиясини аниқлади. Ушбу стратегия банкларнинг капиталлашган дунёдаги фонд биржалари айланмасининг 85% дан ортиғи бўлган, Нью-Йорк, Лондон ва Токио каби йирик халқаро биржа савдо марказларида амалга оширилади.

ТМБ фаолиятида янги ҳодиса бу улар орқали Халқаро консорциумларнинг пайдо бўлиши бўлди. Бу-ТМК, ҳукуматлар, давлатлараро ташкилотлар ва халқаро кредит ва молия институтлари (ХТТБ ва Европа Иттифоқи)нинг йирик кредитларини бериш ва жойлаштириш бўйича банклар ассоциацияси. Бундай консорциумнинг ўзига хослиги биринчи навбатда барқарор иштирокчилар сонидан (200 дан ортиқ бўлмаган) ва иккинчидан, операцияларнинг тескари тартибидан - қимматли қоғозларни жойлаштирмайди, балки қарздорга зарур капитални бериш ва кейинчалик унинг қимматли қоғозларини сотиш орқали маблағларни сафарбар қилади ва дарҳол барча эмитентларнинг қимматли қоғозларини ўз ҳисобидан сотиб олади. Бу банкларга қимматли қоғозларни сотиб олиш ва сотишда валюта курсларининг фарқи қўшимча даромад олиш имконини беради. Худди шу мақсадга етакчи банклар (одатда дунёдаги 20 та етакчи ТМБ) томонидан бошқариладиган катта капиталга эга, молиявий доираларда кучли обрўга эгадир, инвестиция жараёнларида катта тажрибага эга, тижорат ва саноат ташкилотлари бирлашган халқаро ташкилотларнинг ташкилий тузилмаси сифатида хизмат қилади.

2.2. ТМБлар фаолиятининг асосий турлари.

Трансмиллий банкларнинг фаолияти хорижлик иқтисодчи олимлардан О.Лаврушин, В.Усоскин, Е.Жуков, Ж.Матук, К.Барлтроп, Д.Макнотон, А.Грюнинг, Т.Мандилл, Е.Булатовларнинг илмий изланишларида тадқиқ қилинган.

Е.Булатовнинг фикрига кўра, ташқи иқтисодий фаолият трансмиллий банк бизнесининг муҳим таркибий қисмига айланди. Масалан, 1960 йилда фақат 8 та АҚШ банки хорижий давлатларда ўз филиалларига эга бўлган бўлса, XX асрнинг 90-йилларининг охирига келиб, уларнинг сони 100 тадан ошди⁷.

Е.Жуковнинг фикрига кўра, халқаро операцияларни фаол тарзда амалга ошираётган банклар аста-секин миллий иқтисодиётга молия хизмати кўрсатишдан четлашиб қолмоқдалар. Улар кўпроқ норезидентлар билан ташқи операцияларни амалга оширмоқдалар. АҚШ, Германия ва Япониянинг йирик тижорат банклари турли мамлакатлардаги кўп сонли корпоратив мижозларга молиявий хизматлар кўрсатиш ҳажмини тобора оширмоқдалар⁸.

Трансмиллий банклар хўжалик юритувчи субъектларга хилма-хил молиявий хизматлар кўрсатади. Лекин шу билан бирга, трансмиллий банклар томонидан кўрсатиладиган молиявий хизматлар ичида куйидаги хизматлар юқори салмоқни эгаллайди:

- евравалюта бозорлари ва хорижий бозорлардан депозитлар жалб қилиш;
- хорижий валюталар билан халқаро дилинг операцияларини амалга ошириш;
- бошқа банкларга кредитлар бериш;
- нодир металллар билан операцияларни амалга ошириш;
- халқаро савдони молиялаштириш бўйича хизматлар кўрсатиш;
- қимматли қоғозлар билан боғлиқ бўлган халқаро инвестицион банк хизматларини кўрсатиш;
- компанияларга муддатли кредитлар бериш;
- андеррайтинг хизмати кўрсатиш;
- траст хизмати кўрсатиш.

Трансмиллий банклар экспорт-воситачилик операцияларига асосланган инвестиция стратегиясини амалга оширишга жуда катта қизиқиш билдирмоқда:

⁷ Булатов А. Мировая экономика.-М.:Юрист, 1999.-с.208

⁸ Е.Жуков. Банки и банковские операции.-М.:ЮНИТИ, 1997.- С.30

Улар ТМБ даромад манбаларини диверсификациялашга олиб келади, улар комиссияни олиш (қарздор томонидан талаб қилинадиган капиталнинг 10%), қимматли қоғозларни сотишдан олинган даромадлар, фонд биржасида савдодан тушадиган фойда, консалтинг ва илмий-таҳлилий иш ҳақи, тўловлар сақлаш ва мулкни бошқариш учун. Банк маълумотларига кўра, воситачилик даромадлари етакчи банклари даромадларининг ярмидан кўпини ташкил қилади;

➤ бу операциялар банкларнинг нодавлат ширкатлар билан узоқ муддатли алоқаларини назорат қилувчи улушларни сотиб олиш ва ТМБ нинг трансмиллий корпорацияларни бирлаштириш ва сотиб олишда иштирок этиш йўли билан ташкил этади;

➤ ТМБ фаолиятининг бир қисми балансларда акс эттирилмайди, бу давлатнинг тартибга солиш чораларини таъсирини заифлаштиради, шунингдек, аҳоли орасида битимларни яшириш имконини беради;

➤ ТМБларга воситачиликнинг афзаллигини тўғридан-тўғри банк кредитлари билан солиштирганда тижорат операцияларидан, шу жумладан, қарздор томонидан қарзларни қайтармаслик riskидан қочиб, riskни қимматли қоғозларнинг якуний эгаларига топширади. Натижада капитал бозорининг тузулмаси ўзгарди: агар 70-йилларда халқаро капитал бозорининг 80 фоизи қарз олувчиларга банк кредитлари кўринишида йўналтирилган бўлса, унда 80-йилларда 90-йилларнинг бошида халқаро кредитлар бозордаги маблағларнинг 4/5 қисмига тўғри келди;

➤ бир хил қарз олувчининг бошқа қимматли қоғозларига чиқарилган облигациялар бўйича даромадни қайта тиклаш имкониятини берувчи "ҳаракатланувчи" (бозор шароитлари ва пул қийматининг пасайиши) фоизлари билан инвесторларга облигацияларни сотиш каби хизматлар орқали воситачилик операцияларининг комбинацияси, яъни икки валютадаги кредитларни бериш. Иккинчидан, инвестор валюта курслари бўйича фарқдан қўшимча даромад олади, чунки обуна бўлиш пайтида қимматли қоғозлар курси бир валютада ифодаланади ва бошқа валютада сотилади;

➤ ТМБга узоқ муддатли инвестицияларнинг катта манбасини таъминловчи пенсия жамғармалари билан ишончли операциялар. ТМБ қимматли қоғозлар ставкасидаги фарқлардан фойда олиш учун чет елдаги маблағларни жойлаштириш воситачилари сифатида ҳаракат қилади. Пенсия жамғармалари улкан: фақат 1950 йилларнинг бошида АҚШ корпоратив пенсия жамғармаларининг активлари 2,2 трлн. долларни ташкил этди ва йилига ўртача 100 млрд. долларга тўлдирилди ва 2001 йил бошида 5,6 трлн долларга тенг бўлди.

ТМБ даромадлари таркиби хориждаги операциялардан олинадиган даромадларнинг барқарор ва ўсиб бораётган улуши билан, шунингдек, ушбу даромадларнинг умуман банк фаолиятига таъсири билан тавсифланади. Мисол учун, АҚШнинг энг катта ТМБ (Ситикорн ва Банк Америка Корпорешн) 500 миллион доллардан ортиқ хорижий даромадни белгилайди.

ТМБ салоҳиятининг ўсиши учун асосий рағбат бўлиб, ишлаб чиқариш, қурилиш ва савдо соҳасида қарзга берилган капиталга бўлган талаб ортиб бораётган илмий-техникавий инқилоб (ИТИ) бўлиб, уни ишлаб чиқаришни доимий ўзгарувчан бозор талабларига мослаштириш натижасида саноат корхоналарининг капиталини мунтазам янгилаб бориш натижасида юзага келди.

ТМБ нинг иқтисодий кучи Ғарб давлатларининг асосий молиявий устунига айланди. Ғарб мамлакатларини узоқ муддатли кредитлар билан таъминлаш учун ҳукумат кредитларини сотиб олиш орқали ТМБ. Шундай қилиб, АҚШ ҳукумати 1989

молиявий йилининг қарзи 2,9 триллион долларни ташкил етди, уларнинг 80 фоизи мамлакат ТМБ-га жойлаштирилди. Бундан ташқари, ТМБ хорижий инвесторлар томонидан давлат қарзларини сотиб олишни ташкил қилади.

Шундай қилиб, давлат қимматли қоғозларини сотиб олиш, ТМБс капиталини ишончли ҳудудга жойлаштиради, бу нафақат капиталнинг сақланишига кафолат бермайди, балки юқори фоиз ставкаларини ҳам келтириб чиқаради.

Трансмиллий банклар, давлатлар, корпорациялар ва аҳоли ўртасида қайта тақсимланадиган йирик кредит маблағлари фондига эга. Масалан, 1989 йилда Япониянинг "олти" супергиганти 1,179 миллиард доллар миқдорида кредит ажратди.

ТМБ фаолиятида асосан янги фаолиятлар ташқи савдо доирасидан ташқарига чиқадиган ва кредитларни ТМК капиталининг барча босқичларида боғлайдиган фаолиятининг кенгайтирилиши бўлди. Шу муносабат билан, кредитлашнинг бундай шакллари ижара муносабатлари (лизинг), факторинг ва тугатилган объектларни кредитлаш сифатида намоён бўлди.

ТМБ операциялари самарадорлигини баҳолаш. ИТИ ТМБ операцион фаолиятини сезиларли даражада ўзгартирди - даромадни максимал даражада ошириш ва таъсир доираларини кенгайтириш воситаси сифатида банк операцияларини компютерлаштиришни кучайтирди. Компютерларга банкларни кенг жорий этиш самарадорликни ошириш ва банк харажатларини камайтириш ҳисобига яшаш харажатлари нархини сезиларли даражада пасайтиради. Мисол учун, трансфер операцияларида технологиядан фойдаланиш Буюк Британиядаги текширувларни амалга ошириш нархини деярли қисқартирди ва Францияда уч барабар кўп бўлди.

ТМБ концентратли кредит карталари чиқарилиши - компютерлардан фойдаланган ҳолда чакана савдо айланмасига хизмат кўрсатувчи тўлов ҳужжатлари. Натижада, ТМБ, банк соҳасида компютердан тижорат йўлида фойдаланиш орқали, товарлар ва хизматлар бозорини кенгайтиришга интилоқда.

Бундан ташқари, ТМБ аслида миллий капитал бозорларини монополиялаштирди, махсус кредит ташкилотларининг (ипотека банклари, инвестиция компаниялари, жамғарма кассалари ва бошқалар) назорат қилувчи акцияларини сотиб олди ва уларни узоқ муддатли кредитлашни жорий қилди. Масалан, тижорат банклари инвестицион бизнес билан шуғулланиш тақиқланган АҚШнинг кўп миллатли банклари 1960-йилларда чексиз функциялари бўлган корпорацияларга айлана бошлади. Натижада, 1970-1984 йилларда бундай корпорациялар сони 121 тадан 6068 тага кўпайди ва барча тижорат банкларининг активлари бўйича уларнинг улуши 16,1% дан 88,1% гача ўсди.

ТМКлар асосий тадбиркорлик субъектлари бўлган шароитларда ТМБларининг ҳисоб-китоб операциялари сезиларли даражада ўзгартрилди. Агар ташқи савдо хизматларига аввалги ҳисоб-китоб операциялари асосан чет ел валютасини сотиб олиш ва сотиш йўли билан амалга оширилган бўлса, ҳозир ТМБ нафақат ТНКснинг ички молиявий ҳисоб-китобларини бошқаради, балки ўзаро ҳисоб-китобларни ҳам бошқаради.

Интеграл компютер марказлари негизида ТМБ уларга барча ишлаб чиқариш бирликларининг банк ҳисобварақлари ҳолати тўғрисида батафсил маълумот тўплаш, умумлаштириш ва уларни тақдим этиш имконини берадиган ТМК нинг нақд пул маблағларини бошқариш тизимини яратди. Натижада, банк ҳисобварақларида ва ТМК бухгалтерия китобларида нақд пулларнинг ҳақиқий ҳаракатлари ўртасидаги фарқ сезиларли даражада камайди.

Бундай тизимлар илк бор 1980-йилларда Америка ТМБ-да пайдо бўлган ва улар ўз рақобатчилари учун ёпиқ бўлиб яратилган. Масалан, Банк Америка корпорацияси Бамтрак тизими, Чейз Манхеттан Корпорейшн - Бамтрак, Морган гэрэнти траст ва бошқалар.

Ўзининг валюта операцияларида намоён бўладиган ТМБ ҳисоб-китоб хизматларининг халқаро характери таъкидлаш керак. Баъзи ҳисоб-китобларга кўра, кунига 150 миллиард АҚШ доллари миқдорига бундай битимлар Ғарбнинг валюта бозорларида амалга оширилади, валюта айирбошлаш операцияларининг функционал аҳамияти ўзгарган: улар асосан капитал оқимларига (90 фоиз операциялар) хизмат кўрсатишга йўналтирилган.

Шу билан бирга, айрим ТМБ "Ёмон(грязные)" пулларни (гиёҳвандлик, курол-яроғ ва бошқа мол-мулкни сотиш) пулни ундириш канали сифатида хизмат қилди. 1991 йилда 22 миллиард долларлик капитал билан Халқаро кредит-тижорат банки ва 62 мамлакатдаги шохобчалари билан кутилмаган тарзда банкрот бўлгани шов-шувга сабаб бўлди.

Шундай қилиб, ТМБ нафақат миллий миқёсда, балки жаҳон ссуда бозорида ҳам муҳим рол ўйнамоқда.

2.3. ТМБ фаолиятида рискларни бошқаришнинг ўзига хос жиҳатлари. Оффшор банк фаолиятининг пайдо бўлиши.

Жаҳон иқтисодиёти ривожланишининг ҳозирги даврида халқаро иқтисодий муносабатларда иштирок этувчи субъектларнинг халқаро ликвидлигини таъминлаш жиддий аҳамият касб этадиган масалага айланди. Бунинг боиси шундаки, халқаро иқтисодий муносабатларнинг жадал суръатлар билан ривожланаётганлиги халқаро иқтисодий муносабатлар субъектларининг-ҳукуматлар, халқаро ташкилотлар, банклар, трансмиллий корпорациялар, компаниялар, нодавлат ташкилотлари, нобанк молия муассасаларининг хорижий валюталардаги мажбуриятларининг ҳажми ва турларининг кескин кўпайишига олиб келди. Мазкур мажбуриятларнинг сезиларли қисми халқаро молия бозорлари орқали жалб қилинган ликвидли ресурслар ҳисобидан қопланади.

Халқаро банк бизнесини тартибга солишга уриниш, А.Грюнинг, Т.Мандилл, Е.Булатов каби таниқли олимларнинг фикрига кўра, қуйидаги сабаблар билан изоҳланади:

-банклар фаолиятини тартибга солишнинг ягона меъёрлари ва қоидаларини ишлаб чиқишнинг зарурлиги;

-жаҳон иқтисодиётидаги инкироз ҳолатлари.

Халқаро банк бизнесини тартибга солиш ва назорат қилишнинг ягона тизими мавжуд бўлмаганлиги сабабли, унинг субъектлари ўртасида рақобат кураши жиддий тарзда кескинлашмоқда. Шу билан бирга, банк хизматлари бозорида юқори даражада монополлашган трансмиллий банклар фаолият кўрсатмоқда. Бошқа томондан эса, банклар фаолиятини тартибга солишнинг миллий тизимлари ўртасидаги фарқ айрим давлатларнинг тижорат банкларига рақобат курашида қўшимча енгиликларни юзага келтириши мумкин. Мамлакат рискларининг анъанавий таснифи бўйича давлат rischi макроиқтисодий риск ва микро рискга бўлинади, мамлакат макроиқтисодий rischi қуйидаги асосий гуруҳларга бўлинади: сиёсий риск, давлат иқтисодий сиёсатида (миллийлаштириш rischi), ижтимоий риск, макроиқтисодий риск (шу жумладан давлат қарзини ошириш rischi), табиий риск. Шундай қилиб, сиёсий риск-хатарлар мамлакатдаги сиёсий вазиятнинг жиддий ўзгариши билан боғлиқ бўлиб, бу ҳукумат

ёки бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг ташқи иқтисодий мажбуриятларини бажармасликларига олиб келиши мумкин. Сиёсий риск манбалари - урушлар, инқилоблар, тўнтаришлар, ҳукумат тузилишидаги катта ўзгаришлар, мамлакат президентининг ўзгариши. Ҳукуматнинг иқтисодий сиёсатидаги хатарлар хорижий фирмалар ва банкларга муайян ҳукумат қарорлари билан етказилиши мумкин бўлган салбий оқибатларни келтириб чиқаради. Давлат иқтисодий сиёсатининг хатарлари сиёсий рисклардан ажралиб туриши керак. Шундай қилиб, ҳукумат ўзгариши иқтисодий курсдаги туб ўзгаришларга олиб келмаслиги мумкин.

Ҳукуматнинг иқтисодий сиёсатида турли хил солиқ-бюджет ислохотлари, нархлари назорати жорий этилиши, савдо чекловлари, янги мажбуриятлар ва солиқларни жорий этиш, давлатни молиялаштириш (миллийлаштириш), давлат томонидан тартибга солишни кучайтириш, фойдани қайтариш тўсикларини яратиш, давлат молларини ишлаб чиқариш учун субсидияларни рад этиш киради. Мамлакат банклари учун мамлакат бош банкининг жойлашуви rischi катта. Давлат сиёсатининг муҳим жиҳати давлат мулкларини давлат томонидан субсидиялаш ҳисобланади. Агар ҳукумат алоқа, энергетика ва транспорт каби соҳаларни қўллаб-қувватлашдан воз кечса, бу бутун хусусий секторнинг ривожланиш истикболларига салбий таъсир қилади. Ҳукуматнинг иқтисодий сиёсатида юзага келадиган рискларнинг энг жиддийлиги - экспроприации (миллийлаштириш) rischi. Миллийлаштириш, муайян мамлакат ҳудудида жойлашган хусусий фирмаларнинг барча активлари, шу жумладан хорижий банклар ва корпорациялар давлат мулкига ўтказилишини англатади. Миллийлаштиришни мусодара қилишдан ажратиш керак, чунки хусусий секторга тоvon пули тўланмайди. 1960 йилда Кубада, 1979 йилда Эронда, 1971 йилда Чилида ва бошқа мамлакатларда миллийлаштириш халқаро ҳуқуқ билан тақиқланмаган. Ҳар бир суверен давлат хусусий мулкдорларнинг мол-мулкни экспроприация қилинган мол-мулкнинг бозор қиймати миқдорида адолатли тоvon пули тўлаши мумкин. Риск, миллийлаштирилган мол-мулк, одатда, қимматли қоғозлар қийматида баҳоланади ва йўқотилган даромадлар бундан мустасно. Бундан ташқари, миллийлаштиришни амалга оширувчи давлатлар хорижий эгалар билан ҳисоб-китобларни эркин алмаштириладиган валюталарда дарҳол тўлашга қодир эмаслар, шунинг учун тўлов узоқ муддатли давлат мажбуриятлари билан амалга оширилиши мумкин.

Ҳукумат сиёсатининг аҳоли ва маълум бир қисмининг хоҳиш-истаклари билан номувофиқлиги билан боғлиқ ижтимоий риск-хатарлар пайдо бўлади. Ижтимоий ноаниқликнинг ортиши сиёсий рискнинг ортиб бориши ва давлат иқтисодий сиёсатидаги ўзгаришлар rischi кўрсаткичи бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ижтимоий риск-хатарларга қуйидагилар киради: тартибсизликлар, исёнлар, намоёишлар, террористик ҳаракатларнинг ҳаракатлари, этник ва фуқаролар тўқнашувлари. Агар бундай тадбирлар мавжуд ҳукумат учун riskли бўлса, ҳукуматнинг иқтисодий сиёсатидаги ўзгаришлар ёки унинг тузилишидаги ўзгаришлар кузатилиши мумкин. Сиёсий ва ижтимоий риск-хатарларни таҳлил қилишда ажратиш, бир ҳолатда риск манбаи ҳукумат (у ҳолда ҳукуматдаги мавжуд алоқалар орқали riskни назорат қилиш мумкин) ва умуман бутун жамиятда (назорат қилиш орқали riskни камайитириш қийин) аниқлик беришга қаратилган. 1990 йиллар ижтимоий риск-хатарларнинг ошиши билан, биринчи навбатда, этник тўқнашувлар билан ажралиб туради. Мисол учун, Латвия аҳолисининг рус қисмига қарши очилган нутқлар икки томонлама савдонинг 50-70% га ва Латвия томонидан хўжалик юритувчи субъектлар учун жалб қилинадиган маблағларни 250 млн.долларга қисқаришига олиб келган.

Валюта riskлари қуйидагилардан иборат бўлади:

- валюта курсларини ўзгаришидаги рискдан (валюта курси ўзгариши) риски;
- миллий валютанинг бир зумда девальвация бўлиши билан боғлиқ риск, бунинг натижасида хорижий валютада олинган кредит, қайтмай қолиши мумкин, маълумки бундай ҳолат 1998 йилдаги Россиядаги пул инқироzi натижасида кўпгина корхоналарда содир бўлган эди;

- валюта назорати талабини ўзгаришидаги риск. Мисол учун, хорижга валютани олиб чиқиш, фоизларни тўлаш ва асосий қарзни тўлашлар кабилар ҳам қўшилган ҳолда, яъни бунда давлат томонидан валютанинг олиб чиқиб кетилиши бутунлай таъқиқланиши ёки маълум муддатга музлатиб қўйилиши мумкин.

Мамлакат рисклари валюта рискларини қамраб олади ҳамда қарз олувчининг давлатида макроиктисодий шароитни қалтис ўзгариши рискин, қарз олувчи фирманинг миллийлаштирилиши эҳтимоли ва қарз олувчининг давлати ҳарбий низоларга қўшилиб кетиши каби ҳолатлар билан юзага келадиган рисклар бўлади.

Халқаро кредитлашда рискларни камайтириш учун, кредит таъминотида гаров ва кафиллик ишлатилади.

Одатда гаров сифатида қуйидагилар ишлатилади:

- қимматли қоғозлар (давлат облигациялари, юқори ликвидли акциялар ва ҳаказо);

- кўчмас мулклар (бинолар, асбоб-ускуналар ва ҳаказо);

- қимматли активлар (кемалар, самолётлар ва ҳаказо);

- омбордаги, йўлдаги товарлар ва ҳаказо;

Қарздорни кредитини қайтаришга қуйидагилар кафиллик бериши мумкин:

- давлат органлари ва ташкилотлари;

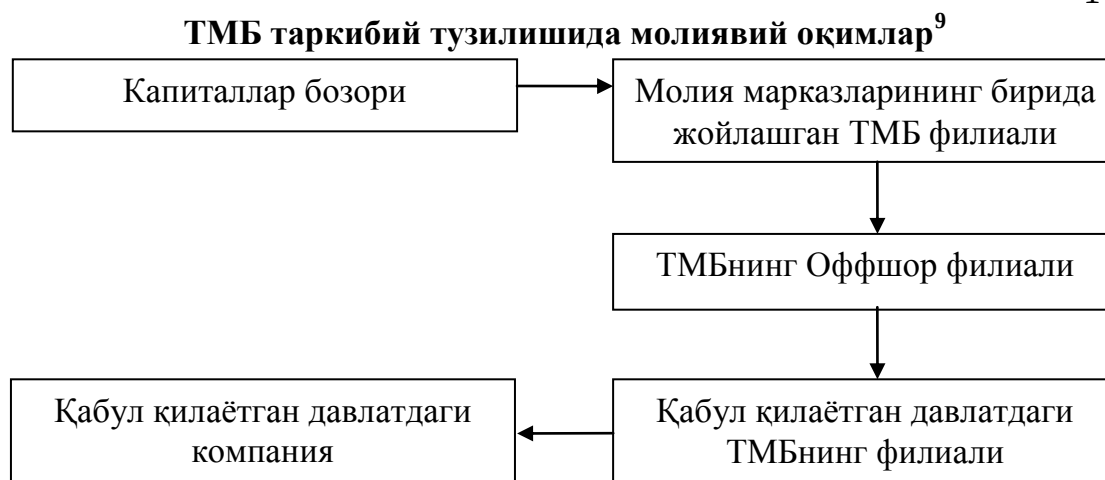
- йирик банклар;

- яхши кредит рейтингига эга бўлган корхоналар.

Кафиллик – кафиллик қоғози ёки векселлар билан тасдиқланади.

Одатда кейиги пайтда ТМБ ўз операцияларида Оффшор филиаллари ёки “шўъба” банклари ва молиявий марказлардаги филиалларидан фойдаланмоқдалар. Қанчалик даражада ТМБ капитал ҳаракатини ўзининг тузилмалари ҳисобланган Оффшор банклар орқали соддалашган механизмини яратганлигини ва у қанчалик самарали ишлаётганлигини қуйидаги чизмада кўриб чиқамиз:

1- чизма

Молиявий марказларнинг бирида жойлашган ТМБ филиали халқаро капитал бозоридан молиявий ресурсларни жалб қилади. Бизга маълумки, бунда маблағларни

⁹ Муаллиф томонидан тузилган.

жалб қилиш минимал баҳода содир бўлади, яъни амалга оширилади. Кейин у бу пулларни шу банкнинг Офшордаги филиалларидан бирига ўтказди. Офшор филиали (ёки Офшордаги “шўъба” банк) бу маблағларни қайсидир компанияга кредит маблағи сифатида бу пуллар керак бўлиб турган бўлса, пулни қабул қиладиган ўша давлатдаги (“шўъба” банк) филиалига ўтказди. Албатта кредит капитал бозоридан жалб қилинган маблағни паст фоизда эмас, балки анча юқори фоизда берилади. ТМБнинг учта бўлими ўртасида шартнома шундай тузиладики, олинadиган фойдани ҳаммаси Офшор банкида қолади, сабаби бу жойда солиқ умуман тўланмайди.

Агар аслида урушдан кейинги Европада долларларни талаб қиладиган Евро-бозор пайдо бўлган бўлса, 70-йилларда асосий валютада ҳисоб-китоб қилиш зарурати дунёнинг бошқа қисмларида пайдо бўлган. Бу ерда янги сармоялар бозорлари шакллана бошлади, уларнинг амалиётлари аслида анъанавий бозорларда операциялардан фарқ қилмади, яъни. транзакция мамлакатига миллий бўлмаган валютада миллий бозорга нисбатан имтиёзли режимда амалга оширилади. Бундан ташқари, бундай марказ пайдо бўлиши учун ривожланган банк тизими, йирик фонд биржаси ва барқарор валютанинг мавжудлиги керак эмас эди. Халқаро дилерлар оффшор бозорга евро-операцияларни тартибга солувчи имтиёзли режим ва энг аввало, солиқ режимини жалб қилишди. Одатда, оффшор марказларда банк операцияларидан тушадиган фойда анъанавий марказларга нисбатан жуда кам ёки умуман йўқ. Шунинг учун, Лондон, Париж, Люксембург, Цюрих каби анъанавий халқаро молия марказлари билан бирга Нидерландия, Сингапур ва бошқа мамлакатларда яратилган марказлар муҳим рол ўйнашга киришди. Арабистоннинг бир қатор молиявий марказлари (Кувайт, Баҳрайн ва бошқалар) нефт-газ конлари бозорлари мустақил эмас, бироқ ҳозирги пайтда ривожланган ва ривожланган давлатлардан капитални жалб қилиш учун кенг миқёсли ягона халқаро бозор яратиш йўлида ривожланаётган мамлакатлар Европа бозорининг бир қисмидир.

1980-йилларда бу жараён Қўшма Штатларда бепул зоналар (ҚЎШМА ШТАТЛАРДАГИ БЕПУЛ ЗОНАЛАР) ни яратишга, кейин эса Европа бозорларига нисбатан "Евровалюта" нинг оффшор марказлари бўлган Японияда яратилган, бироқ улар бир қатор хусусиятларга эга: биринчи навбатда, қаттиқроқ тартибга солиш тартиби; иккинчидан, бу зоналарда операциялар "Евробозор" нинг қабул қилинган концепциясига қарама-қарши бўлган бир мамлакатнинг валютасида амалга оширилади. Бироқ, бу зиддият қўшма штатлардаги бепул зоналарни Европа бозоридан ажратишга эмас, балки Европа бозорининг ўзини ривожлантиришга қаратилган бўлиб, у "Европа бозори" концепцияси учун янги мезонларни излашга имкон яратди. Еврооперациянинг табиатини баҳолашнинг умумий қабул қилинган мезонлари - транзакцион валютага мувофиқ қатнашчилар ва унинг ҳудудига миллий валютага мувофиқ - қўшма штатлардаги бепул зоналар очилишида камроқ тушунилади. Еврооперациянинг иқтисодий мазмунини акс эттирувчи ягона умумлаштирувчи характеристикаси бу уларнинг тартибга солиш тартиби бўлиб, у миллий бозорда операцияларни тартибга солиш тартибидан, биринчи навбатда, солиқларнинг янада имтиёзли табиати ва мажбурий тўловларнинг йўқлиги билан ажралиб туради.

Биринчи марта бундай ҳудуд Нью-Йоркда 1981 йилда, сўнгра АҚШнинг баъзи бир штатларида (Калифорния, Флорида, Иллинойс, Техас ва Колумбия округида) ва 1986 йилда Японияда яратилган. Токио ҳудуди Нью-Йорк турига кўра яратилган.

АҚШда қўшма штатлардаги бепул зоналар ташкил қилиш мамлакатнинг кредит ва молия тизимини янада ривожлантириш ва Нью-Йоркнинг халқаро молия

маркази сифатида мустақамланишидаги навбатдаги қадам бўлди. Зоналар яратиш ташаббуси АҚШнинг энг йирик тижорат банкларидан келиб тушди, чунки уларнинг кўриниши асосан АҚШ банк тизимининг манфаатларига қаратилган эди.

АҚШ банкларининг қўшма штатлардаги бепул зоналарни очиш истагининг асосий сабаби глобал капитал бозоридаги рақобатбардошлигини оширишдан иборат эди. 70-йилларда Ғарбий Европа ва Япон тижорат банклари америка банклари учун кучли рақобатни яратдилар. Шунинг учун ўз худудида евро операцияларини амалга ошириш АҚШ банкларига бир қатор афзалликларни берди ва уларнинг рақобатбардошлигини оширди. Ушбу афзалликлар биринчи навбатда маъмурий харажатларни қисқартириш қобилиятига, шунингдек, қўшимча суғурта хатарларини қоплаш ва оффшор марказларда хорижий филиаллар орқали пул маблағларини жалб қилиш билан боғлиқ бўлмаган тўлов рискларини бартараф этишдан иборат эди.

АҚШнинг йирик банклари қўшма штатлардаги бепул зоналарни очиш таклифи хорижий банкларнинг ўзаро манфаатига асосланган: биринчи навбатда, ривожланган АҚШ ички бозорига евронинг операцияларини амалга ошириш учун имтиёзли режим билан киришни бирлаштириш; иккинчидан, евродолларни қайта ишлаш жараёнида оралиқ алоқаларни бартараф этиш натижасида АҚШ бозорида операцияларнинг рентабеллигини ошириш.

АҚШ ҳукумати АҚШ кредит тизимининг, айниқса банкларнинг, мамлакат иқтисодиётидаги роли ортиб бораётгани сабабли ўз банкларининг талабларига жавоб беришга мажбур бўлди. Бунинг тасдиғи банк активларининг АҚШнинг ялпи миллий маҳсулотига нисбатан ўсиб бориши. 1960 йилда бу кўрсаткич 38 фоиз, 1970 йилда - 45, 1980 йилда - 54, 90-йилларда еса 60 фоизни ташкил етган. АҚШ ҳукумати учун сўнгги ўн йил ичида уч баробардан зиёдроқ бўлган давлат қарзларига хизмат кўрсатишда банкларнинг роли ўта муҳимдир.

АҚШ маъмурияти қўшма штатлардаги бепул зоналар ни очишдан манфаатдор эди.

Қўшма Штатлардаги АҚШ банкларининг халқаро фаолиятни концентрацияси ва мамлакатда хорижий банклар тармоғини кенгайтириш федерал ва маҳаллий бюджетларга солиқ даромадларини ошириш имконини берди. Халқаро амалиётга мувофиқ, банкларнинг даромад солиғи қонунларга ва худудида евро-операциянинг амалга оширилаётган мамлакат фойдасига олинади. Минтақани очиш мақсадининг узок вақт давомида шубҳа қилинишнинг асосий сабаби евро операцияларининг АҚШнинг ички пул айланмасига салбий таъсири бор деб кўрқиш эди. Чунки валюта бозорининг 65 фоизини ташкил этадиган доллар АҚШнинг миллий валютасидир.

Биринчи бепул банк зонасини яратиш тўғрисидаги акт 1980 йилда Федерал захира тизими (ФЗТ) томонидан имзоланган Нью-Йорк клиринг палаталари ассоциацияси томонидан эълон қилинди ва 1981 йил 1 декабрда кучга кирди. Унда зонанинг иштирокчиларини, операцияларнинг асосий турлари ва АҚШ монетар тизимига салбий таъсир кўрсатиш олдини олиш ва минтақадаги фаолиятни чегаралаш қоидалари келтирилган.

Зонада фақат унинг аъзолари ўз операцияларини амалга ошириши мумкин. Аъзоликка эга бўладиганлар АҚШдаги банк муассасалари, АҚШдаги хорижий банкларнинг филиаллари ёки идоралари ҳисобланади. Иштирокчилар марказий банкда рўйхатдан ўтишлари керак. Зонада, Евробозорнинг бошқа молиявий марказларида амалга оширилаётган кредит ва депозит операциялар сингари, мажбурий захира талабларидан озод қилинади, депозит даромадларини чеклаш ва ҳ.к олиб борилиши мумкин. Бундан ташқари, зонанинг иштирокчилари имтиёзли солиқ

режимига бўйсуняда, натижада евро-операциялардан олинадиган фойда, тахминан, Евробозорнинг бошқа марказларида бўлгани каби, бир хил бўлган; 1986 йилгача - 46 фоиз, кейин солиқ ислохоти натижасида 34 фоизгача қисқарган.

ТМК учун эркин банк зонасининг ривожланиш кўлами амалда баҳолаш қийин, чунки амалиётлар бўйича статистик маълумот йўқ. Турли баҳоларга кўра, мисол учун, 1980-йилларнинг ўрталарида Америка Қўшма Штатларида 500 дан ортиқ банк филиаллари очилган бўлиб, уларнинг аксарияти Нью-Йоркда жойлашган ва бу АҚШнинг халқаро банк фаолиятининг асосий маркази бўлиб хизмат қилади. Қўшма штатлардаги бепул зоналар нинг барча филиалларининг ярмидан кўпи (55%) хорижий банклар учун очик, Нью-Йоркда улар 77% ни ташкил этди.

Қўшма штатлардаги бепул зоналар нисбатан кичик улушининг сабаби банк фаолиятининг қаттиқ тартибга солиниши эди. 1980 ва 1990-йилларда минтақада мавжуд чекловлар туфайли Евробозорнинг бошқа молиявий марказлари билан рақобатлаша олмади. Аввало, бу минтақада рухсат этилган операциялар турларига тегишлидир. Уларнинг асосий қисми банклараро депозит операциялари, айланма маблағлар билан операциялар ва қимматли қоғозлар, хусусан, облигациялар, депозит сертификатларидан иборат. Қарздорларнинг асосий талаби тақдим этиладиган турли назоратсиз операциялар тақиқланади ва бу эркин банк зоналарининг жозибадорлигини пасайтиради. Бундан ташқари, амалдаги банк ҳисоб рақамларини очиш тақиқлари, қўшма штатлардаги бепул зоналар иштирокчилари бўлган банкларга ташқи савдо тўловларини амалга оширишга рухсат бермайди. Депозит операциялари бўйича муддатларнинг чекланиши банкларни тез орада Нассау шаҳрида чет элларда филиаллар орқали кечиктириб бўлмайдиган “Овернайт” операцияларни амалга оширишга мажбур қилди. Капиталнинг 10% га кредитлашни чеклаш, шунингдек, минтақанинг ривожланишида чекловчи омилдир, чунки иштирокчилар Лондон ва Нассау шаҳарларидаги ўз офислари орқали ушбу миқдордан ортиқ миқдорда кредитлар ажратишлари керак.

Шундай қилиб, амалиёт шуни кўрсатдики, АҚШ пул тизимида салбий таъсирини олдини олиш учун қўшма штатлардаги бепул зоналарни тартибга солишнинг мавжуд тузуми маълум даражада минтақанинг ривожланишига тўсқинлик қилади. Қайта тартибга солишнинг қисқариши эркин банк зоналарининг ўрнини Европа бозорига ўзгартиришга имкон беради, бироқ у жойлашган мамлакат иқтисодиётига барқарорлаштирувчи таъсирини оширади.

Тижорат банклари халқаро иқтисодий муносабатларнинг субъектларига сифатли молиявий хизматларни тақдим этиши учун биринчи навбатда етарли даражада депозит базасига эга бўлишлари лозим.

Халқаро банкларнинг депозит базаси қуйидаги омиллар ҳисобига шаклланади:

- капиталларнинг ички банк ҳаракати;
- ташқи ресурсларни жалб қилиш.

Узоқ муддатга жалб қилинадиган ресурслар депозит базасининг барқарорлик нуқтаи-назарида энг муҳим депозитлар ҳисобланади. Халқаро банклар депозит базасини бир вақтнинг ўзида бир нечта валютада шакллантиради. Бу эса, уларнинг депозит базасини диверсификация қилинганлигидан далолат беради. Депозит базасини диверсификация қилиш валюта рискинни сезиларли даражада пасайтиради.

Халқаро тижорат банкларининг депозит операциялари қуйидаги тамойиллар асосида ташкил қилинади:

- депозит операциялари фойда олиш имконини бериши лозим;
- депозит операциялари турли субъектлар билан амалга оширилиши лозим;

-муддатли депозитлар алоҳида эътиборга ва ташкил қилишга молик бўлган депозитлардир;

-депозит ва ссуда операциялари ўртасида ўзаро боғлиқлик ва мувофиқлик бўлиши лозим;

-депозит операцияларини ташкил қилиш бошқа ресурсларнинг миқдорини минималлаштиришга олиб келиши лозим;

-банкнинг депозит базаси диверсификация қилинган бўлиши лозим.

Ссуда операциялари халқаро тижорат банклари актив операцияларининг асосий тури ҳисобланади. Ушбу операцияларни амалга оширишдан кўзланган мақсад бўлиб, юқори фойда олишни таъминлаш ҳисобланади.

Кўплаб таниқли иқтисодчи олимлар томонидан халқаро тижорат банкларининг кредит операцияларига хос бўлган қуйидаги хусусиятларнинг мавжудлиги эътироф этилган:

1. Трансмиллий корпорациялар фаолиятининг ривожланиши йирик миқдордаги молиявий ресурсларни талаб қилади, бу маблағларни эса, фақат халқаро тижорат банклари бера олади.

2. Саноат капитали таркибининг ишлаб чиқаришнинг тўпланиши ва илмий-техника тараққиёти билан боғлиқ ҳолда ўзгариши узок муддатли қўшимча молиявий қуйилмаларни амалга оширишни тақозо этади. Халқаро тижорат банклари диверсификациялашган депозит базасига эга бўлганликлари сабабли узок муддатли капитал қуйилмаларни амалга ошириш имкониятига эгадир.

3. Ҳозирги даврда йирик банк ва саноат монополияларининг фаолияти уйғунлашиб кетган. Бу эса, монополист банклар томонидан бериладиган кредитлардан рақобат курашининг усулларида бири сифатида фойдаланиш имконини беради. Халқаро тижорат банклари кредит берганлиги учун йирик корпорациялардан фақат шу банкнинг хизматидан фойдаланишни талаб қилади.

2.4. Молиявий конгломератлар ва банк холдинглари ривожланишининг замонавий тенденциялари.

ТМБлар ўртасидаги рақобатнинг ортиши янги халқаро банк стратегиясини ишлаб чиқиш ва мослаштиришга олиб келди. Ушбу стратегия қуйидагиларни ўз ичига олади: - филиаллар тармоғини бирлаштириш, сотиб олиш ва географик кенгайтириш орқали банкларни бирлаштириш; - тижорат ва инвестиция майдончаларини бир молия муассасасида бирлаштириш йўли билан банкларни универсаллаштириш; - жўғрофий бозорга қараб универсаллаштириш учун турли стратегиялардан фойдаланиш; - рискли активлар миқдорини камайтиришга имкон берадиган янги маҳсулотларни жорий қилиш йўли билан банклар баланслари тузилмасини ўзгартириш (активни секундлаштириш). Глобал рақобат рискин мунтазам равишда бошқаришда кўрсатилган вариантларни кўриб чиқамиз. Кенгайтиш. Банкларнинг кенгайтирилиши уларга тақдим этилаётган хизматлар турларини кенгайтириш ва уларни географик жиҳатдан кенгроқ тақлиф қилиш имкониятидан фойдаланиб, муваффақиятли рақобатлашишга имкон беради. Кенгайтиш, шунингдек, банкларнинг анъанавий харидорларга, айниқса, ТМКларга ташқи бозорларда янги истеъмолчилардан қўшимча даромад олиш ва ходимлар харажатларини оптималлаштириш ва ахборот технологияларини ривожлантириш орқали жами харажатларни камайтиришга хизмат қилади. Шундай қилиб, бирлашиш ва сотиб олиш харажатларини камайтириш учун муҳим омиллар функцияларнинг марказлаштирилиши (иқтисодий таҳлил, ахборот технологиялари, рискларни

бошқариш, бошқарув ходимлари) ва ходимларни қисқартириш ҳисобланади. Масалан, 1998-йил ўрталарида Америка банклари Norwest и Wells Fargонинг Қўшма Штатлардаги еттинчи банки (190 млрд. доллар) бирлашиши умумий харажатларни йилига 650 млн. долларга камайтирди. Банк ходимларининг қисқариши бошқарув даражасининг ва бир-бирига ўхшаш функцияларнинг (шу жумладан филиалларнинг) ҳисобидан амалга оширилади. Шундай қилиб, АБН АМРО Банк 1991 йилда АБН АМРО банкининг бирлашувидан бошлаб Нидерландиядаги филиалларининг сони 1,462 дан 943 гача камайди. Янги технологияларни ривожлантириш банкларнинг сарф-харажатларидан биридир. Масалан, 1998 йилда Швеция Scandinaviska Enskilda Banken и Swedbank.нинг ахборот технологияларини ривожлантириш бўйича харажатлари 2,9 млрд. крон (360 млн. доллар) ва 2,5 млрд. крон (310 млн. АҚШ доллари) умумий харажатларнинг 25%)га тенг бўлди. Биргаликда ишлаб чиқиш ва технологияларни жорий этиш, биринчи навбатда, энг илғор маҳсулотларни ишлаб чиқаришга имкон беради, иккинчидан, мижозларнинг таклифларини кўпайтиради. Бу жараёнда кенгайиш бўлиши мумкин: бирлашиш, бошқа молиявий институтларни сотиб олиш, шунингдек, халқаро ва миллий тармоқлар тармоғини мустақил равишда кенгайтириш.

Шундай қилиб, активлар нуқтаи назаридан таққосланадиган ва банкларнинг бошқа молиявий кўрсаткичларининг бирлашиши уларнинг рақобатбардошлигини ошириш имконини беради: - бирлаштирилган банклардан бирининг ўзига хос маҳсулотларини бошқа банк мижозларига тақдим этиш; - бирлаштирилган банклар томонидан мижозларга маълумотлар базаларини алмашиш. Бирлашув жараёнида банкнинг рақобатбардошлиги, мавжуд ва потенциал мижозлар олдида унинг обрўсини яхшилаш ҳисобидан ортади. Банкнинг ҳажми молиявий бозорда муваффақиятга эришишда муҳим рол ўйнайди. Сўнгги йилларда банкларнинг бирлашуви йўли билан кўплаб банклар бирлаштирилди. Шундай қилиб, 1998 йилда Швейцариянинг Swiss Bank Corporation и Union Bank of Switzerland банклари бирлашиб, жами активлар бўйича дунёдаги энг йирик банк бўлган UBS (1997 йил охирида 698,5 миллиард доллар) ни ташкил этди. Америка Citicorp и Travellers Group гуруҳи бирлашуви дунёдаги иккинчи йирик банк - CitiGroup ни (1997 йил охирида 697,5 миллиард доллар) ташкил этди. BankAmerica NationsBank и Bank of America.ларининг бирлашуви натижасида пайдо бўлган бўлиб, дунёдаги активлар бўйича бешинчи ўринни эгаллаган. Энг муваффақиятли муваффақиятлардан бири 1996 йилда Chase Manhattan номидаги Америка банки Chase Manhattan и Chemical Bank.нинг бирлашиши натижасида пайдо бўлган. 1998 йилга келиб, бирлаштирилган банк самарали ташкилий тузилмани, рискларни бошқариш тизимини яратди ва дунёдаги бир қатор банк маҳсулотларини яратишда етакчи ўринни эгаллади. Банк, рақобатбардош мавқеи жуда кучли бўлган хизматларнинг муайян турларига қаратилган. Шундай қилиб, 1999 йил бошида банк синдикатли кредитлар учун глобал бозорнинг 25% улушига эга эди. 1998 йилнинг октябридан бошлаб жаҳон молиявий инқирозига қарамай, Chase ҳеч қандай бошқа банк бундай операцияларни амалга ошира олмаган муҳитда йирик операцияларни амалга оширди: Federal Morgul на покупки Cooper Industries.ни сотиб олиш учун кредит (1,95 миллиард доллар) билан синдикат ташкил қилиш орқали 50 та иштирокчи, "Seagram Industries " Polygram ни Philips концернидан (8,5 миллиард доллар) сотиб олишни ва Chrysler и Daimler-Benz компанияларини қўшилишини (40,5 млрд.) молиялаштиришни ташкил этди. Кичикроқ молиявий институтларнинг емирилиши орқали уларни кенгайтириш,

шунингдек, банкнинг глобал рақобатбардошлигини оширишнинг бир усули ҳисобланади.

Мисол учун, 1996-1999 йилларда Голландиянинг АБН АМРО банки қатор йирик хорижий сармояларни киритди: - АҚШ Commercial Bank Illinois и Columbia National Bank (1996 йил) корпоратив ва хусусий мижозларга хизмат кўрсатадиган - Lloyds Bank NZA (1996) ва Barclays BZW (1997), инвестицион банк хизматларини тақдим этувчи - катта венгер банки Madyar Hitel Bank (1996); - америкалик йирик жамғарма банки Standard Federal Bankcorp (1997); - Американинг йирик корпорацияларига хизмат кўрсатадиган The Chicago Corporation (1997); - Тайланднинг энг катта универсал банки бўлган Bank of Asia (1998); [52]; 1373 филиаллар филиаллари тармоғи (1998 йил) билан Бразилиянинг "Banco Real" йирик банки ва бошқалар.

Назорат саволлари:

1. Трансмиллий банклар тушунчасига таъриф беринг.
2. Трансмиллий банклар кредитлаш операциялари нима?
3. Қандай банклар ваколатли банклар дейилади?
4. Трансмиллий банкларни ривожланиш омиллари нима?
5. Трансмиллий банклар тажрибаларини ўрганиш деганда нимани тушунасиш?
6. Трансмиллий банклар томонидан бериладиган кафиллик қандай аҳамият касб этади?

Тест саволлари:

1. Халқаро банклар нақд пулларни қайси йўналишларга беради?
 - а) *нафақа, стипендия, иш ҳақилар учун
 - б) нақдсиз кўринишга ўтадиган соғалар учун
 - с) воситачилик операциялари олиб бориладиган тармоқларга
 - д) тижорат йўналишлари учун
2. Дастлабки Марказий банк қаерда ва қачон ташкил топган?
 - а) *Стокгольмда, 1650 йилда
 - б) Англияда, 1621 йилда
 - с) АҚШ да, 1913 йилда
 - д) Римда, 1652 йилда
3. Европа Иттифокига кирувчи давлатларнинг бюджет дефетцитига қандай талаб қўйилади?
 - а) *Бюджет дефетцити ЯИМ нинг 3%дан ошик булмаслиги керак
 - б) Бюджет дефетцити ЯИМ нинг 1,5%дан ошик булмаслиги керак
 - с) Бюджет дефетцити ЯИМ нинг 6%дан ошик булмаслиги керак
 - д) Бюджет дефетцити 3йил давомида пасайиши керак
4. Халқаро молия институтлари маблағларининг манбаси нималардан иборат?
 - а) *халқаро иштирокчи давлатларнинг тўлайдиган бадаллари
 - б) халқаро банклар ва фондларнинг низом капитали ҳисобидан
 - с) ривожланган давлатлар ва банкларнинг ажратган кредитлари ҳисобидан
 - д) юридик ва жисмоний шахсларнинг хайрия маблағлари, даврий-илмий нашрларнинг даромадлари ҳисобидан
5. Халқаро банкларнинг валюта интервенциясининг мазмунини кўрсатинг
 - а) *курсга таъсир қилиш мақсадида чет ел валютасини сотиш ва сотиб олиш бўйича валюта бозори фаолиятига аралашуви
 - б) курсга таъсир қилиш мақсадида чет ел валютасини сотиш ва сотиб олиш бўйича гаровли молиявий воситаларни қўллаш

- с) курсга таъсир қилиш мақсадида чет ел валютасини сотиш ва сотиб олиш қонун асосидаги чекловлар
- d) СВОП операцияларини амалга ошириш.
6. Халқаро банкларнинг инвестицияли инструментлари нима?
- a) *турли муддатли қарз мажбуриятлари
- b) турли кўринишдаги шартномалар
- c) кафиллик ва кафолат хатлари
- d) гаров объектлари
7. Халқаро банкларнинг тижорий вазифалари – улар
- a) *барча жавоблар тўғри
- b) актив операциялар
- c) пассив операциялар
- d) воситачилик операциялари
8. Халқаро банклар кредитни тақдим этишида қайси элементни муҳим ҳисоблайди?
- a) *барча жавоб тўғри
- b) қарздорнинг кредитга лаёқатлигини баҳолаш
- c) гаровни баҳолаш
- d) хизматлар доираси ва маълумотларни текшириш
9. Халқаро банкларнинг пассив операциясига таалукли операцияни кўрсатинг
- a) *аҳолидан маблағларни жалб этиши
- b) аукционларда иштирок этиши
- c) муомалага кредит маблағларини чиқариши
- d) фонд биржасида қатнашиши
10. Трансмиллий банклар бу ...
- a) *йирик молиявий универсал банк бўлиб, халқаро ссуда капитали ҳаракатини юзага келтирувчи асосий молиявий ташкилот
- b) давлатлар аъзолигида тузилган халқаро молиявий институт
- c) давлат ташкилоти
- d) маблағлар йиғувчи, сақлаб берувчи, кредит-ҳисоб ва бошқа воситачилик операцияларини бажарувчи муассасалардир.
11. Энг юқори банк назоратига эга оффшор банк маркази қайси давлат ҳисобланади
- a) *Швейцария
- b) Панама
- c) Англия
- d) Кипр
12. Банк холдингларининг депозит базаси қайси омиллар ҳисобига шаклланади
- a) *барча жавоб тўғри
- b) ташқи ресурсларни жалб қилиш
- c) ички назоратнинг кучайиши
- d) капиталларнинг ички банк ҳаракати
13. ТМБларнинг рақобат стратегияларини кўрсатинг?
- a) *Барча жавоб тўғри
- b) Нодир металллар билан операцияларни амалга ошириш
- c) Халқаро савдони молиялаштириш бўйича хизматлар кўрсатиш
- d) Бошқа банкларга кредитлар бериш
14. Молиявий конгломератлар томонидан депозитлар ва кредитларнинг ставкалари қайси халқаро бозорда аниқланади?
- a) *ссуда капиталлари бозорида
- b) пул бозорида
- c) капиталлар бозорида
- d) фонд бозорида.

III боб. РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАРДА БАНК ФАОЛИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА УНИ ТАРТИБГА СОЛИШ

Режа:

3.1 АҚШ банк тизимининг ривожланиш босқичлари. АҚШда банк фаолиятини тартибга солиш тизими.

3.2 Европа Марказий банки ва Европа марказий банклари тизимининг ўзига хос жиҳатлари.

3.3 Буюк Британия банк тизимининг ривожланиш босқичлари.

3.4 Япония банк тизимининг шаклланиши ва таркибий тузилиши. Япония банки пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишлари.

Таянч иборалар

Банк, операция, фаолият, қонун, ёндошув, рағбатлантириш, кредит, инвестиция, банк кредит портфели, операциялари, банк воситачилик операциялари, банк тизими, банк хизматлари, банкларни бошқариш.

3.1 АҚШ банк тизимининг ривожланиш босқичлари. АҚШда банк фаолиятини тартибга солиш тизими.

АҚШда ҳам, марказий банкнинг роли ўз давлатининг ички пул сиёсатини шакллантиришдан иборат. Пул сиёсатига мувофиқ марказий банклар иқтисодиётга зарур бўлган пул ва кредит оқимини бошқарадилар. Шунинг учун, марказий банкларнинг роли мамлакат иқтисодиёти учун жуда муҳимдир.

Форекс бозори тўғрисидаги умумий фикрни муҳокама қилганда марказий банкларнинг аҳамияти одатда бозорда интервенция ўтказиш масаласига асосий эътиборни қаратади.

Америка қўшма штатларида Федерал резерв тизими. Федерал резерв тизими (ФЗТ – Federal Reserve System (Fed)) 1913 йилда ташкил топган. Ўша йили конгресс Федерал резерв тизими тўғрисида Қонун қабул қилган. Қонунда Федерал резерв тизимининг вазифаси тўғрисида шундай дейилади: *“валютанинг эластиклигини таъминлаш, тижорат қозғошларини қайта ҳисоби учун маблағ яратиш, Қўшма Штатларнинг банк тизими ва бошқа мақсадларга эришиш устидан самарали назорат ўрнатишдир”*.

Қонун қуйидаги марказлашмаган тизимни-яъни Федерал Резерв Тизимини Вашингтондаги Кенгашини (Federal Reserve Board) ва бутун давлат бўйича 12 ҳудудий федерал резерв банкларни таъсис этди. Бу банклар ўз мусттақиллигига округларда молиявий шарт-шароитларни ташкил қилишда етарли даражада эгадирлар.

Федерал резерв тизими операцияларини мувофиқлаштириш учун 1923 йилда Очiq Бозор Инвестиция Қўмитаси (Open Market Investment Committee (OMIC)) ташкил этилган. У Нью-Йорк, Бостон, Филадельфия, Чикаго ва Кливленда федерал резерв банклар бошқарувчиларидан ташкил топган эди. 1930 йилда ОМІС Очiq Бозор Сиёсати Бирлашмасига (Open Market Policy Conference (ОМРС)) айлантирилди. У 12 та федерал резерв банкларни бошқарувчилари ва Кенгаш аъзоларидан ташкил топди.

1933 йилда Рузвельт маъмурияти пул инструментлари моҳиятини яхши тушуниб амалга оширган ўзгаришлари асосий ва катта ролни ўйнади. Шулардан бири – Депозитларни Суғурталаш Федерал Корпорацияси (Federal Deposit Insurance Corporation (FDIC)), Очiq Бозор Сиёсати Бирлашмаси бўлиб, унинг бу борадаги

мақоми расмий жихатдан 1930 йилда тасдиқланган. Унинг Кенгашига аъзо банкларга резерв талабларини ўзгартириш ваколати берилган.

1935 йилда қабул қилинган Банк Қонуни (Banking Act) Федерал резерв тизимининг бугунги кундаги кўриниш таркибини пайдо қилган. Ҳозирги кунда Бошқарувчилар Кенгаши 7 та бошқарувчидан ташкил топиб, улардан бири Кенгаш раиси ҳисобланади. Молия вазири (Treasury Secretary) ва Пул муомаласи назорати назоратчиси (Comptroller of the Currency) Кенгаш таркибидан чиқарилган эди. ОМРС бугунги кундаги Очiq Бозор Федерал Қўмитаси (Federal Open Market Committee (FOMC)) номини олди.

Ҳудудий резерв банкларнинг автономлиги, FOMC нинг рухсатсиз ҳукумат қарз операцияларини ўтказиш ваколати берилиши билан ажратиб қўйилган. Федерал резерв банк конгрессдан ҳам, президентдан ҳам эркиндир, уларга бўй сунмайди. Аммо барча федерал резерв бошқарувчилари президент томонидан танлаб олинади ва конгресс томонидан тасдиқланади.

Ўз вақтида ФЗТ Раиси бўлиб 1979 йилларда ишлаган Пол Волкер (Paul Volcker), иқтисодий кўрсаткичларнинг пул массасининг ўсиш суръатини (money supply) - M1 агрегати билан боғлаган эди. M1га муомаладаги пул (кассадан ташқари, ФЗТ ва депозит муассасалар), туристик чеклар, талаб қилингунча бўлган депозитлар ва бошқа чек ҳисоблари, ATS ҳисоблари (Маблағларни автоматик ўтказиш) ва ҳаказо киради.

1980 йилда депозит ва пул-кредит назорати муассасаларини назорат қилиш тўғрисидаги Қонун (Depository Institutions Deregulation and Money Control Act (MCA) резерв талаблар таркибини соддалаштирди ва кўпчилик (талаб қилиб олинadиган депозитлардан ташқари) депозитлар учун фоиз ставкасини юқоридан чегаралашни олиб ташлаш имконини берди. Аммо 1982 йилда M1 иқтисодий индикатор сифатида M2 агрегатига биринчиликни бўшатиб берди. M2 агрегати асосини M1 агрегати ташкил этади ва уни сотиш учун сотиб олинган келишувлар, тунги евродолларлар, пул бозорининг депозит ҳисоблари, йиғилиб борадиган ва муддатли депозитлар (100 000 доллардан ошмайдиган суммадагиси) ва умумий молиявий ҳисоблар бўйича қолдиқлар кўшимча равишда қўшилади. Ўша вақтдан бошлаб M2 агрегати қобилияти FOMCнинг ўта ишончли иқтисодий индикатори бўлиб қолмоқда, ўзининг афзаллигини кўрсатмоқда.

M3 M2 дан ташкил топади унга 100000 доллардан юқори бўлган муддатли депозитлар, муддатли евродоллар депозитлари ва пул бозорининг ўзаро институтционал фондларининг барча ҳисоблари ҳам қўшилади.

Ўзга марказий банклар сингари, Федерал резерв тизими валюта бозорига уч хил дастак билан таъсир қилиши мумкин:

1. ҳисоб ставкаси;
2. пул бозори инструментлари;
3. валюта операциялари.

Ҳисоб ставкаси (discount rate)-фоиз ставкаси бўлиб, махсус ажратилган депозит муассасаси бевосита федерал резерв банкдан маблағни жалб этиш ҳуқуқига тушунилади. Бу ставка ФЗТ томонидан назорат қилинади, лекин у бозор кучлари таъсири билан аниқланмайди. У бошқа фоиз ставкалари учун мўлжал бўлиб хизмат қилади.

Пул бозорининг инструментлари (money market instruments) форекс бозорига одатда билинар-билинемас даражада таъсир қилади. Ушбу инструментлар ичида

федерал фондлар кўпроқ аҳамиятга эгадир(қайта сотиш учун сотиб оладиган келишувлар ва евродоллар шулар жумласидандир).

Федерал фондлар (federal funds, ёки Fed funds)- доимо федерал резерв банкларда уларни мунтазам резерв қолдиғи мавжуд бўлади. Федерал фондларнинг қолдиқ ресурслари тижорат банклари ва йирик корпорациялар томонидан одатда тунги вақтда бир бирларига кредит бериш учун кенг ишлатилади. ФЗТ уларнинг даражасини белгиласада, баҳолар ўзгариб туради, чунки улар бозорда белгиланади.

Қайта сотиш учун сотиб олиш келишуви (repo – repurchase agreements (repos)) – ФЗТ томонидан ҳар куни амалга ошириладиган келишувлардир. Қайта сотиш учун сотиб олиш келишувлари ФЗТ ва ҳукумат дилери ўртасида қимматли қоғоз билан амалга оширилади, бунда ФЗТ қимматли қоғозни сотиб олади, (зудлик билан етказиб бериш шарти билан) ва шу қимматли қоғозни, шу суммага келишилган баҳода ва муддатда (одатда 15 кундан кеч қолмай ҳамда маълум фоиз ставкаси остида қайта сотиш шарти билан). Бу келишув банк тизими резервини вақтинчалик кўпайтиришга олиб келади.

Қайта сотиб олиш учун сотиш келишуви (teskari repo – marched sale-purchase agreements) – қайта сотиш учун сотиб олишга тўғридан-тўғри тескари келадиган келишув ҳисобланади. ФЗТ келишувни бажараётганда, у қимматли қоғозни дилерга ёки хорижий марказий банкка зудлик билан етказиб бериш, шунда мана шу қимматли қоғозни келишилган баҳо бўйича, келгусида белгиланган кунда (7 кундан кеч қолмай) сотиб олиш шарти билан келишувни амалга оширади. Бу шартнома вақтинчалик резервнинг бўшаб қолишига олиб келади. Валюта бозорига таъсири ҳаммадан аввал долларни кучли бўлишида акс этади, яъни доллар қимматлашади. Бу турдаги операциялар одатда савдо куни бошланишида содир бўлади.

Евродолларлар Кўшма Штатлардан ташқарида жойлашган тижорат банкларида номерланган долларлар билан депозитлар ўтказиш ҳисобланади. Давлатдан ташқаридаги барча валютадаги депозитлари келиб чиқиши билан евровалюталар деб аталади. Бу депозитларни ҳаммаси Европага жойлаштирилиши мумкин эмас. Шунинг учун, Япониядан ташқаридаги иенадаги депозитлар евроиеналар деб ҳисобланади, Англиядан ташқаридаги Британия фунти – евростерлинглар деб ҳисобланади ва ҳаказо Евродолларлар евровалюта бозорида энг кўп улушни ташкил этади.

“Евродолларни” деган атама, тасодифан муомалага киритилган, шимолий Еропадаги совет тижорат банкларининг француз бўлими “Евробанк” телеграф кодига эга бўлган. Қандайдир бир ҳодиса билан трейдерлар ўртасида ўша даврдан бошлаб бу атама ишлатилиб келмоқда.

АҚШ ФЗТда шундай тартиб қабул қилиндики, эндиликда муддатли депозитлар бўйича банклар максимал фоиз белгилаши мумкин, лекин талаб қилиб олинадиган депозитларга фоиз тўлаш тақиқланарди. Бу чегараланишлар Кўшма Штатлар ҳукумати томонидан 1933 йилдан бошлаб киритилган эди. Ушбу тартиб жуда кўп йиллар давомида амал қилиб, кейинчалик у бекор қилинган .

Хоҳлаган омонатчи АҚШ долларида, Кўшма Штатлардан ташқарида (у Америка фуқаросими ёки йўқми бундан қатъий назар) Евродоллар депозитларини яратиши мумкин. Мисол учун, Америка банкларида АҚШ доллари депозитини ушлаб турган хорижий фуқаро бемалол ушбу депозитни хорижий банкларга ўтказиши ёки АҚШ банкидаги ҳисоби бўйича ёзилган чекни хорижий банкларга қўйиши мумкин.

Кунлар сони

$$\text{Форвард спрэди} = \left[\text{спот} \times (\text{евровалюта} - \text{евродоллар}) \right] \times \frac{\text{ставкаси}}{360}$$

Агар олинган натижа ижобий бўлса, форвард спрэди мукофотни билдиради ва у спот ставкасига қўшилади. Агар тескариси бўлса, олинган натижа салбий чиқса, унда форвард спрэди дисконтни англатади ва спот ставкасидан айириб ташланади.

Валюта операциялари. Асосий марказий банклар кўп жиҳатдан валюта бозорларида ўтказиладиган операцияларига бевосита аралашиб қолган, бу ҳолатни очиқ бозорда интервенция (зўравонлик билан аралаштириш) ўтказиш мисолида кузатиш мумкин.

Валюта курсларининг сезиларли даражада тебранишларини инобатга олсак, бу ҳолатларда марказий банклар билан бахслашишга тўғри келади ва беихтиёр қуйидаги саволларни бериш мумкин, яъни бу банклар фойда олиш фикри билан ҳаракат қилмаётибдими? *Асосий марказий банклар чайқовчилик савдосига ҳеч қанақа алоқаси йўқ.* Қўшма Штатлар валюта бозорида интервенцияни АҚШ Ғазначилиги ФЗТ амалга оширади, у бозорда барқарор шароитни яратишга ва фойиз ставкасини тартибга солишга қаратилган. Улар резервларни ўзгартириш мақсадига эга эмас.

Агар ФЗТ интервенция ўтказишда долларни сотиб олса, унда у резервни камайтиради. Агар у долларни сотадиган бўлса, унда резервни кўпайтиради. Нью-Йорк федерал резерв банкининг валюта бўлими ҳақиқий интервенцияни амалга оширади. **Валюта интервенциясини икки тури мавжуддир: яланғоч интервенция ва стерилланган инвестиция.**

Яланғоч(naked), ёки стерилланмаган (unsterilized) интервенция мутлақо валюта операциялари билан боғланган. Барча валюта бозорида содир бўлаётган хатти-ҳаракатлар, ўз-ўзича интервенция ҳисобланади. Чунки бунда ФЗТ долларни хорижий банкларга нисбатан сотади ёки сотиб олади. Бу операциялар валюта бозорига таъсиридан ташқари ва ўз навбатида пул массасига ҳам таъсир қилаолади. Агар пул массасига таъсир қилса, кейинги навбатда фойиз ставкаси ва баҳолар иқтисодиётни барча соҳаларида автоматик равишда тузатилиши керак. Шунинг учун яланғоч валюта интервенцияси иқтисодиётга узоқ муддатли таъсир ўтказиб туради.

Стерилланган (sterilized) интервенция – бу шундай интервенцияки унда пул массасига таъсир ўтмай туриб, давом этади. Баъзи марказий банклар стерилланган интервенцияни афзал кўришади, чунки иқтисодиётнинг барча соҳасига таъсир қилмай фақат валюта бозорига таъсир қилиши ФЗТ учун ҳам адолатлидир.

Стерилланган интервенция бошланғич валюта операцияларига нисбатан кўшимча чоралар қўлланилишини назарда тутаяди. Бу чоралар интервенция ўтказилиши билан юзага келган резервларнинг кўпайишини тенглаштириш учун, ҳукумат қимматли қоғозларини сотишдан иборат бўлади.

Марказий банк резервларнинг барқарорлигини таъминлаш учун яна иккита усулни ишлатиши мумкин: пул чоп (зарб) қилиш мумкин ва ўз-ўзига чек ёзиб бериш мумкин. Марказий банклар худди шу усулларни қўллаганда, оғир инфляцион оқибатлари келиб чиқмаслиги лозим.

Валюта интервенциясининг сабаблари. Амалиётда трейдерлар жуда хушёр ва кузатувчан бўлишлари лозим, чунки улар марказий банклар ўтказаётган интервенция сабабларини доимо ҳам тушуниб, ўзи учун хавфсизлик яратиши ва мунтазам фойда олишга эришиши лозим. Марказий банклар интервенцияни қуйидаги сабабларга кўра ўтказитишади:

- бозор ликвидлигини таъминлаш учун,
- баъзи бир курс даражасини ҳимоя қилиш учун,
- курснинг пастга тушишини секинлаштириш учун,
- трендни ўзгартириш учун.

Кенгаш бошқарувчилари таркиби - 7 кишидан иборат

Уларни ҳар бири АҚШ Президенти томонидан ваколатини чўзиш ҳуқуқи билан 14 йилга тайинланади, АҚШ сенат Конгресси томонидан маъқўлланиб.

ФЗТ Федерал резерв тўғрисидаги қонунга асосан ҳар йили АҚШ Конгресс Палатаси Вакиллари олдида йилига бир марта ва АҚШ Конгрессининг Банк Қўмитаси олдида эса йилига икки марта ҳисобот беради.

ФЗТ банклари фаолияти йилига бир марта АҚШ Ҳисоб Палатаси ёки миллий даражадаги йирик ҳеч кимга боғлиқ бўлмаган аудиторлик фирмасидан аудитдан ўтади.

3.2.Европа Марказий банки ва Европа марказий банклари тизимининг ўзига хос жиҳатлари.

Европа марказий банки 1998 йилни 1 июнида ташкил топган. 1999 йилнинг 1 январидан бошлаб ягона валюта **“евро”** муомалага киритилиши билан ЕМБ Европа ҳамжамиятида валюта сиёсатини юритишга масъулдир. ЕМБнинг ижро органи амалда икки қисмдан (Ҳукумат кенгаши ва Ижро кенгашидан) иборат бўлиб Европа марказий банклар тизими (ЕМБТ) ишини бошқариш билан шуғулланиши керак.

ЕМБ асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Пул муомаласини тартибга солиш;
- Валюта операцияларини ўтказиш;
- Аъзо давлатларнинг расмий валюта резервини сақлаш ва бошқариш;
- Тўлов тизими ишининг узлуксизлигини таъминлаш.

ЕМБ Европа валюта институти (European Monetary Institute (EMI)нинг меросхўри ҳисобланади.

ЕМБТ нинг мақсад ва вазифалари. Европа марказий банклар тизимининг асосий мақсади-Европа марказий банклар тизими ва Европа марказий банки Уставининг 2 моддасида белгилаб қўйилган бўлиб, у баҳоларнинг барқарорлигини ушлаб туришга хизмат қилади. ЕМБТ ушбу асосий мақсадга зиён қилмасдан Ҳамдўстликнинг умумий иқтисодий сиёсатини қўллаб-қувватлаб туриши зарур. Мана шу олий мақсадларни ўз олдига қўйиб, ЕМБТ очик бозор иқтисодиёти тамойили, яъни эркин рақобат талабларига мос ҳолатда, ресурсларни самарали тақсимланишига қўмаклашиши зарур.

ЕМБТ нинг олдида турган асосий вазифалар қуйидагилардан иборат:

- Ҳамдўстликнинг валюта сиёсатини аниқлаш ва амалга ошириш;
- Валюта операцияларини амалга ошириш;
- Аъзо давлатларнинг расмий валюта резервини сақлаш ва бошқариш;
- Тўлов тизими ишин узлуксизлигини таъминлаш;
- Кредит институтлари ва молия тизими барқарорлиги устидан назорат масалаларида маъсул органлар амалга оширадиган сиёсатга ёрдам бериш.

Бундан ташқари, ЕМБТ Ҳамдўстлик ва миллий ҳокимият органларига унинг ваколатига кирадиган саволлар бўйича, айниқса Ҳамдўстлик ва аъзо давлатларнинг қонунчилиги масалаларида консультация бериш вазифасини ҳам ўтайди.

ЕМБТ валюта функциялари ва операциялари. ЕМБТ Уставида ЕМБТнинг валюта функциялари ва операциялари белгилаб қўйилган. Шу шарт-шароитга мос равишда Европа валюта институтлари ЕМБТнинг валюта сиёсатини олиб бориш тамойилларини тайёрлаган ва ишлаб чиққан. ЕМБнинг Бошқарув кенгаши бу тамойиллар бўйича охирги қарорлар қабул қилади.

Валюта сиёсатининг инструментлари. Валюта сиёсатининг методологик асоси бир қанча инструментлардан ташкил топади. ЕМБТ очик бозорларида операцияларни амалга ошириб боради ва доимий амал қиладиган тизим ижросини таъминлайди. ЕМБТ худди шундай кредит институтлари ҳисобида ҳам минимал резервлар сақлашни талаб этиши мумкин.

Очик бозордаги операциялар (open market operations) фоиз даражасини тартибга солишда ва бозорда ликвидлик вазиятини бошқаришда муҳим рол ўйнайди. ЕМБТ очик бозорда операциялар ўтказиш учун беш типдаги инструментлардан фойдаланади. Анча муҳим инструментлардан бири тескари келишув ҳисобланади, бу келишув шаклида қўлланиб, таъминланган ссудани қайтиб сотиб олиш шарти билан сотиш амалга оширилади.

ЕМБ очик бозордаги операцияларининг инициатори ҳисобланади, бундай операцияларни ўтказиш шартлари ва ишлатиладиган инструментлар бўйича қарорлар қабул қилади. ЕМБТ ўтказадиган операцияларни мақсади, доимийлиги ва процедураси бўйича 4 та категорияга бўлиш мумкин:

- **асосий қайта молиялаштириш операцияси;**
- **узоқ муддатли қайта молиялаштириш операцияси;**
- **нозик мослашув операцияси;**
- **тузилмавий операциялар.**

Асосий қайта молиялаштириш операцияси тескари келишув билан мунтазам ликвидликни таъминловчи восита ҳисобланади, бунда ҳафталик вақти билан такрорланиб туради, унинг амал қилиш муддати икки ҳафтага тенгдир. Булар миллий марказий банклар томонидан стандарт тендер асосида ва олдиндан белгиланган графикка мос равишда ўтказилади.

Узоқ муддатли қайта молиялаштириш операциялари тескари келишув билан ликвидликни таъминлайди, бунда бир ойлик муддат билан такрорланиб туриб, амал қилиш муддати уч ойга тенг бўлади. Булар миллий марказий банклар томонидан стандарт тендерлар асосида ва олдиндан аниқланган графикка мос равишда ўтказилади.

Нозик мослашув (созлаш) операцияси хусусан кўзда тутилмаган ҳолатларда ликвидликни ўзгаришини юмшатиш учун, бозорда ликвидлик вазиятини ва фоиз ставкаси даражасини бошқариш учун махсус асосда ишлатилиши мумкин. Нозик мослашув операцияси энг аввало тескари операция кўринишида амалга оширилади, яна аутрайт келишуви, валюта свопи ва депозитларни шартлар билан инкассация қилиш шаклларида ҳам бўлиши мумкин.

ЕМБТ қарз сертификатларини эмиссия қилиш, тескари келишувлар ва аутрайт операциялар йўли билан **структуравий операцияларни** ҳам ўтказиши мумкин. Бу операциялар шу жумладан агар ЕМБ ЕМБТни структуравий позициясини молиявий секторга нисбатан йўналтиришни хоҳласа (мунтазам ёки гоҳида) амалга ошириши мумкин. Структуравий операциялар тескари келишув ва қарз инструментларини эмиссия қилиш кўринишида миллий марказий банклар стандарт тендер йўли билан амалга оширадилар. Структуравий операциялар аутрайт операцияси кўринишида иккитарафлама келишув асосида амалга оширилади.

Доимий амал қилувчи чизмалар “тунги” ликвидликни таъминлайди ва ошиқча ликвидликни камайтиради, бозорга валюта сиёсатининг умумий тамойиллари тўғрисида сигнал беради ва аурнайт бозор фоиз ставкасини тартибга солади. Доимий амал қилувчи чизмада қарама-қарши томон ихтиёрида икки типдаги чизма мавжуд

бўлади ва улар миллий марказий банклар томонидан марказлашмаган ҳолатда бошқарилади:

- Қарама-қарши томонлар кредитлашни маржа чизмаси ёрдамида миллий марказий банклар ўзлари танлаган активларга нисбатан “тунги” ликвидликни таъминлайди. Кредитлашни маржа чизмаси бўйича фоиз ставкаси овернайт бозор фоиз ставкаси учун юқори чегара нуқтасини таъминлаши керак бўлади.

- Қарама-қарши томонлар миллий марказий банкларда “тунги” депозитни ташкил қилиш учун депозит чизмасини ишлатиш имкониятига эга бўладилар. Депозит чизмаси бўйича фоиз ставкаси, ҳаммадан аввал овернайт бозор фоиз ставкаси учун пастки чегара нуқтасини белгилаши керак.

Минимал резервлар. ЕМБТ минимал резервларни учинчи этапдан бошлаб қабул қилиш учун тайёргарлик ишлари олиб борилган эди. ЕМБ Бошқарув кенгаши ихтиёрида минимал резервларни талаб қилишни қўллаш зарурияти мавжуд. Барча минимал резерв тизими, пул бозорида фоиз ставкасини барқарорлаштириш учун, таркибий ликвидлик дефицитини (ёки кўпайишини) пул экспанцияси билан бошқариш имкониятини яратади. Резерв талаби ҳар бир муассаса учун унинг баланс элементида боғлиқ ҳолда аниқланади. Фоиз ставкаси барқарорлиги сиёсатини амалга ошириш учун минимал резервлар тизими муассасалар учун ўртача шартлардан фойдаланиш имкониятини яратиши керак. Бу шуни англатадики, резерв талабларини қўлланиши ўртача ойлик учун муассасани ҳар кунлик резерв кўрсаткичидан келиб чиқиб ҳисобланган кўрсаткичга асосланиши керак.

Базовий (таянч пунктларга оид) активлар. ЕМБТ Уставининг 18.1 моддасига мувофиқ, барча кредит операциялари айнан бир хиллик таъминотига эга бўлиши зарур. ЕМБТ кенг активлар доирасини базавий сифатида ишлатилишига йўл очади. ЕМБТ ўзининг ички мақсади хусусияти учун, яроқли иккита активлар синфига, яъни биринчи ва иккинчи тартибга бўлишади. Биринчи тартиб активлар синфига, ЕМБ томонидан белгиланган, Валюта иттифоқи критерияларига жавоб бериши учун ягона қониктирувчи юқори ликвидли қарзга оид инструментлар киради.

Иккинчи синф активлар таркиби ЕМБ томонидан маъқулланган, миллий марказий банклар томонидан белгиланган критерияларга тўғри келишлиги аниқланган, миллий молия бозорлари ва банк тизими учун катта аҳамият касб этадиган (нафақат юқори ликвидли) қўшимча активлардан иборат бўлади. Бу икки синф ўртасида ЕМБТ валюта операциялари учун уни сифати ва яроқлилиги нуқтаи назаридан умуман тафовути йўқ, фақат иккинчи тартибдаги активлар одатда ауттрайд келишувларида ишлатилмайди.

Европа марказий банклар тизимининг тузилиши. ЕМБТ Европа иттифоқининг Европа марказий банки ва миллий марказий банклардан (ММБ) ташкил топган. Аммо аъзо давлатларнинг ММБ евро зонасига кирмайди ва ЕМБТ нинг махсус статусига эга бўлган аъзолари ҳисобланади. Уларнинг ҳар бирига ўзининг шахсий миллий валюта сиёсатини юритишга рухсат этилган, улар еврозона учун ягона валюта сиёсатига тааллуқли бўлган қарорларни ишлаб чиқишда ва амалга оширишга иштирок этмайди.

ЕМБТ ЕМБ бошқарув органлари қабул қилган қарорлари билан бошқарилади, улар куйидагилардан иборат:

- Бошқарув кенгаши;
- Ижро кенгаши;
- Бош кенгаш.

Бошқарув кенгаши барча аъзоларнинг Ижро кенгаши ва аъзо давлатларнинг ММБ бошқарувчиларидан ташкил топиб, Валюта иттифоқининг тўлиқ иштирок этувчи ММБлари тенг ҳуқуқга эга ҳисобланади. Кенгаш Бошқарувчиларининг асосий вазифасига қуйидагилар киради:

- ЕМБТга юклатилган функцияларни бажариш учун зарур бўлган директиваларни ишлаб чиқиш ва қарорлар қабул қилиш;
- Ҳамдўстлик валюта сиёсатини шакллантиради, фоиз ставкаси ва ЕМБТнинг резервини ташкил топиши ҳамда уларни амалга ошириш борасида директивалар ишлаб чиқади.

Ижро кенгаши президентдан, вице-президентдан ва 4 та бошқа аъзолардан ташкил топади. Буларни барчаси валюта ва банк фаолияти соҳасида профессионал тажрибага эга бўлган одамлар ичидан танлаб олинади. Улар Европа муҳокамасидан ўтиб, Европарламент ва ЕМБ Бошқарув кенгаши (агар у биринчи марта тасдиқланаётган бўлса Европа валюта институти Кенгаши) билан маслаҳатлашилгандан кейин, аъзо давлатлар ҳукуматининг давлат бошлиғи ёки ҳукумати тавсияси бўйича, яъни умумий розиликлардан кейин тайинланади. Ижро кенгашининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

- ЕМБ Бошқарув кенгаши таклиф этаётган директива ва қарорларга мос валюта сиёсатини амалга ошириш борасидаги кўрсатма ва йўриқномаларни ММБга етказиш вазифасини бажаради;
- ЕМБ Бошқарув кенгаши уларга нимани буюрса шу вазифаларни бажаради.

Бош кенгаш президент, вице-президент ва аъзо давлатларнинг ММБ лари барча бошқарувчиларини ҳамда ҳуқуқлари чекланган давлатларнинг ММБ бошқарувчиларидан ташкил топади. Бош кенгаш Европа валюта институтидан мерос бўйича ЕМБ қолган, яъни битта ёки ундан кўпроқ аъзо давлатларга қўйилган чегараланишларни учинчи босқичда ечиши керак бўлган вазифаларнинг натижаларини назорат қилади. Бош кенгаш яна қуйидаги вазифаларни ечишга ёрдам кўрсатади:

- ЕМБТ га консултатив ёрдам бериш вазифасини бажаради;
- Статистик маълумотларни йиғиш;
- ЕМБ бўйича йиллик ва чорақлик ҳамда ҳафталик йиғиладиган молиявий ҳисоботларни тайёрлайди;
- Барча ММБ банкларда ўтказиётган операцияларнинг бухгалтерия ҳисобини ягона стандартлаш тартибида юритади;
- ЕМБ аъзолик пул бадалини аниқлаш тартибини ишлаб чиқади, имзоланган шартномалар бўйича тадбирлар қабул қилади;
- ЕМБ хизматчиларини ишга қабул қилиш тартибини белгилайди;
- Ҳуқуқи чегараланган аъзо давлатларни миллий валюталари учун еврога нисбатан валюта курси фиксингининг зарурий охириги кўрсаткичларни тайёрлайди.

ЕМБТ – эркин тизим сифатида. ЕМБТ, ЕМБ, ММБ ваколатига кирувчи вазифаларни бажаришда, уларни бирон бир органига кирувчи ходимлар қарор қабул қилишда ташқи органни бирон бир йўриқномасига мурожаат қилиши мумкин эмас. ЕМБТ Низоми ММБ бошқарувчилари ва Ижро кенгаши аъзолари учун лавозимда бўлган даврида эркин фаолият юритиш қафолатини таъминлаш борасида баъзи бир тадбирлар кўзда тутилган. Низомда шундай белгиланган:

- Бошқарувчилар учун хизматнинг минимал муддати 5 йил;

бажариш имкониятини беради (нақд пул олиш, ҳисоб рақамини қолдиғини билиш, чек китобчасига буюртма бериш, ҳисобдан кўчирма олиш).

Савдо банклари – ўта обрўйли молиявий муассасалардир. Уларни обрўйи ва кучи нафақат уларни капитали миқдорида ёки депозит-ссуда операциялари миқдорида, балки бозордаги вазиятни аниқ кўра билишида ҳамда ҳатосиз равишда ўз фаолиятининг манфаатли йўналишини топа билишидадир. Анъанага асосан савдо банклари Лондон шаҳрида жамланган. Улар шунингдек шунга ўхшаш йирик шаҳарларда ҳам ўз бўлимларига эга. Савдо банклари ташқи савдони молиялаштириш, акцепт бизнеси билан, корпоратив омонатчиларни фаол кредитлайди, инвестицияни бошқаради, инвестиция саволлари бўйича консултациялар беради, молиявий консорциумлар ташкил қилади, таъсисчилик фаолиятига воситачилик қилади, компанияларнинг бирлашиши ва қўшилиши бўйича операцияларда иштирок этади, валюта бозорида ва қимматбаҳо металллар бозорида операцияларни амалга оширади, молиявий операцияларни ўтказиш бўйича консултациялар беради. Бундан ташқари, улар асбоб-анжомларни лизинга бериш операцияларини фаол кенгайтирадилар, суғурта соҳасига ҳам кириб борадилар, муддати узайтирилган сотувларни кредитлаш, кемалар ва самолиётларни фрахт операциялари борасида воситачилик фаолиятини олиб борадилар ҳамда мол-мулкни бошқариш билан ҳам шуғулланишадилар. Савдо банклари ўрта муддатли кредитлар бозорининг анча-мунча қисмини назорат қиладилар. Уларни роли эмиссион уйлар сифатида янада сезиларлидир, қимматли қоғозларни жойлаштиришда ва иккиламчи бозордаги операцияларда воситачи бўлиб хизмат кўрсатадилар. Улар еврооблигация бозоридаги операцияларда ва синдикатланган консорциумларда иштирокчи бўлиб хизмат кўрсатади.

“Заморск” банклари ёки Ҳамдўстлик банклари Британия заморск банклари уюшмасида аъзо ҳисобланади. Улар 12 та банкни ўз таркибига олган, бош контораси Лондонда жойлашган. Яна 10 та банк Лондон Ситида ўзларининг ваколатхоналарига эга. Бу банкларнинг кўпчилигини капитали Британия молия алигархиясининг қўлида. Улардан энг йириги – “Стандард чартед бэнк” бўлиб, унинг 1360 та бўлими мавжуд, қолганларини барчаси – 3500 та бўлимларга эга. Ҳамдўстлик банклари нисбатан “чакана” депозит-ссуда операциялари билан шуғулланади, улар маълум ҳудудийларда ва Британия империясининг собиқ давлатларида қайсидир операцияларга “ихтисослашган”. “Барклейс бэнк интернэшнл” асосан Жанубий Африка Республикаси (ЖАР) ва Кариб хавзаси давлатларида кўпчиликни ташкил этади, “Ллойдс энд Болса интернэшнл” Европа ва Жанубий Америка континентига, “Нэшнл энд гриндлейс бэнк” Жанубий Осиё, Шарқий ва Марказий Африка давлатларида жойлашган.

Жаҳоннинг молиявий марказларининг биронтасида ҳам хорижий банклар Лондон Ситидагидай кўп эмас (уларнинг сони 400дан ошиқ). Уларда 50 мингга яқин одам фаолият юритади, уларнинг ялпи активлари Бирлашган Киrolликнинг бутун банкларининг активларини 60 фоизидан ошади. Хорижий банклар улушига хорижий валютадаги ялпи депозитларнинг 80 фоизига тўғри келади. Депозит банклар тизимига жамғарма институтлари бирлашиб кетган, уларни қаторига “Нэшнл сейвинз бэнк”, “Нэшнл жиробанк” ва бошқа жамғарма ишончли банклар киради. Уларнинг асосий функциялари майда ва ўрта омонатчилардан омонатларни қабул қилиш ва узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарлари бўйича ҳисоб-китобни амалга ошириш, ижарага олиш, кейин тўлаш шарти билан товарларни сотиб олиш, почта орқали етказиш билан товарларга бюртма бериш, коммунал хизматлар учун пул

тўловини ўтказиш, ипотека бўйича мунтазам тўловларни бажариш, суғурта бадалликлари ва фоизларни тўлаш ва ҳаказо

Депозит-ссуда операциялари соҳасида тамойилиал жиҳатдан янги бўлиб, қурилиш жамиятлари активларини ривожланиши ва усиши ҳисобланади. Улар ширкатлар сифатида ўзларини намоён қилиб, аҳолидан омонатларни қабул қилади ва қурилишга ёки яшаш уйлари сотиб олишга узоқ муддатли индивидуал ссудалар беради. Буюк Британиянинг кредит-банк тизими таркибида инвестицион институтлар: суғурта компаниялари, пенсия фондлари, инвестицион трестлар, ишончли пай фондлари муҳим рол ўйнайди.

Англия Банки ҳозирги босқичда. Англия банки, бошқа давлатларнинг марказий банклари сингари, бугунги кунда ўзгараётган шароитларга мослашиш борасида, ундан янги ҳаракатлар талаб қилинаётган бир пайтда молиявий ва иқтисодий ўзгаришлар марказида бўлиб қолмоқда. Булар уларнинг функциясида, фаолиятни ташкил қилишда ва технологияда ҳамда банклараро кооперацияда ва халқаро ҳамкорликда радикал янги ёндашиш билан, тамойиллар ўзгаришлар киритилишини талаб қилмоқда.

Англия Банки бажарадиган кўп сонли функцияларни иккита гуруҳга бўлиш мумкин:

1-гуруҳ. Банк мақомидан келиб чиқадиган, тўғридан-тўғри профессионал (депозитлар-ссудалар, ҳисоб-китоблар ва эмиссия операциялари бўйича) мажбуриятлар;

2-гуруҳ. Назорат функциялари, яъни давлат унинг ёрдамида пул-кредит тизимига аралашади ҳамда иқтисодий жараёнларни кечишига таъсир қилишга ҳаракат қилиб кўради.

Англия Банкнинг кўп сонли функциялари мавжуд, уларни барчаси учта бош мақсадга эришишга қаратилган. Улар:

1. Ҳукумат билан келишган ҳолда энг аввало бозордаги операциялар ёрдамида миллий валюта қийматини ушлаб туриш, бошқача сўз билан айтганда пул сиёсатини амалга ошириш;

2. Банклар, Ситидаги молиявий бозор иштирокчилари устидан тўғридан-тўғри назорат олиб бориб, молиявий тизим барқарорлигини ҳамда мустаҳкам ва самарали тўлов тизимини таъминлаш;

3. Мамлакат ичкарисида молия тизимини рақобатбардошлигини таъминлаш ва самарадорлигини ошириш ҳамда Лондон Ситининг йирик халқаро молиявий марказ сифатида позициясини мустаҳкамлаш.

Англия Банки хоҳлаган бошқа бир банк сингари ўзининг мижозларига қатор хизмат турларини кўрсатади. Мижозлар гуруҳини, нисбатан учта муҳим гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Тижорат банклари. Барча клиринг банклари Англия Банкида ўзларининг ҳисоб рақамларини очадилар. Клиринг операцияларида Англия Банкида очилган клиринг ҳисоб рақамлари ишлатилади. Банклар ҳисоб рақамида маълум суммани сақлашлари керак ва уни кўпайтириб юбориш ваколатига ҳам эга эмас. (Буюк Британияда фаолият юритаётган барча банклар Англия Банкидаги (депозит) ҳисобида жами жалб қилган депозит суммасининг 0,35 фоизини сақлаши зарур). Бу ўрнатилган резерв нормаси бўлиб, Англия банкнинг бош даромад манбаи ҳисобланади.

2. Бошқа мамлакатларнинг марказий банклари Англия Банкида ҳисоб рақамларига эга ва олтинини сақлашади ҳамда Лондонда ўз ишларини Англия Банки орқали юритишлари мумкин.

3. Ҳукумат ҳисобини Англия Банкида сақлашади, шундай қилиб тўловлар, бюджетга солиқлар ва бюджетдан ижтимоий ихтиёжларга тўловлар Англия банкидаги ҳисоб рақамидан амалга оширилади.

Юқорида қайд этилганларга мувофиқ Англия Банкининг учта биринчи функциясини кўрсатиш мумкин:

1. Англия Банки тижорат банклари учун хизмат қилади;
2. Англия Банки бошқа марказий банклар учун ҳам хизмат қилади;
3. Англия Банки ҳукумат учун ҳам хизмат қилади.

Англия Банкининг бошқа функциялари:

1. Монитар сиёсатни амалга оширади. Англия банки сиёсат усуллари бўйича маслаҳат беради ва унинг бажарилишига масъулдир, яъни жавобгардир.

2. Банкноталар эмиссиясини амалга оширади.

3. Валюта операциялари ва назоратни амалга оширади, Ғазначилик номидан мамлакатнинг олтин валюта резервини бошқаради.

4. Кредит муассасалари, валюта ва кредит бозорлари –бутунлай банк тизими устидан назоратни амалга оширади.

5. Англия Банки – Европа Валюта Институти (ЕМІ – European Monetary Institute), яъни 1998 йили ташкил этилган Европа марказий банкининг аъзосидир.

Англия Банки формал жиҳатдан ҳукуматга бўйсунмайди, лекин Молия вазирлиги раҳбарлигида ишлайди. Англия Банки Бошқарувчисининг ваколат муддати ҳукуматнинг сайланиш муддатига боғлиқ эмас.

Ҳозирги пайтда Англияда баҳо барқарорлигига эришишни иккита йўналиши мавжуд:

1. ўртача инфляция даражасининг 25 % ёки ундан паст даражасига эришиш;
2. пул сиёсатини амалга ошириш режимида яна ҳам очиқликка (эркинликка) эришиш.

Монитар сиёсатни олиб боришда, яъни энг аввало фоиз ставкаси даражасини аниқлашда инфлацион мақсадга етишни таъминлаш Англия Банкига ва Ғазначиликка юклатилган (Англия Банки бошқа банклардан фарқи ҳукуматга бўйсунмай ҳаракат қила олмайди). 1946 йилда Англия Банки тўғрисидаги қабул қилинган АКТга мувофиқ Ғазначиликка Англия Банкига кўрсатма чиқариш ваколати берилган, ваҳоланки Ғазначилик ҳеч қачон бу ҳуқуқдан фойдаланмаган. Уларни ўртасида муносабат шундайки фоиз ставкаси бўйича финал қарорни Молия Вазири қабул қилади. Эндиликда Англия Банки Инфляция бўйича (Inflation Report) чораклик ҳисоботни, яъни фоиз ставкаси бўйича Вазир ва Бошқарувчининг протокол учрашуви бўлиб ўтиб, 6 ҳафтадан кейин чоп этилади, унда информациялар чуқур таҳлил этилган мазмунга эга бўлади.

Буюк Британия 1990-йил 8 октябрдан бошлаб Валюта курси механизми (ERM – exchange rate mechanism) аъзоси бўлган, шунинг учун ҳам хорижий валюталарга нисбатан ўз валюта курсини маълум доирада ушлаб туришга мажбур бўлган. 1992 йилнинг 16 сентябрдан ERM дан Англия чиққандан кейин сузиб юрувчи валюта курсига ўтилган.

Тарихан мажбурий резервлар тижорат банклар учун доимо омонатчиларга депозитларни қайтариш бўйича ва бошқа банклар билан ҳисоб-китобларни амалга оширишда тўлов мажбуриятларини узлуксиз бажариш учун ривожланган. Бошқа сўз билан айтганда марказий банкда сақланаётган тижорат банкининг касса резервлари, депозитни қоплаш учун кафолат фонди бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги пайтда минимал резервлар иккита мақсадга қаратилган:

1. улар тижорат банкларининг доимий ликвидлигини таъминлаши лозим;

2. улар, пул массасини, тижорат банкларини тўловга ва кредитга қобилиятлигини тартибга солиш учун марказий банкнинг инструменти ҳисобланади.

Буюк Британияда тижорат банклари Англия Банкидаги ҳисобида фунт стерлингга жалб этилган депозитлари учун 0,35 фоиз резерв сақлаши зарур. Баъзи бир давлатларда минимал резервларни ҳисобланиш базаси бўлиб берилган кредитлар миқдори ҳисобланади. Амалиётда пасивлар бўйича мажбурий резервлар нормаси, банкнинг жами пасивларига ёки уларни баъзи бир моддаларига нисбатан қўлланиши мумкин. Марказий банк томонидан бунақанги танланган ёндашувнинг қўлланиши, банкларнинг у ёки бу турдаги депозит операцияларини рағбатлантириш ёки чегараланиш мақсадида амалга оширилади.

Англия Банкнинг муҳим функцияларидан бири - давлат қарзини бошқариш ҳисобланади. Англия ҳукумати солиқлар кўринишида оладиган тушумга нисбатан одатга кўра бюджетдан ошиқча сарф-харажатларни амалга оширади.

Англия Банкнинг Рўйхатдан Ўтказиш Департаменти “биринчи даражали” қимматли қоғозларни ушлаб турганларнинг реестрини юритади. Бу маълумотларни қайта ишлашнинг бош усули, қимматли қоғозларнинг бир миллионга яқин ҳисобини қайд этади, йили бўйи эса бу ярим миллионга яқин бўлди. Бунга қўшимча равишда Англия Банкида Central Gilts Office мавжуд бўлиб, у орқали “биринчи даражали” облигациялар иштирокчиларининг автоматлашган тўловлари ўтади.

“Англия Банки “ – Англияда ва Уэльсда ягона эмиссион институтдир. (Монеталарни Ғазначилик номидан Қироллик зарбхонаси чиқаради ва уларни чиқариш Англия Банки ваколатига кирмайди). Банкнота чиқаришдан олинadиган барча фойда ҳукумат ихтиёридадир.

Банкнотларни дизайни ва уларни чиқариш Эссексда жойлашган Банк чоп қилиш фабрикасининг вазифасига киради. Банк нафақат пул чоп қилади, у ўзининг (5та бўлими: Бристол, Бирмингем, Лидс, Манчестер ва Ньюкаслдаги) бўлимлари орқали, бутун давлат бўйича тижорат банкларини таъминлайди, муомаладан яроқсиз бўлиб қолган купюраларни чиқариб олади. Бирлиги 5 ф.ст. қийматидаги купюрани ўртача муомаладаги муддати 1 йил, 50 ф.ст.нинг муддати 3-4 йил.

Турли давлатларда кредит-молия муассасалари устидан ўрнатилган назорат, бу фаолиятнинг ташкил қилинганлиги шакли ва тизимнинг ички тузилиши билан ажралиб туради. Назорат функцияси фақатгина марказий банк ваколатига кирадиган давлатлар қаторига Буюк Британия ҳам киради.

Англия Банки назорат функциясини қуйидаги йўллар билан амалга оширади:

- дастлаб молиявий муассасаларнинг банк хизмати бозорига чиқишини тартибга солиш йўли билан назоратни амалга оширади.

- банклар учун иқтисодий нормативларни ва фаолият нормаларининг ўрнатилиши ҳамда уларга риоя қилинганлиги устидан ҳужжатли текширувни амалга ошириш йўли билан;

- жойларда инспекцион текширув ўтказиш билан (Англияда бу мажбурият ташқи аудитга юклатилган);

- аниқланган камчиликларни бартараф қилиш бўйича кредит муассасаларига талабномалар қўйиш ва банклар томонидан уларнинг аниқ бир белгиланган муддатда бажарилишини назорат қилиш;

- зарурият бўлганда кредит муассасаси фаолиятига аралаштиш.

Тижорат банклари. Британия банк тизимининг иккинчи поғонаси тижорат банклари ва молиявий компаниялар ҳисобланади.

Британия тижорат банклари тизими жуда кучли дифференциялашган. Унда махсус банклар тамойили амал қилади. Унда иккита анъана кузатилади: бир томондан, пул талаби ва таклифи ўзгаришига банкларни мослаштиришга ҳаракат қилиб, ихтисослаштириш, иккинчи тарафдан, йирик тижорат банклари ва хориждаги жамғарма кассалар операцияларини кенгайтириш анъанаси (тенденцияси) амал қилмоқда.

Англия Банки Англияда тижорат банклари учта гуруҳга бўлинади:

1. депозит (чакана (retail banks) банклари ёки “кўчанинг бош банклари (high street banks)”);
2. ҳисоб уйлари;
3. акцепт уйлари, хорижий банклар, бошқа банклар.

Депозит банклари. Англиянинг муҳим депозит банкларига клиринг банклари киради. Булар энг йирик акциядорлик банклари бўлиб, улар клиринг мажбурияти билан боғланган. 60 йилларнинг охирида жуда йирик қўшилишлардан кейин, барча клиринг банклар “катта тўртлик”: “Барклайз”, “Нэшнл вестминстер бэнк”, “Мидленд бэнк” ва “Ллойдс бэнк”ка бирлашди. Яна 2 та банкни қўшиш мумкин – “Уильямс энд Глайнс” (уни “Стандарт Чартед” назорат қилади) ва “Каутс” (уни “Нэшнл вестминстер бэнк” назорат қилади). Ҳозирги вақтда бу олтита банкнинг Англияда ва Уильсда 12 мингдан ошиқ бўлимлари мавжуд. Англиянинг йирик банкларига Шотландияда ва Шимолий Ирландияда ўз филиалларини очиш тақиқланган, шунинг учун улар кўпинча маҳаллий депозит банкларда иштирок этишади (Шотландия ва Шимолий Ирландияда тижорат банклари сиёсати таъсир қилиш имкониятига эга бўлиш учун). Бу 6 та банкларга (уларнинг шўъба компаниялари билан биргаликда олганда) барча депозит банкларнинг қарийб 90 % операциялари ва Буюк Британия банк омонатларининг тенг ярмига тўғри келади. Бошқа мамлакатларга солиштирганда, Англиянинг гигант банклари 70-йилларнинг бошларида юқори позицияни эгаллаган бўлса, 80-чи йилларнинг бошларида уларнинг халқаро аҳволи ёмонлашди ва пасайди.

Клиринг банкларининг асосий операциялари – омонатларни қабул қилиш ва кредитлар беришдир. Клиринг банклари йирик, ўрта ва кичик саноат корхоналари ҳамда аҳоли учун тўловларни амалга оширади. Бу банклар ўртасидаги тўлов обороти, клиринг келишуви доирасида, яъни ўзаро талабларни инобатга олиш ва қолдиқларни ўтказиш усули билан амалга ошади. 70-чи йилларда ҳар йили ушбу банклар ўртасида 1 млрд. фунт стерлинг атрофида чеклар ёрдамида ҳисоб китоблар амалга оширилган. Клиринг банкларга ҳаётни суғурта қилишда ва саёҳатни ташкил қилишда воситачилик қилиш каби янги йўналишлар кириб келмоқда. Буларнинг ҳаммаси клиринг банкларни худди молиявий конгломератлар сифатида характерлаб, уларда банк операциялари умумий фаолиятининг маълум қисми бўлиб қолаётганлигини кузатиш мумкин.

Банк хизматлари соҳасида юқори рақобатнинг мавжудлиги банкларни бошқа молиявий институтлар билан бирлашишга ундамоқда. Буюк Британияда – Hong Kong and Shanghai Banking Corporation Holdings деган ниҳоятда йирик, жаҳонда 9-чи ўринни эгаллаган банк молия бирлашмаси ташкил топиши бу жараёнга яққол мисол бўла олади. Бу бирлашмага капиталлари осийдан чиққан халқаро компаниялар ва 2-та Британиянинг банклари (Samuel Montagu ва Midland Bank) кирган.

Бу Осиё, Гонконг, Австралия, Янги Зеландия, АҚШ, Канада ва Буюк Британия каби давлатларнинг манфаатлар соҳаси гуруҳидир. Булар ихтисослашган бирлашмалар ва фондлар бўлиб, хусусан Hong Kong Bank Group таркибида Wardly Group ва Midland Group таркибида Montagu Private Equityлардир.

Гуруҳ кўрсатадиган хизматлар тури амалда чегараланмаган:

- чакана ва корпоратив хизмат кўрсатиш;
- савдога хизмат кўрсатиш бўйича ҳисоб-китоб операциялари;
- индивидуал ва инвестицион банк сервис;
- капитал бозорида хизматлар;
- истеъмолни ва тижоратни молиялаштириш (тўлов муддати кечиктирилган ҳаридни молиялаштириш);
- нафақа ва инвестицион фондларни бошқариш;
- ишончнома бўйича ҳар хил турдаги мулклар устидан васийлик назоратини олиб бориш;
- суғурталаш;
- хавфсизлик ва кўриқлаш хизматлари.

Депозит банкларга молиявий уй деб аталувчи, ҳаммадан аввал истеъмол кредити берувчи махсус банклар ҳам киради. Уларнинг 2/3 актив операциялари муддати кечиктирилган истеъмол кредитларига тўғри келади, ўз навбатида бу кредитларнинг 60 фоизидан кўпроғи автомобил сотиб олишни молиялаштириш учун сарфланиди.

Савдо банкларини клиринг банкларидан тафовути ва бир пайтнинг ўзида уларнинг имтиёзи шундаки, улар молиявий аҳволи ва ўзининг операциялари тўғрисидаги батафсил маълумотни чоп қилиши шарт эмас. Савдо банклари энг аввало 3-та асосий соҳа билан шуғулланишади:

1. Айнан банкга тегишли операциялари билан. Бунда анъанавий акцепт-кредит операциялари тушунилади. Бу акцептор уйларнинг Қўмитасига ҳам тегишлидир (17 та таниқли савдо банклари “Акцептор уйлар деб номланган Қўмитага” – Accepting Houses Committee бирлашганлар).

2. Савдо банкининг кейинги операция турларидан бири фунт стерлингда бир кундан 6 ой муддатгача заёмлар қабул қилиш ва бериш ҳисобланади. Уларнинг фаолият соҳасига экспортни молиялаштириш операциялари ҳам киради.

3. Тадбиркорларга хизмат кўрсатиш. Бу ишбилармонларга маслаҳатлар беришдир (мисол учун, корхоналарни қўшилишида жуда мақбул молиялаштириш имкониятлари аниқлаб топиш; акцияларни харит қилишни мақсадга мувофиқлиги таниқлаш тўғрисида маслаҳатлар бериш ҳамда қимматли қоғозлар бозорига янги шаклдаги қоғозларни киритиш).

4. Қимматли қоғозларни бошқариш. Бу хизматлар нафақат қимматли қоғозларни сақлаш, балки ҳаммадан аввал тегишли жамиятларни назорат қилишдир, уларга саноат ва савдо акционерлик жамиятлари, инвестицион компаниялар, пенсия фондлари ва бошқа хусусий фондлар киради.

Иқтисодий адабиётларда клиринг банклари уларнинг стандарт банк хизматлари “тайёр кўйлақлар магазинининг эгаси” деб аталса, савдо уйлари – “молиявий операциялар модельери” деб аталади.

Ҳисоб уйлари. Англияда кейинги типдаги банклар ҳисоб уйлари ҳисобланади. Ҳозирги вақтда Лондонда 8та ҳисоб уйлари амал қилмоқда ва алоҳида кичик ихтисослашган маклер фирмалар (running brokers, money brokers) билан биргаликда, бўларни ҳаммаси бир жойда Лондон ҳисоб бозорини ташкил этган. Ҳисоб уйлари – бу

Лондон бозорининг ўзига хос типдаги молиявий институтларидан биридир. Улар талаб бўйича кафолатланган депозит йўллари билан ликвидли фондларни банклар учун (белгиланган кунгача ёки белгиланган кундаги келишилган кредит ставкаси бўйича) манфаатли сотишни таъминлайди. Бу фондлар қисқа муддатли ғазначилик облигациялари (T-bills), тижорат векселлари (commercial bills) ва биринчи даражали фонд қоғозлари (gilt-edged securities, gilts) қўшилган ҳолда турли активларни сотиб олиш учун ишлатилади.

Бошқа банклар. Англияда **хорижий банклар** (Foreign Banks) баланс суммаси бўйича йирик банклар гуруҳига киради. 1978 йилда Лондонда 63 давлатнинг 308 та филиаллари мавжуд бўлган. Бу банк институтлари ичида 24 Япония ва 53 та банк Европа Иттифоқи аъзо давлатларига тўғри келади. Лондонда Нью-Йоркка нисбатан 2 марта кўп хорижий банкларнинг филиаллар тўпланган. Лондондаги хорижий банкларга Москва Халқ Банки (Moscow Narodny Bank) ҳам киради.

Англияда кейинги банк гуруҳи **консорциал банклар** (Consortia Banks) ҳисобланади. Кейинги банк статистикаси бўйича бу институтларда, камида иккита давлатнинг банклари иштирок этади, улардан биронтаси ҳам назорат пакетига эга бўлмайди, бу институтлар евробоזורни кучайиши билан бирга тез ривожланмоқда, уларга ҳаммадан аввал трансмиллий ва мультимиллий саноат концернлари қарашлидир.

Буюк Британияда яна кўп банка ўхшаган махсус кредит-молия институтлари мавжуд. Уларни ичида: **“Жамғарма институтлари”** ва олдинлари асосан маҳаллий жамғарма кассалари ролини ўйнаган “Ишончли жамғарма банклари” мавжуд. Кейин улар реорганизация қилинган ва 16 та йирик ҳудудийал муассасалар тузилган, лекин уларнинг ҳуқуқий статуси ноаниқлигича қолган. 1986 йилнинг охирида улар ягона акционер Ишончли-жамғарма банкка айланган, фаолият миқёси ва капитали бўйича “катта тўртлик”дан кейин туради ва тижорат банкларининг барча асосий функцияларини бажаради.

Қурилиш жамиятлари – 200 йилдан ошиқ муддатдан бери амал қилиб келмоқда, ҳозирда аҳолини жамғармасини тўплаш билан шуғулланади. Уларнинг йиғма активлари 80-йилларда кўпайган ва 130 млрд. Ф.ст. ошиб кетган. Уларнинг энг йириклари – Галифакс, Эбби Нэшнл, Нэйшнвайд ва бошқалардир. Барча жамғарма институтлар битта нарсани тўплайдиларки, уларнинг ресурсларини асосий манбаъси – аҳолининг кичик омонатларидир.

Суғурта компаниялари ва пенсия фондлари – йиғилган ссуда капиталини узоқ муддатли инвестицияга йўналтиради. Уларда молия-кредит фаолияти иккинчи даражали ҳисобланади, уларни профессионал ихтисослашиши-суғурта иши ва хусусий пенсия таъминотидир. Улар тарафдан сафарбар қилинадиган маблағлар 20-25 йил муддатлик операцияларга (асосан акция ва бошқа қимматли қоғозларга) жойлаштирилади.

Инвестицион трестлар – фақат қимматли қоғозлар операциялари билан шуғулланади. Ўзининг шахсий акциялари ва облигацияларини эмиссия қилиш йўли билан, улар капитални жалб қилади ва бошқа компаниялар қимматли қоғозларига қўйишади.

Ишончли пай фондлари – ўзининг ихтисослашиши бўйича инвестицион трестларга ўхшаб кетади, улар пул капиталини тўплашади ва уларни қимматли қоғозларга жойлаштиришади.

Молиявий корпорациялар оддий ссуда капитали манбаъсига қўли етмаган хусусий фирмаларни кредитлашга ихтисослашган. Жуда йирик молия

корпорациялари саноат, қишлоқ хўжалиги ва ипотека корпорациялари ва б.қ. ҳисобланади.

Венчур молиялаштириш фирмалари ихтисослашган муассасалар бўлиб, нисбатан 80-чи йилларда юзага келган. Улар энг кўп илғор тармоқларни янги ва кенгаётган компанияларни сотиб олишга иштирок этиш ва кредитлаш билан шуғулланишади, бу операциялар албатта, юқори риск билан боғлиқдир.

Буюк Британияда банк депозитлари

Қатор давлатларда умумқабул қилинган тартибга асосан депозитлар талаб қилиб олингунгача ва муддатли омонатларга бўлинади. Буюк Британия банк статистикаси **жорий ҳисобларга** (current accounts) ва **жамғарма ҳисобларга** (deposits/savings accounts) бўлинади. Буюк Британияда жорий ҳисоблардан фойдаланишда битта ўзига хос хусусиятга эга, яъни ҳисоб эгалари овердрафт (overdraft) шаклидаги қисқа муддатли кредитлар олганда, ҳисоб қолдиғидан ошадиган суммага чек ёзиш йўли билан топшириқнома ёзиш ваколатига эгадирлар.

Депозитларни ва жамғарма ҳисобларни турли шакллари мавжуд.

Чақириб олиш огоҳлантирилиши билан - 7-кунлик жамғарма омонати. Бу нисбатан унда сақланаётган маблағни тезроқ ишлатишга мўлжалланган ва омонатчи учун ликвидликни таъминлаш воситаси сифатида муҳим аҳамиятга эга.

Мунтазам бадали билан жамғарма ҳисоб. У ўрта муддатли жамғармаларни жалб қилишга мўлжалланган. У никоҳдан ўтишни мўлжаллаётган ёки яқинда оила қўрган ёшлар учун ниҳоятда жозибадор. Мебеллар, автомашиналар, туристик саёҳатлар ва бошқалар учун мақсадли жамғаришни кўзда тутди.

Юқори фоизли инвестицион ҳисоб. У пулни узоқ муддат сақлаш учун кўзда тутилган ва нисбатан имконияти юқори бўлган қари кишилар учун мўлжалланган.

Англияда банк депозитларини суғурталаш тартиби. Буюк Британияда 1979 ва 1987 йилларда Банк актлари қабул қилинган эди. Қабул қилинган актга мувофиқ 1979 йилда банклар Англия иқтисодиётида инқироз вазияти содир бўлса омонатчиларга кафолат беришлари шарт эди. Қонун билан омонатчиларнинг “депозитларини ҳимоя чизмаси” тасдиқланган, қайсики унда банкларнинг ҳаракати учун мажбурликлар кўзда тутилган эди. “Депозитларни ҳимоя қилиш чизмасига” мувофиқ ҳар бир индивидуал омонатчи 10 000 фунт стерлингдан ошмаган омонати бўйича кафолатланган сумманинг қайтарилиши 75 % ҳисоб-китобидан келиб чиқиб суғурта суммасини олишга мўлжал қилса бўлади.

Англияда ҳозирги вақтда омонатчилар томонидан қўйилган депозит суммасининг $\frac{3}{4}$ қисми ҳимояланган холос. Максимал компенсация миқдори 20 000 фунт стерлингнинг (30 000 АҚШ долларини) ташкил этади.

Буюк Британияда кредит келишувлари. Англия банклари корхоналарга қисқа муддатли кредит беришнинг асосий шакли сифатида овердрафтни ишлатади. Овердрафт жорий ҳисоб билан чамбарчас боғланган: тегишли келишув бўлган тақдирда банк ҳисоб эгасига, белгиланган лимит доирасида, ҳисобни кредит қолдиғидан ошадиган суммага чек ёзиш ваколати берилиши тартиби билан амалга оширилади.

Буюк Британияда овердрафт муддати – бир неча ойдан бир неча йилгача, лекин банк тартибига асосан йилда бир марта кредитни тўлиқ қайтаришни талаб қилади ва ҳар йили мижозни ишлари устидан текшириш ўтказди. Агар қарздорнинг тўловга қобилиятли эканлигига ишончсизлик пайдо бўлса, шартнома тўхтатилади. Овердрафт бўйича фоиз ҳар куни қопланмаган қолдиқ бўйича ҳисобланади.

Англия банклари томонидан қўлланиладиган, анъанавий бошқа кредитлаш шаклларида бири –ссуда ҳисоби бўйича кредит (credit on loan account) ҳисобланади. Овердрафдан фарқи-мижоз махсус ссуда ҳисоби очади, дебет қисмига кредит суммасини ўтказиши. Ссуда ҳисоби бўйича кредитлаш, капитал харажатларни молиялаштириш учун ва турли хил тижорат лойиҳаларини амалга ошириш учун берилади.

Ссуда ҳисоби бўйича кредит муддати турличадир. Улар сотиб олинган асбоб-ускуна иқтисодий ҳаёт муддатига ёки лойиҳани ҳисобланган вақтга боғлиқдир. Одатда бу кредитлар ўрта ва узоқ муддатли категорияларга киради. Фоиз ставкасининг миқдори банкнинг база ставкасига “устама” (қатъий ставкали бўлган ҳолда) ёки бозор ставкаси мунтазам ўзгаришига қараб ўзгарувчанлик йўли билан (мўлжал сифатида, “ЛИБОР” – банклараро кредитлар бўйича ставкалар ишлатилиб) аниқланади.

Хусусий шахсларни кредитлашнинг оммабоп шакллари қуйидагилар киради:

- Персонал ссудалар;
- Бюджет ҳисоби;
- Уйларни сотиб олиш ссудалари.

Буюк Британияда кредит карточкалари.

Буюк Британияда банклар ўз миждозларига кенг доирада хизмат турларини кўрсатади. Банк хизматлари қаторида муҳим ўринни кредит карточкалари ҳам эгаллайди.

Кредит карточкалари банк миждозига на фақат кредит олиш, балки нақд пул олиш ёки харидлар учун тўловларни амалга ошириш имкониятини беради. Буюк Британияда кредит карточкаларини ишлатилишини тартибга солинишининг юридик асоси-1974 йилда қабул қилинган “Истеъмол кредити тўғрисида”ги (Consumer Credit Act) Қонуни ҳисобланади. Унга мувофиқ банклар миждозлар билан махсус шартнома тузадилар, унда кредит карточкани ишлатиш хусусиятлари ўз аксини топади.

Уларнинг мазмуни узоқ вақтлар давомида ишлаб чиқилган конструкцияни, яъни “виждонли банк амалиёти” (Good banking) шиорини ўзида акс эттиради.

“Виждонли банк амалиёти” конструкциясининг пластик карточка ишлатилиши қисмида (Good banking дебет ва кредит карточкалари ўртасида тафовут юритмайди) ҳисобни очилишига тегишли, шартнома шартларини ўзгартиришга муносабат усули, карточкани ҳимоялаш, уларни йўқотиш оқибатлари шартлари ўрнатилган.

Тартибга асосан, ҳар бир банк бир нечта турдаги кредит карточкаларни ишлатиш имкониятини беради.

Access картаси – Буюк Британияда энг оммабоп карталарлардан бири ҳисобланади. Ушбу карта кредит хизматларидан (бу бўйича кредит лимити қатъий асосда ўрнатилади) ташқари, саёҳат вақтида бахтсиз ҳодисалардан (50000 фунт стерлинггача суммага), агар билетлар ушбу кредит карточкани ишлатилиши билан сотиб олинса, бепул суғурта қилишни амалга ошириб беради. NatWest ушбу карточка бўйича нақд валюта олишнинг кунлик лимитини 100 фунт стерлинг қилиб белгилайди. Ушбу лимитнинг миқдори турли банкларда турлича бўлиши мумкин.

Худди шундай NatWest банки Visa карточкаси бўйича хизматлар кўрсатади. Иккита карточка бўйича ҳам кредит лимити, банк ва миждоз ўртасида музокара натижасида ва миждознинг кредитга қобиллигини инобатга олиб ўрнатилади. Одатда бу лимит 1000 фунт стерлингдан кам бўлмайди. Муддати ўтган кредитлар бўйича ставкалар, Access карточкаси бўйича қандай бўлса, бу ҳам худди шундайдир.

Mastercard ва Visa Gold картчакеси эгаларига анча-мунча кўп имкониятлар берилган. NatWest банки Visa Gold картчакесини олиш учун, миждозга талабнома кўяди, яъни унинг йиллик даромади 20000 фунт стерлингдан кам бўлмаслиги керак. Кредит лимити 2500 фунт стерлингдан кам бўлмайди (шартнома тартибида у бундан ҳам кўпайтирилган бўлиши мумкин).

Кредит картчакалари эгалари (қўшимча ҳақ эвазига) “тўловларни ҳимоя қилиш чизмаси”ни ишлатиш имкониятига ҳам эга. У қуйидаги ҳолатларда амал қилади-агар миждоз ўзининг тўловларини амалга оширишга кучи етмаса, яъни касаллиги, бахтсиз ҳодиса туфайли ёки мажбурий ишсиз бўлиб қолганлиги оқибатида ва ҳаказо ҳолларда.

3.4. Япония банк тизимининг шаклланиши ва таркибий тузилиши. Япония банки пул-кредит сиёсатининг асосий йўналишлари.

Япония энг ёш банк қонунчилигига эга бўлган давлатлардан бири бўлиб, асосан Америкача қиёфада тузилган. У асосан Иккинчи жаҳон урушидан кейин анча-мунча ривожланди. Ҳозирги замон типидagi биринчи банклар 1872 йилдан кейин, хусусий “миллий банклар” сифатида пайдо бўлган. Тижорат банклар сингари улар бутун давлат бўйлаб ўз филиалларига эга бўлган ва банкнота чиқариш (эмиссия қилиш) ҳуқуқига эга бўлган. Япония нинг марказий банки 1882 йилда 30 йил муддат билан ташкил қилинган, кейинчалик бу муддат яна 30 йилга узайтирилган.

Бугунги кунда Япониянинг банк тизими – нафақат Осиё-Тинч океани ҳудудийида, балки бутун Жаҳонда бирдан-бир жуда ҳам бақувват ва ривожланган ҳисобланади. Япон банклари капитали бўйича молия-саноат гуруҳини улкан марказига айланиб Осиё, АҚШ ва Ғарбий Европа давлатларида саноат сармоясини амалга оширувчи институтларга айланмоқда.

Японияда биринчи банкларнинг пайдо бўлиши XVII асрга бориб такалади, у ривожланиб келаётган савдода, саноатда ва қишлоқ хўжалигида банк капитали билан хизмат кўрсатиш зарурияти юзага келиши билан асосланади. 1617 йилда Осака шаҳрида биринчи маротаба кумуш билан таъминланган қоғоз пуллар муомалага чиқарилган ва банкноталарнинг таъминланганлигини кафолатловчи банкирлар Уюшмаси ташкил этилган.

Япония банк тизими шаклланишининг тафовутлари. Урушдан кейинги даврда бутун давлат бўйлаб амал қилувчи банкларни тузиш курси юритилган ҳамда маҳаллий банкларни тузишда “битта префектурага – битта банк” тамойили ишлатилган.

Бу икки турдаги банклар бутун давлат ва ҳудудийлар даражасида молиялаштиришни амалга ошириши керак эди. Ишсизликни тугатиш, ўрта ва кичик корхоналарнинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш учун кредит кооперациялари ва ишончли фондлар тузилган.

Япония баъзи бир ривожланган давлатлардан, мисол учун, Франциядан фарқли ўлароқ урушдан кейинги даврда асосий молиявий ричаглар хусусий банклар қўлида қолган. Аммо уларнинг фаолияти устидан давлат назорати жуда юқори даражада бўлган.

Хусусий банклар билан бир қаторда кенг тарқалган ҳукумат институтлари тармоғи яратилган. Ташқи савдони кредитлаш учун 1950 йилда Экспорт банк тузилган, унинг бош функцияси япон кемасозлиги ва машинасозлиги маҳсулотларининг экспортини кредитлаш ҳисобланган.

Бу банкнинг капитали давлатга тегишли, уни фаолияти устидан назоратни молия вазирлиги амалга оширади. 1951 йили Япония Тараққиёт Банки тузилган, унга 1949 йилдан бошлаб амал қилган Тикланишни молиялаштириш банки ва Эквивалент фондининг маблағи (товарларни сотишдан тушган тушум ва АҚШдан келган ёрдам маблағлари) ва функциялари ўтказиб берилган.

Япония Марказий банки. Япония да олти асосий молия-саноат гуруҳлари: “Мицуи”, “Мицубиси”, “Сумитомо”, “Фудзи”, “Дайити Канте”, “Санва” ва улар билан бир каторда йирик шаҳар банклари амал қилади.

Япония банк тизими қуйидаги умуммиллий таркибларни ўзичига олади:

- Хусусий банклар;
- Кредит уюшмалари;
- Ҳукуматнинг тўртта молия институти;
- Ҳорижий банкларнинг филиаллари.

Тизим бошида Марказий банк – Япония Банки туради, унинг 55% акцияси давлатга тегишли. Хусусий акционерлар банкни бошқаришда иштирок этишмайди.

Япония банкининг Устав капитали 100 млн. Иенани ташкил этади. Япония банкининг асосий функцияси пул эмиссияси (бу унинг монопол ҳуқуқи) билан бир каторда, иқтисодий пул-кредит механизми билан тартибга солиш, шу жумладан халқаро ҳисоб китобларни амалга ошириш, валюта бозорида операцияларни амалга ошириш ҳамда Ғазначиликда касса хизматини кўрсатишдан иборат.

Банк 1942 йилдаги қонун асосида амал қилади, қайсики унга асосан банк ҳукуматнинг қаттиқ назорати остида туради ва молия вазирлига Япония Банки сиёсатини ўзгартириш ваколати берилган.

1949 йилда Сиёсий Қўмита (сиёсат ишлаб чиқариш бўйича Қўмита) тузилган. У шундай органки давлатни молиявий ва пул-кредит соҳасида олий манфаатларини аниқлайди ҳамда ҳимоя қилади.

Қўмитанинг 7 та аъзосидан 5 таси овоз ҳуқуқига эга: шулардан бири Президент бўлиб, ҳукумат кабинети томонидан беш йил муддатга тайинланади, биттадан шаҳар ва ҳудудийал, саноат ва қишлоқ хўжалиги банкларидан вакиллар (уларни барчаси 4 йилга тайинланади).

Овоз ҳуқуқига эга бўлмаган иккита аъзо, булар молия вазирлиги ва Иқтисодий режалаштириш бошқармаси вакилидир. Сиёсий Қўмитани ваколатига кирадиган саволлар “Банк тўғрисида”ги қонунда (13 моддаси 3 бўлимида) белгиланган. Қўмита банк фаолиятининг тамойилиал курсини ва Япония Банкини бошқаришни ишлаб чиқади.

Уни ваколати фоиз ставкаси даражасини ўзгартириш, Япония Банки томонидан ҳисобга олинadиган векселларни аниқлаш, турларини ўзгартириш ва шартларини ҳамда кредит кафолати турлари, шартлари ва қийматини баҳолашни аниқлашдан иборатдир.

Қўмита очик бозорда операциялар ўтказишда объектларни аниқлаш, турларини, шартини ва қийматини ўзгартириш билан шуғулланади, операциянинг бошлаш ва тугатиш вақтини аниқлайди. Сиёсий Қўмита молия вазирлиги билан келишган ҳолда “Вақтинча фоиз ставкасини тартибга солиш тўғрисида”ги қонунга асосан бозорда максимал фоизни ўзгартириш масаласини ҳал қилади, молия вазирлиги рухсати билан “Резерв омонатлари тизими тўғрисида”ги Қонунга биноан резерв коэффициентларини белгилайди. Қўмита Япония Банки бюджети бўйича қарор қабул қилади, лекин бунда албатта молия вазирлиги рухсати зарур. Улар билан келишгандан кейин Япония банки парламент олдида ҳисобот беради.

Япония Банкининг функциялари. Япония Банки банк фаолияти юритишга лицензия беради, банк устав капиталини минимал миқдорини белгилайди, банкни фирма номини ўзгартиришга, банкларни қўшилишига, филиалларни очилишига ва тугатилишига рухсат беради.

Бунақанги коэффицентлардан бири шахсий капитал нормаси ҳисобланади, унга мувофиқ жами умумий капиталда банкни шахсий капитали улуши аниқланади; ликвидли активлар нормаси, бунда маълум даврда капитал ва қарз мажбуриятларининг муносабатини кўрсатади; тижорат мақсадида ишлатиладиган қўчмас мулк нормаси; йирик кредитлар берилишига чегаралар қўйилиши ва бошқалардир.

Япония Банкининг банклар учун уларнинг фаолияти тўғрисида ҳисобот ҳужжатларини тақдим қилиш мажбуриятларини белгилайди. Япония Банкини молия-кредит сиёсати инструментлари ривожланиши даврида анча-мунча ўзгаришларга учраган.

Пул-кредитни тартибга солиш. Пул-кредитни тартибга солиш Япония Банки, Молия вазирлиги ва Иқтисодий ташкилотлар федерацияси («Кейданрэн») томонидан амалга оширилади.

Тартибга солишнинг асосий усуллари: ссуда фоизи нормасини белгилаш, пул-кредит тизими орқали ҳукумат билан ҳамкорликда ўтказиладиган маъмурий тадбирлар, мажбурий резервлар тизими, очиқ бозордаги ва хорижий валюталар билан ўтказиладиган операциялардир.

Агар 70-йилларгача бўлган даврда маъмурий тартибга солиш устуворлик қилган бўлса, кейинчалик унинг аҳамияти пасайди, лекин бозор-қиймат усуллариининг роли ошиб боради.

1971 йилдан бошлаб Япония Банки вексель бозорида операциялар ўтказишни бошлаб юборди, сўнгра уларга очиқ обуна тизимига ўта туриб давлат заёмлари облигациялари билан фаол операциялар ўтказишга киришиб кетди. Ҳукумат қимматли қоғозлар бозори ташкил қилинди ва қисқа муддатли капитал бозорида бошқа кенг операциялар бошланиб кетди.

Япония Банки “банкларни банки” деб аталади, у хусусий кредит-молия муассасалари, корхоналар ва алоҳида шахслар учун келишувларни тузилиши бўйича ҳамкор ҳисобланади.

У резерв депозитлар тизими деб аталувчи хусусий молиявий муассасалардан омонатларни сақлаш учун қабул қилади (бу тартиб 1957 йилда қабул қилинган).

Бу тизимга қўшилган молиявий муассасалар Япония Банкига ўзларининг жорий ҳисоб рақамига депозит резервларининг маълум қисмини топширишга мажбурдирлар.

Тижорат банклари. Япония банк тизими асосини – умуммиллий банклар ташкил этади. 1992 йилни 1 апрел ҳолатига бу муассасаларнинг сони 151 тани ташкил этиб, уларни 16596 та филиали мавжуд бўлган. Умумий капитал миқдори -795.5 трлн. иенани ташкил этиб, жами мамлакат банк тизими капиталининг умумий миқдорини 79.9 % ташкил этган. Берган ссудаларининг миқдори – 555.6 трлн. иенани ташкил этган (бу жами банк тизими томонидан берилган кредитларнинг 80 фоизига тенгдир).

Умуммиллий банклар таркибига шаҳар банклари, ҳудудий банклар, ҳудудий банкларнинг иккинчи разряди, узоқ муддатли кредитлаш банклари ва траст банклари киради. Кредит-банк тизимининг ядроси бўлиб шаҳар банклари ҳисобланади.

Ҳудудий банклар, худди шаҳар банклари сингари тижорат банклари ҳисобланади, лекин капитал ва операциялар миқдори бўйича улардан биров орқада

туради. Улар асосан кичик ва ўрта шаҳарларда жойлашган. Бунақанги банклар сони – 64, филиаллари – 7598 та. Йиғма капитали 160,9 трлн. иенани ва кредитлаш миқдори 119,1 трлн. иенани ташкил этади.

Иккинчи навбатдаги (разряддаги) ҳудудий банклар, тартибга асосан унчалик катта бўлмаган капиталга эгадирлар. Уларда хусусий шахслар ва унчалик катта бўлмаган корхоналар операциялари юқори улушни ташкил этади. Уларнинг сони 66 та, филиаллари сони- 4732 та, капитал миқдори – 59,2 трлн. иена, кредитлаш миқдори -47,9 трлн. иенани ташкил этади.

Шаҳар ва ҳудудий банкларни асосан траст операцияларни ўтказишга ихтисослашган траст банклар билан ўзаро киришиб кетиши кучаймоқда. Бу банкларнинг фаолияти банклар тўғрисидаги қонун билан бир қаторда узоқ муддатли кредит қонунни билан тартибга солинади.

Бошқа банк институтлари. Банк тизимида муҳим бўғинни – турли типдаги кооператив кредит институтлари эгаллаган. Япония да 440 та кредит уюшмалари, 395та кредит кооперативлари, 47 та меҳнат кредит кооперативлари ҳамда уларнинг 11779 та йиғма филиаллари мавжуд. Кенг тарқалган кредит-молия муассасалари тармоғи қишлоқ ва ўрмон хўжаликлари учун хизмат кўрсатади. Уларни сони ичида қишлоқ ва ўрмон хўжалиги учун Марказий кооператив банк, 265 та филиали билан 47 та қишлоқ хўжалиги кредит федерацияси, 16 мингта филиали билан 3473 та қишлоқ хўжалиги кооперативлари, 113та филиали билан 35та балиқ тутувчи бирлашган кредит кооперативлари, 3 мингдан ошiq филиаллари билан 1665та балиқ тутувчи кооперативлар ташкил этади.

Японияда тижорат банклари ва турли типдаги кредит кооперативларига қўшимча равишда почта-йиғма тармоғини ривожланиши ҳам амал қилади.

Японияда аҳоли жамғармалари банк институтлари, почта-жамғарма тизими ва кредит кооперациялари орқали сафарбар этилмоқда. Шуларни ичида жамғарма ишида бош ролни банклар ўйнайди (яъни шахсий жамғармаларни 52 % улар орқали сафарбар этилади), ундан сўнг почта-жамғарма касса муассасалари (30 %) ва кредит кооперациялар (18 %)ни ташкил этади.

Хорижий банклар. 1970 йилда Японияда банк соҳасида хорижий капиталларни либераллаштириш дастурини учинчи раунди қўшилиши қабул қилинган.

Хорижий банклар учун либераллаштириш шартига мувофиқ Японияга кириш учун учта йўл очилган: хорижий капитал билан янги банк тузиш ёки банк муассасасини қўшма капитал билан очиш, амал қилаётган банк бошқарувига иштирок этиш ва бўлимини очиш.

Хорижий банкларга 30 фоиз заём доирасида депозит сертификатлари чиқаришга ва иенада норезидентларга кредит беришга рухсат этилди.

Японияда Америка сингари ссуда – депозитлари ва инвестицион операцияларга қонун йўли билан чегараланишлар амал қилишига қарамай, хорижий банкларга 50 фоиз ҳуқуқ билан инвестицион компанияларни таъсис этишга рухсат этилди.

Япон банкларининг халқаро экспансияси. Япон банкларини халқаро экспансиясининг ривожланиш даври бир нечта асосий босқичлардан иборат бўлган. 80-йилларнинг бошларигача уларни фаоллиги жуда ҳам чегараланган бўлиб, улар асосан эътиборни мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқалари билан боғлиқ бўлган япон экспортини молиялаштириш ва валюта операцияларига қаратган.

Япон банклари “кредит демпинг” сиёсатини ишлатиб хорижий рақобатчиларни сиқиб қўйишга ва халқаро кредит бозорида ўз ўрнини эгаллашга ҳаракат қилганлар.

АҚШдаги япон банк институтларининг асосий қисми иккита марказда: Нью-Йорк ва Калифорния штатида жойлашган. Уларни Нью-Йоркда тўпланиши маълум даражада бу шаҳарни халқаро валюта-молия маркази эканлиги билан чамбарчас боғлиқдир.

Япон банкларининг Европага кириб бориб, плацдармга айлантирган давлатлари Англия ва Германия ҳисобланади. Лондондаги япон банк гуруҳи – Америкадан кейинги энг кўп сонли гуруҳ ҳисобланади.

Япон капитали иштирокида кўпмиллатли банк гуруҳи ташкил этилишининг ўзига хос тафовути – халқаро банк ишида юқори тажрибага эга бўлган йирик банклар билан ўзаро ҳамкорлик қилиш билан ажралиб туради.

90-йиллар бошида Япония нинг 110та банки актив суммасининг умумий миқдори йириклиги кўрсаткичида Жаҳоннинг 2000 банклари қаторига кирган. Жаҳоннинг 50 та йирик банклари ўртасида 20таси японларга қарашлидир.

“Қатта портлаш”. Япон банкларининг барқарорлиги уларни яратилиши ва фаолияти устидан ривожланган кузатув тизими ёрдамида таъминланган. Кузатув Япония Банки ва молия вазирлиги томонидан амалга оширилади. Омонатчилар манфаатини ҳимоя қилиш, кредит тизимини барқарор қўллаб-қувватлаш ва молиявий институтларни мустаҳкам аҳолини таъминлаш мақсадида молия вазирлиги ва Япония Банки ҳар икки йилда бир марта банкларни текширувини амалга оширади.

Текширишнинг асосий усули – активлар аҳолини таҳлил қилиш, банк филиалларини кўздан кечириш ва бошқарув кадрлари билан суҳбат қўришдан иборат.

Банк тизими барқарорлигини ушлаб туриш ва банкларни банкротликка учрашини бартарф этиш учун 1971 йили Японияда банк омонатларини кафолатлаш бўйича Корпорация тузилган эди. Амалда ҳар бир Япония банки ҳар ойда Корпорация фондига ўзининг депозитлари суммасидан 1,012% миқдорда бадаллик суммасини тўлаб боради.

Назорат саволлари:

1. Банк тизими ва унинг элементларини айтинг.
2. Замонавий АҚШ банк тизими тузилишига характеристика беринг.
4. Марказий банк ва унинг функцияларини ёритинг.
5. Молия тизимини барқарорлигида АҚШ ФЗТининг аҳамияти қандай?
6. Европа Марказий банкнинг фаолиятини тушунтиринг.
7. Буюк Британия банк тизимининг ташкилий структурасини тушунтиринг.
8. Буюк Британияда пул-кредит сиёсатининг моҳиятини ёритинг.
9. Япония банкларининг тамойиллари ва функцияларини тушунтиринг.
10. Япония банк тизимидаги банк маҳсулоти ва банк хизматлари ҳақида маълумот беринг.

Тест саволлари:

1. Қайси мамлакат банкларида дунёдаги барча хусусий ва институционал фондларнинг 35% депозитлари мавжуд?
 - а) *Швейцария
 - б) Дания
 - в) АҚШ
 - д) Финляндия
2. XX асрнинг 30 йилларида илк маротаба йирик оффшор зона қаерда ташкил этилган?

- a) *Нидерландияда
- b) Англияда
- c) Швейцарияда
- d) АҚШда

3. Одатда ТМБ хорижий ваколатхонасини қаерларда очади?

- a) *пойтахтда ёки хорижий давлатнинг катта молия марказларида
- b) хорижий давлатнинг молия марказларида
- c) пойтахтда
- d) ҳоҳлаган шаҳарларида

4. Дунёнинг қайси мамлакатлари оффшор банк марказлари ҳисобланади?

- a) *Барча жавоблар тоғри
- b) Кайман ороллари
- c) Швейцария
- d) Кипр

5. Банк тизими сушт назорат қилинадган оффшор банк марказларига қайси мамлакатлар киради?

- a) *Кук ороллари, Самос, Вануату
- b) Швейцария, Сейшел ороллари
- c) Англия, Германия
- d) Барча жавоблар тўғри

6. Оффшор банклар қандай камчилик тарафларга эга?

- a) *барча жавоблар тоғри
- b) баъзи оффшор банклари узоқ масофада жойлашганлиги биров муаммо туғдиради
- c) яширин иқтисодиётнинг воситаси
- d) оддий банкларга нисбатан моддий томондан кам таъминланган ҳисобланади.

7. Оффшор банклари қандай устунлик тарафларга эга?

- a) *барча жавоблар тўғри
- b) оффшор банклар депозитлар учун толанган фоизлардан ҳеч қандай солиқ олинмайди
- c) банклар аноним ҳисоб рақамлари, паст кредит фоизлари ва юқори депозит фоизларини таклиф қилади
- d) оффшор банклар фаолиятига ҳукуматнинг араллашуви деярли йўқлиги.

8. Оффшор банкнинг ташкил қилинишининг қонуний мақсадлари қандай?

- a) *Барча жавоблар тоғри
- b) Чет элда тижорат банкнинг ташкил этишининг қулай шарт-шароитлари яратиш
- c) Капитални бошқариш ва маълум доирадаги мижозларга хизмат кўрсатиш
- d) Халқаро вакиллик ҳисоб рақамлари тизимига кириши имкониятини яратиш

9. Халқаро банкларда ссуданинг сўндириш тартиби:

- a) бир вақтда кредитни сўндириш
- b) тўловларни режалаштириш асосида
- v) кредитни муддатини ўтказиб сўндириш
- г) Барча жавоблар тўғри.

10. Ссудани сўндириш жараёнида фойдаланадиган манба турлари:

- a) мижозларнинг хусусий капиталлари
- b) гаровларни қабул қилиш
- v) бошқа ташкилотларнинг айланма маблағларидан

г) солиқ турларидан.

11. Банк операцияларида мақсадли кредитлар, бу-

а) ишлаб чиқаришни амалга оширишга қаратилган

б) қисқа муддатли кредитлар

в) рамбурсли кредитлар

г) узоқ муддатли кредитлар.

12. Халқаро банклар фаолиятига таъсир этувчи ички омиллар:.

а) банк хусусий капиталининг ҳажми

б) банкларга хизмат кўрсатувчи тармоқ ва ҳудудларнинг иқтисодий ҳолати

в) миқдор таркиби, уларнинг кредитга эҳтиёжлари

г) банклар-рақобатчилар нақдликлари.

13. Кредитнинг тақдим этишдаги муолажанинг қолдириб кетилган босқичларини кўрсатинг:

а) Кредитга аризани қабул қилиш ва расмийлаштириш

б) Қарздорнинг кредитга лаёқатлигини баҳолаш

в) Кредитлаш объектига кредит инспекторининг бориши

г) Кредитни бажарилиши

14. Мамлакатнинг ссуда фондларини қайтаришликка асосланган ҳолда кўпайтириш кредитнинг функциясидир:

а) Таксимлаш

б) Эмиссион

в) Назорат

г) Самарадорлик.

IV бoб. ИСЛОМ БАНК ТИЗИМИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Режа

4.1 Ислom банкларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши. Ислom молия институтларининг анъанавий молия институтларидан фарқли томонлари.

4.2 Ислom молиявий инструментлари: мушорака (Mushaarakah), мудораба (Mudharaba), муробаҳа (Murabaha), ижара (Ijara), Қард ул-Ҳасан (Qard-ul-Khasan).

4.3 Ислom банк маҳсулотлари ва уларнинг турлари.

4.4 Ислom банк фаолиятида рискларни бошқариш.

Таянч иборалар

Банк, операция, фаолият, қонун, ёндошув, рағбатлантириш, мукофот, кредит, инвестиция, банк кредит портфели, операциялари, банк воситачилик операциялари, банк рисклари, банк рискларини бошқариш.

4.1 Ислom банкларининг пайдо бўлиши ва ривожланиши. Ислom молия институтларининг анъанавий молия институтларидан фарқли томонлари.

Ислom молиясининг бош ўзига хос хусусияти судхўрлик фоизидан воз кечишдир, барча ғарб молия тизими умум қабул қилинган фоизларга асосланган. Бу албатта тижорат қарзларини умум хайр-соҳоватга берилаётганлигини англамайди. Капитал эгасини озгина ҳақ олиши олдиндан белгиланган суммани тўлаш шаклини олмаслиги керак, агар у фоиз олса ана шундай ҳолат содир бўлади. Ислom эътиқодларига асосан одиллик ва ҳаққонийлик шундаки, бойликнинг манбаси энг аввало банданинг меҳнати ва эгасининг ишбилармонлик ҳаракати ҳамда қолган мерос ёки тақводорлик бўлиши мумкин. Бундан ташқари фойда қилинган риск учун олинган хайр-инъом ҳисобланади, бу барча ўзини билган корхонани ҳаракати кетидан келадиган натижа сингари.

Ислom иқтисодчилари судхўрлик фоизини тақиқлаш учун ҳар хил асосланган рационал далиллар келтиради, яъни фоиз ундириш усули билан ўзга инсонни эксплуатация қилишга имкон берилади ва банк тизмида эса иқтисодий инқирозларни келиб чиқишига сабаб бўлади. Охир оқибатда судхўрлик фоизидан воз кечиш Ислom динида васият қилинган чақирикдир. Мусулмон кишининг ҳаёт соҳалари, шу жумладан молиявий фаолияти ҳам муқаддас Қурони каримда қайд этилган ҳамда шариятни йиғма ҳукукий ва диний оятларида қайд этилган.

Муқаддас Қурони каримнинг асосий тушунчаси шуни тарғиб этадики ҳар қандай мусулмон бандаси ўзининг молиявий амалиётида “риба” ва “гарардан” қочиши керак. Роба (сўзининг бой таржимаси ортиқчалик) капитални хоҳлаган шаклда қарзга берибми ёки савдо келишуви биланми тўғри деб бўлмайдиган ва асоссиз кўпайтиришни англатади. Бу ҳам худди гарар сингари жуда оғир гуноҳдир, чунки рискни билатуриб, ҳар хил тасодифлардан қоча олмаслигини ҳис қилиб келишувдан фойдаланишдир. Кўпгина Ислom олимлари “риба” тушунчасини нафақат юқори судхўрликни англатади дейди, балки бошқа хоҳлаган судхўрлик фоизларини ҳам бу тушунчага қўшишади, ўз вақтида “гарар”ни аниқлаганда ҳам барча спекулатив операцияларни уни таркибига олиб боришади.

Мусулмон бандаси ҳеч қачон унутмаслиги керакки барча ер юзидаги неъматлар Оллоҳнинг инъомидир, қайсики фақат угина унинг мулкдоридир. Инсонга ишониб топширилган ишлаб чиқариш ресурслари, бутун жамият ихтиёжини қондириш йўлида ишламоғи лозим. Шарият меъёрларига асосан, қайсидир бир ишга ёки

фаолиятга сарфланмаган пулдан хайр эҳсон солиғи олиниб фақирлар ва қамбағалларга сарфланиши керак. Агар инсонни ўзи топган пулини оборотга қўйишга ноқодир бўлса, уни бошқа корхона фаолиятига тикиб, унинг даромадидан улушини олиши зарур. Бизга маълумки Муҳаммад пайғамбаримиз (Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам) жуда омадли савдогар бўлганлар, унинг савдо операцияларига жуда бой бева Хадича аямиз ўз маблағларини тикканлар, ва охир оқибатда пайғамбаримизнинг марҳамига тушганлар. Бир ярим минг йил аввал, Ислом дини яратилган вақтдаги молиявий операциялар номлари ҳозир ҳам давом этмоқда ва ўша тартиб қоидаларга асосланган. Шунинг учун ҳам Манамадаги, Куала-Лумпурдаги ва Лондон ситидаги ҳозирги замон Ислом банклари барча молиявий хизмат турларини азалий тамойилларга амал қилиб хизмат кўрсатиб келмоқда.

4.2 Ислом молиявий инструментлари: мушорака (Musharakah), мудараба (Mudharaba), муробаҳа (Murabaha), ижара (Ijara), Қард ул-Ҳасан (Qard-ul-Khasan).

ИТБ ўз фаолиятини юритишда учта тамойилга амал қилади.

Биринчи тамойил (мушарака)-маълум лойиҳани амалга ошириш учун банк партнёр билан ҳамкорликка киришишни кўзда тутди (ҳамкор банк улушини аста-секин сотиб олиш ҳуқуқи билан). Бунда банк улуши ва унинг ҳамкори улуши фойдада умумий коэффициент бўлиб, келишувлар билан қайд этилади, лекин бу томонларни капитал қўйилмаси улушини англамайди.

ИТБ томонидан ишлатиладиган иккинчи тамойил (мудараба)-бу банк ва саноат капиталининг қўшилишини англатади. Бунда, банк капитал таклиф этади, ҳамкор эса гоё ва лойиҳани тайёрлашни; фойда ва зиён улар ўртасида олдиндан келишилган шартнома асосида бўлинади.

Учинчи тамойил (муробаҳа)-банк ҳамкор учун товар сотиб олади ва маълум комиссияга асосан уни ҳамкорга сотиш учун.

Ўз фаолияти давомида ислом банклари қуйидаги молиявий инструментларидан фойдаланади:

- *Мушарака* – (мунтазам ҳамкорлик) – фаолият шартлари ва муддатларига рози бўлган ҳолда бизнеснинг барча қатнашчилари бизнесга қўйилган бошланғич қўйилма капиталларидаги фойда ва зарарларни пропорционал бўлиб олувчи ҳамкорлар сифатида ҳаракат қиладилар.

- *Мудараба* – (ихтисослашган ҳамкорлик) – бу ишончли молиялаштириш бўлиб, пул маблағларидан фойдаланишдаги энг тўғри ва самарали битим ҳисобланади. Бундай ҳолатда банк омонатчилар маблағлари билан ишлайдиган бўлса траст бошқарувчиси сифатида ёки лойиҳани молиялаштириш бўлса мижоз билан ҳаракат қилади. Сунъий тарзда фоизли пулларни шакллантириш эвазига эмас, балки тузилган битим ҳар томонлама реал ҳолатда бўлгани учун самара тўғри аниқланади. АҚШ ва Европа давлатларида бу тизимга ўхшашлар кенг тарқалган бўлиб, улар корхоналар ва венчур фондлар билан ўзаро муносабатларда ўз ўрнига эга.

- *Муробаҳа* (савдони молиялаштириш) – банк ва унинг мижози ўртасида товарларни махсус нархлар бўйича сотуви ҳақидаги ўзаро келишувини билдиради. Бу нархда олдиндан келишилган банк фойдасини ташкил этувчи маржа ётади. Банк мижозининг талаби бўйича хориждан ёки ички бозордан товар харид қилади, кейин битим шартларига кўра уни ёки бир вақтда сотади, ёки муддатини узайтириши мумкин.

- *Ижара* – (лизинг)- мижоз учун зарур бўлган ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун банк томонидан ижарага берилувчи ускунадан фойдаланинишдатузиладиган шартнома. Лизингга олиш ривожланган давлатларда кредитлашнинг энг самарали шаклларида бири сифатида кенг тарқалган. Бунда ижара муддати тугаши бўйича ускунани кейинчалик сотиб олиш варианты кўрилган.

- *Кард ул-Хасан*- (хайрия кредити)- ташкилот ёки шахсларга тақдим этиладиган фоизсиз ссудалар. Агар шахснинг берилган ссуданинг қайтара олмаслиги аввалдан аниқ бўлса, пуллар мажбурият ёки ихтиёрий хайрия шаклида тақдим этилиши мумкин.

Ислом банклари деярли барча анъанавий банк операцияларини олиб боради: депозит, кредит, аккредитивли, векселларни ҳисобга олиш, барча турдаги ҳисоб ва тўлов операциялари, кишлоқ хўжалиги ва саноатга маблағлар инвестиция қилиш, савдони кредитлаш, хизматлар сфераси, ижтимоий лойиҳаларни молиялаштириш. Улар мусулмон давлатлари иқтисодиётида ўз ўрнини мустаҳкам эгаллашган. Сўнгги йилларда ислом банклари халқаро молия бозорларида мижозни жалб этиш ва яхши фойда кўрсаткичлари бўйича анъанавий банклар билан муваффақиятли рақобатлашмоқда.

Маълумки, мамлакат бозор иқтисодиётига ўтиш даврида миллий иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида мамлакат хом-ашё потенциалидан фойдаланиш бўйича лойиҳаларни амалга оширишда биринчи навбатда иқтисодиётнинг реал секторига капиталларни тўғридан-тўғри қўйилма қилиши зарур. Ушбу йўналишда бўйича баъзи ислом банклари ишлаб чиқариш сферасига маблағларни инвестиция қилиш бўйича етарли даражада кенг шуғулланадилар, жумладан, маҳаллий саноатга. Албатта бу ишлар олдиндан олиб борилган инвестицион лойиҳанинг ҳар томонлама таҳлиллари асосида амалга оширилади. Чунки ўтиш даврларида тадбиркорлик потенциалига эга бўлган кредит тўловига лаёқатсиз мижозларнинг кредит маблағларида улуши кўп бўлади. Одатий банклар юқори фойда кутилаётган жуда яхши фикрлар берилган лойиҳаларни кўриб чиқмайди. Ислом молиялаштириш усуллари ўз тажрибаларидан фойдаланган ҳолда тадбиркорларга хусусий бизнесни ташкиллаштириш имкониятини беради.

KPMG халқаро консалтинг фирмаси 2010 йилнинг апрель ойида Ислом банк ва молия тизимида бағишланган ўзининг илмий қидириш яқунларини кенг матбуотда чоп этишди. Экспертларнинг маълумоти бўйича бу молия институтларининг дунё иқтисодиётига таъсири йилма-йилдан ошиб бормоқда. Мусулмон банкларининг янада интенсив ривожланиши АҚШ ва Буюк Британия давлатларида фаол кузатилмоқда, Ғарб фирмаларининг Шарқ инвесторларини жалб қилиш учун Ислом стандартларини ўзлаштиришга нима мажбур қилмоқда?

Яқин Шарқ кредит муассасаларининг ривожланиш тарихи 30 йилдан озгина ошиқ даврга тўғри келади. Мана шу қисқа муддат ичида Ислом молия институтлари муҳим ютуқларга эришишди. KPMG маълумотида қараганда ҳозирги пайтда улар дунёни 75 давлатида ўз фаолиятини олиб бормоқда. Уларнинг умумий активи 300 миллиард доллардан ошиб кетди. Дунёнинг турли иқтисодиётига киритилган Ислом инвестицияси миқдори 400 миллиард доллардан ошиб кетган. Илмий татқиқотчиларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, барча ушбу кўрсаткичлар ўртача йилига 15 фоиздан ўсиб бормоқда. “Яқин йилларда бу бозорнинг ўта сезиларли даражада ўсиши мусулмон давлатларининг катта қисми нефт бойлиги билан таъминланса, яна шариат қонунига мувофиқ бериладиган инвестицияга яширин талаб борлиги оқибатида содир бўлади ” деб KPMG илмий татқиқотчилари қайд этмоқда.

Мусулмон молия ташкилотлари, асосан, Яқин Шарқ, Малайзия ва Буюк Британия давлатларида тўпланганига қарамай, уларнинг хизматларига талаб бутун Осиё, Европа ва АҚШ бўйича мавжуддир. Шунинг алоҳида қайд этиш лозимки, RBK daily экспертларининг сўралган фикрлари хулосасига кўра, Ислом молиячиларининг бош объект бўлиб АҚШ сарҳисобланади. “Биз Яқин Шарқдан Буюк Британия ва Люксембург орқали АҚШ сари жуда катта капитал оқимини кузатмоқдамиз” – деб қайд этди. RBK dailyнинг Европа иқтисодий илмий бўлим бошлиғи Societe Generale Вероник Риш-Флор.

Ҳозирча мусулмон молия ташкилотларининг бош мижозлари-энг аввало, мусулмонлар ҳисобланади, бутун Жаҳон бўйича уларни сони 1.6 миллиард кишини ташкил этади. Аммо Яқин Шарқ инвестициясига қизиқишни Эски ва Янги Жаҳоннинг бошқа дин вакиллари ҳам билдиришмоқда. Ваҳоланки, бу йўлда ҳали анча-мунча тўсиқлар ҳам мавжуд. Хусусан Шарқ хазинасига йўл топишни шариат тизими ва нормалари анча-мунча қийинлаштиради, чунки Ислом банклари пул маблағларини унга мувофиқ беришади.

Кредит бериш тартибининг жуда кенг тарқалаган чизмаларидан бири “сукук” деб аталади. Унинг мазмуни шундан иборатки, мусулмон кредит ташкилотининг ғарб кредит муассасасидан фарқи, берилган суммадан фоиз олмайди, балки қарздор компаниянинг даромадидан улуш олади. 2006 йилни 1-чи чорагида шунга ўхшаш кредитнинг ҳажми 18 миллиард долларни ташкил этган, шундан давлат ташкилотларига бор-йўғи 6 миллиард доллари тўғри келган. “Сукук” тизими аналитикларнинг баҳолашига қараганда, синдицированлашган молиялаштиришга альтернатив сифатида бутун жаҳон бўйича кенг тарқалмоқда.

Барча ҳолатларга қарамай Ғарб, Шарқдаги пул маблағларини жалб қилишдан аниқ манфаатдордир. Мисол учун, 2004 йилда Германия ерларидан бири - Саксония – “сукук” шarti билан 120 миллион доллардан ошиқ кредит маблағларини жалб қилганлар. АҚШ да “сукук” асосида, Мексика бўғозидаги ўзининг углеводород захираси кафолати остида қазиб олиш билан шуғулланадиган East Cameron Gas Company- компанияси 165 миллион доллар миқдорида биринчилардан бўлиб маблағ олган.

RBK dailyнинг экспертлари ўтказган сўровнома баҳоларига қараганда, шариат тизими бўйича кредит олишни яна ҳам фаол ривожланишига катор сиёсий омиллар ҳам тўсиқ бўлмоқда. “Яқин Шарқда мавжуд бўлган сиёсий беқарорлик Ислом инвестициясини жалб қилишни кескин ўсишига ҳалақит бермоқда. Буларни ҳаммаси мусулмон молия институтларидан Европа бизнесига кредитларни жалб этишнинг қийинлаштирмоқда”, - деб ҳисоблайди Риш-Флор. Аммо эҳтимолдан ҳоли эмас, яқин вақтларда жаҳон бизнеси, худди яқиншарқ нефтисиз яшаолмаганидек, Ислом инвестициясисиз фаолиятини ривожланиши мушкул масалага айланиши табиий ҳолдир. Ўз навбатида жаҳонда содир бўлаётган янги иқтисодий реалликлар Ғарб давлатларини уларни нафақат арзон хом-ашё билан, балки молиявий маблағлар билан таъминлаётган давлатларга ўз муносабатини жуда жиддий қайта кўриб чиқишга мажбур қилмоқдалар.

4.3 Ислом банк маҳсулотлари ва уларнинг турлари.

Ислом банклари фоиз ўрнига омонатчига корхонанинг даромадига иштирок этиш ҳуқуқини таклиф қилиши мумкин, албатта бу ерда битта жуда қаттиқ ва муқаррар шарт илгари сурилади, яъни агар омонатчи пул қўйган корхона фойда ўрнига зиён кўрса, ўша кўрилган зиённи ҳам омонатчи бўлиши шарт.

Ислом банклари мижозлар учун учта типдаги ҳисоб рақамларини очишади.

Биринчиси, бу жорий ҳисоб рақами, унинг шарт-шароитлари ғарбий банкларида шунақанги турда очиладиган ҳисоб рақами шарт-шароитларидан умуман фарқ қилмайди.

Иккинчи турдаги ҳисоб – бу жамғарма омонат рақами. Бу ҳисобнинг эгаси фойдага иштирок этиш ҳуқуқига эга эмас, аммо банк маъмурияти омонатчиларни жалб этиш мақсадида, банкнинг фойдалилик даражасидан келиб чиқиб, уларга ўз ихтиёри билан мукофот бериши мумкин. Йиғилиб бориладиган жамғарма омонати муддатли ҳисобланмайди, аммо уни номинал миқдори кафолатланади. Йиғилиб бориладиган омонатдан тушган маблағларни Ислом банклари кам рискга эга бўлган операциялар учун тикишга ҳаракат қилишади, одатда савдо келишувларини молиялаштиришга ишлатишади.

Ва ниҳоят, учинчи – инвестицион турдаги ҳисоб. Унинг эгаси банк билан уни олган фойда ва зиёнини бўлишиш ҳуқуқига эга бўлади. Омонатчилар ўзининг омонати бўйича даромад олишади, тартибга кўра одатдаги банклар сингари тўланадиган фоизга тенглашади. Аммо бунда даромад кафолатланмайди. Бундан ташқари сарфланган капитални ўзи ҳам кафолатланмайди, чунки банк зиёни инвестицион омонат маблағи ҳисобидан қоплайди. Агар банк мижозни маблағини моҳирона бошқара олмаган ҳолатида йўқотиш юзага келган бўлса, унда суд орқали қоплашни талаб қилса бўлади.

Шундай қилиб, Ислом таълимоти билан пул ресурсларини сафарбар қилиш, шу жумладан банклар учун ҳам улушбай молиялаштириш ҳисобланади, яъни сармоядорни акционер капиталга иштирок этиши ҳисобидан маблағлар жалб этилади. Капитални ўсиши ёки кўпайиши пул айланиши соҳасида содир бўлиши мумкин эмас, уни асосида товарлар ва хизматларга реал таллуқли бўлган келишувлар ётиши керак. Пул ўз-ўзидан янги пулни туғиши мумкин эмас, шунинг учун ҳам капитал ишлаб чиқариш мақсадида ишлатилиши зарур.

Кўпгина иқтисодчилар шуни қайд этишадики, улушбай молиялаштиришда анча-мунча афзалликлар яшириниб ётибди. Ғарб иқтисодиётида ссуда фоизининг миқдори, ўз навбатида Марказий банкни ҳисоб (қайта молиялаштириш) ставкасини белгиланишига боғлиқ, аммо реал секторни ривожлантириш учун шарт-шароит амрига ҳам бўйсунди. Ислом молия тизимида омонатлар бўйича даромад олиш ёки олмаслик, банк томонидан омонатчини капитали қўйилган компанияни акциясини фойда олиш ёки олмаслигига боғлиқдир. Шундай қилиб, реал секторни ривожланиш динамикаси инвестицион муҳитни ёқимтой бўлишлигини рағбатлантиради ва молиявий ресурсларни иқтисодиётни яна ҳам кўпроқ натижа берайдиган тармоқлари фойдасига самарали қайта тақсимланишини таъминлайди.

90- йилларда Халқаро Валюта Фондининг (ХВФ) ижрочи директори бўлиб ишлаган покистонлик Аббос Мирахорнинг фикрига қараганда, Ислом модели бўйича молиялаштиришни ҳаётга тўлиқ татбиқ этиш реал секторни банк капитали манфаатига боғлиқлик ҳолатини тугатиш имконини беради. “Пул активлари реал секторни инвестицион имкониятларига жавоб сифатида шаклланади, шуни учун фақатгина реал сектор молия секторида даромад ставкасини аниқлайди, лекин уни тескарисини эмас”, - деб ҳисоблайди жаноб Аббос Мирахор. Шундай қилиб, банклар реал иқтисодиётни ривожланиш даражасини белгиламайди, балки ишлаб чиқариш сектори ўзи учун қулай ва маъқул инвестицион муҳитни ярата бошлайди.

Мижозларни қизиқтириш. Ислом тизимида кўпгина истиқболи бор лойиҳалар, қайсики одатдаги банклар томонидан гаров мулки йўқлиги учун четга суриб

қўйиладиган лойиҳалар Ислом банкларидан фойдага шериклик асосида молиялаштиришни олиш мумкин. Аммо реал ҳолатда кичик ва ўрта бизнес тадбиркорлари араб давлатларида улар ялпи ички маҳсулотни (ЯИМ) асосий қисмини яратишига ва банкларни мижоз базасини жуда катта қисмини ташкил этишига қарамай, кредит олишда маълум қийинчиликларни енгиласизга тўғри келади. Бу асосан фойдани бўлишда мураккаблик мавжудлиги ва лойиҳани баҳолашда меҳнати кўп механизми ўрнатилганлиги билан боғлиқдир.

Ислом банкири қарз бериш тўғрисида қарорни татбиқ қилиш учун таклиф қилинган лойиҳани келажак истиқболни ўрганиш ҳамда мижозни ишчанлик сифатидан келиб чиқиб ҳал қилади. Жуда кўп ҳолатларда ундан гаров учун мол-мулк талаб этилмайди. Бу мижоз тарафдан ва банк маъмурияти томондан хийла-найранг ишлатиш хавф-хатарини келтириб чиқариши мумкин. Фойдага иштирок этиш операцияларида мижоз ҳисоботларни қалбакилаштиришларга уриниши ва лойиҳани реал даромадини банкдан яшириши мумкин. Мурабаха (қарзни кечиктирилган суммасини тўлаш ва “хизмат ҳақи учун” устама тўлаш) чизмаси бўйича савдо операцияларини молиялаштиришда мижоз тўловларни вақтида тўламай нафс балосига берилиб кетиб, молу-дунё орттириши мумкин.

Шунга ўхшаш рискларни келиб чиқмаслиги учун ғарб банклари амалиётида қўлланиладиган процедурага ўхшаган махсус усуллар қўлланилади, бунақанги мансабни суъистеъмол қилишлардан Ислом банклари ҳам ҳоли эмас. Фирибгарларга қарши курашишнинг бош усули - мижоз-корхонанинг барча операцияларини астойдил аудит қилиш ҳисобланади. Ислом банки раҳбариятининг бирон-бир аъзоси банк томонидан молиялаштираётган корхонани ҳисоботида кўрсатган зиённи танҳо ўзи тан олиш ҳуқуқига эга эмас. Бунинг учун банк бошқарувининг барча аъзолари коллегиял қарор қабул қилиши керак. Агар лойиҳа мўлжалланган фойда даражасига етмаса махсус эркин қўмита корхона балансини чуқур ўрганади. Агар мабодо даромад яширинганлиги аниқланса, унда мижоз етмайдиган суммани мажбурий равишда тўлайди. Банк яна акционерлик ҳуқуқидан фойдаланиб инсофсиз корхона менежерини алмаштириши мумкин. Жуда оғир ҳолатлар юзага келса банк ўз маблағини чақириб олиши мумкин ва тартиб бузар корхонани “қора рўйхатга” қўшиб қўяди. Тўловни қайтариш муддати чўзилиб кетса ушбу иш судга берилади, у мижозга зарур суммани ва дастлабки шартномада қайд этилган жаримани тўлаттиради.

Ислом тизимига ўтилишида ички қарз ҳисобидан давлат харажатларини молиялаштиришда жуда оғир муаммолар юзага келди, чунки фоизли облигацияларни чиқариш мумкин эмас. Мисол учун, Эронда давлат қарзини молиялаштиришда банк тизими фоизсиз фаолият кўрсатишга ўтгандан кейин ҳам кредит ҳисобидан амалга оширилмоқда. Бунда марказий банк миллий тижорат банкларига қайд этилган фоиз ставкаси асосида ресурс бериш ҳисобидан амалга оширилмоқда. Тижорат банклари эса ўз навбатида имтиёзли шартлар билан давлат сектори корхоналарига қарз бермоқда.

Президент Ҳотами девони иқтисодий ислохотларни амалга оширишга киришганидан кейин вазият ўзгарди. 1995 йили эрон давлати махсус Ислом облигациясини сотувга чиқарди, унда собиқ давлат корхоналарини акциялари режалаштирилган приватизация жараёнида облигацияларга алмашилди. Сафарбар этилган заём маблағлари уларни ислоҳ қилишга ва модернизация қилишга йўналтирилди, облигацияларнинг даромадлилиги компанияларни фойдасидан келиб чиқиб аниқланди ва фойда давлат заёмини таъминлаш фондига қўшилди. Облигация

чиқаришда Малайзия тажрибасидан фойдаланилди, чунки худди шунга ўхшаш қимматли қоғозлар бундан олдинроқ уларда пайдо бўлган эди.

Жозибадорлик ғояси. Ислом банклари учун лойиҳани молиялаштиришга улуш билан иштирок этиш назарияси жуда ҳам мақбул турдаги операция бўлишига қарамай, ҳақиқатда Ислом банкларининг активлар портфелини катта қисми қисқа муддатли савдо келишувларини молиялаштиришга тўғри келади, қайсики банклар хизмат кўрсатиш устамалари (мурабаха) ҳисобидан фойда олади. Банк ресурсларини қисқа муддатли активларга тўпланишининг номақбуллиги шундаки, у узоқ муддатли иқтисодий ривожланишга етарли даражада рағбатлантирмайди.

Бахрайн Faisal Islamic Bank Президенти Сайд Юсефнинг фикрига қараганда, Ислом банкларидаги бу ҳолатнинг асосий сабаби иккиламчи молия бозорининг етарли даражада ривожланмаганлигини урғу бериб кўрсатади. Унинг сўзларига қараганда кейинги йилларда Ислом акция бозорининг фаол ўсиши, Ислом инвестицион фондларининг шўъбагини ривожланиши ва янги молиявий инструментларни пайдо бўлиши ўзгаришларга замин яратмоқда.

Ҳозир Ислом банклари қисқа муддатли 5-6 фоиз даромад берадиган инструментлар таклиф қилмоқда. “Биз “квант сакраши” каби ўзгаришларни амалга оширишга ҳаракат қилмоқдамиз, лойиҳа молиялаштирилиши соҳасида ва капитални даромадлилик даражасини ун беш, йигирма ва ҳаттоки ўттиз фоизга етказиб, ўрта ва узоқ муддатли кредитлашга ўтмоқдамиз” деб ҳисоблайди таниқли молиячи Маджид ал-Рефай, у First Investment Bank of Bahrain асосчиси, ҳозирда Quantum Financial Advisor халқаро Ислом инвестицион компаниясининг раҳбари.

Кўпгина мутахассисларнинг фикрига қараганда, Ислом банклари тажрибасидан келиб чиқиб, ғарб молия тизими ўзига муҳим дарс ва сабоқ олмоғи даркор: банк жамиятининг манфаатлар нафсонияти реал секторни томоғидан буғувчи қуролга айланмаслиги, лойиҳани молиялаштириш тўғрисидаги қарор чайқовчилик сингари юқори фойда оламан деб завқланиш ҳаёлийлигига бормасдан, лойиҳани ўзини келгусидаги фойдалилигини инобатга олиб жавобгарликни баҳолаш билан қарор қабул қилиниши керак. Ғарб ишбилармон доирасининг обрўйли органи ҳисобланган – Economist журнали Ислом молия операцияларидан бири мушарак (банкни корхонани фойдаси ва зиёнига иштирок этиши) тўғрисида қуйидагиларни ёзган эди: “Ғарбда баъзи бир одамлар бу ғояни эътиборга молик деб қарайдилар. Бунда кимда – ким пул бераётган бўлса, унга жуда кучли рағбат беради, чунки унинг тиккан пули ёрдамида шундай бир сезиларли нарса яратилаётганига амин бўлади. Минг афсуски, ғарб банклари, 70-чи-80-чи йиллар давомида инвестициялар тўғрисида қатор қарорлар қабул қилган бўлсаларда, бунақанги рағбатни натижаларини ҳис қилмаганлар. Албатта мушаракда барча пулдан фойдаланувчилар ўртасида жавобгарчиликни бўлиниши ҳам қайд этилади”.

4.4. Ислом банк фаолиятида рискларни бошқариш

Шариатнинг “Тижорат” меъёрлари илоҳият томонидан ўйлаб топилмаган. Қурони карим нозимиға қадар ишбилармонларнинг ахлоқ ва одобга тўғри келадиган фаолият тартиблари шариат меъёрларида кодекслаштирилган. Тўғри, ҳаттоки бугунги кунда ҳам Яқин Шарқнинг ҳамма молиявий таркиби ҳам шариат нормаларига тўлиқ таяниб иш тутмайди. Саудия Арабистони ва Қувайтдаги Қирол оиласи ўзининг капиталини ғарб молия бозорига жойлаштирганлар, ёки йирик араб молия-саноат гуруҳлари ғарбона бизнес юритиш усулларида фойдаланиб келишмоқда. Ислом давлатларида ғарбона типдаги молиявий муассасалар ўтган асрнинг охирларида,

асосан Европа метрополиясининг йирик банк бўлимлари кўринишида пайдо бўлганлар. Лекин уларнинг фаолияти асосан хорижий компанияларни экспорт-импорт операциялари билан чегараланган холос. Маҳаллий савдо ҳамжамияти миллийлик ва диний тафовутлардан келиб чиқиб ғарб банклари хизматларидан фойдаланишмаган.

Иқтисодиётда модернизация жараёнини амалга оширилиши мусулмон-бизнесменларининг ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун банкларда жорий ҳисоб рақамларини очишга мажбур бўлганлар, аммо уларнинг кўплари ханузгача одатдагидек депозит фоизлари ва кредит олишдан воз кечиб келмоқда. Шунинг учун ўтган асрнинг 40-йилларини охиридан бошлаб қатор Ислом иқтисодчилари ссуда фоизидан қочайдиган “Ислом капитализмининг” молиявий моделлари назариясини ишлаб чиқишни бошлаб юборганлар.

Ислом банк иши фаолиятини бошланишини аниқ даври ўтган асрни 60-чи йилларининг бошларига тўғри келади. Биринчи Ислом Жамғарма банки Миср давлатида 1963 йили ташкил топган, лекин унинг фаолияти узоқ чўзилмаган.

1970 йилларга келиб Ислом молиявий институтларини яратиш бўйича амалий ишлар жонланиб кетган. 1974 йилда Ислом давлатлари ташкилоти шариат нормалари асосида иқтисодий ва ижтимоий дастурларни молиялаштириш учун давлатлараро Ислом ривожлантириш банкни тузиш тўғрисида қарор қабул қилдилар. 1975 йилда Dubai Islamic Commercial Bankи тузилди. Ислом банкларини шаклланиш босқичида марказий фигуралардан бири бўлган, Саудия Арабистони Қирол оиласидан шахзода Мухаммад Фасал, ҳозирда Finance/DarAl Mal гуруҳининг бошлиғи, шунингдек шайх Салех Камел, ҳозирда Aibaraca гуруҳининг бошлиғи. 1977 йили Миср ва Суданда Faisal номи билан иккита банк гуруҳини очишди. 1979 йили Бахрейнда биринчи маротаба Ислом банки ташкил этилди.

Ислом банкларини юзага келишига психологик асос бўлган, Яқин Шарқ кенг аҳолиси ўртасида анъанавий Исломга ихлосмандларнинг кучайиши оқибатида “Исломнинг туғилиши” жараёни - унинг энг юқори фазаси Эронда имом Хумайни томонидан амалга оширилган революция оқибатида содир бўлди. Ислом банкларини реал ривожланишига асос бўлган яна бир ҳолат, 1973 йилда содир бўлган нефт инқирози ҳисобланади, бунинг оқибатида Яқин Шарқда нефтнинг нархи жуда кескин ошиб кетди ва натижада нефтдолларларининг оқими уфуриб Ислом давлатларига кириб келди.

Мусулмон дини ихлосмандлари сонидан мижоз маблағлари оқимининг кескин кўпайиши Ислом банклари пассивларини ошириб юборди, лекин Ислом капитал бозорини бошланғич даврдаги ривожланиш аҳволи уларни тўлиқ сафарбар қилишнинг иложи йўқ эди. Ислом банкларида 80-чи йилларнинг бош мақсади пассив операцияларда тажриба тўплаш, молиялаштириш ва инвестиция усулларини стандартлаштиришдан иборат эди.

80-чи йилларнинг бошида Жанубий-Шарқий Осиёда Ислом банк иши фаол ривожланди. 1963 йилда Малайзияда хайрия фонди тузилди, улар Маккага ҳаж қилишга жазм этган мусулмонларни жамғармаларини сафарбар этишди. Бунинг натижаси асосида бирдан бир йирик Tabung Haji номли Ислом инвестицион фонди юзага келди. Малайзияда Ислом банк тизимини жўшқин ривожланиши 1983 йилдан кейин кўпчилик мусулмон кишиларининг ҳаёт даражасини кўтариш сиёсати доирасида бошланди. Бу сиёсат айнан иқтисодий сиёсатдан ташқари ички сиёсий сабаблари ҳам бор эди, яъни Малайзия аҳолисини 75 фоизи мусулмонлар бўлишига қарамай, хусусий сектор капиталининг катта қисмини этник Хитойликлар назорат

қилишади. Маҳатира Моҳаммад Ҳукумати унчалик муваффақиятли бўлмасада, Яқин Шарқ Ислом капиталини мамлакатга жалб қилиб, Куала-Лумпур шаҳрини Жанубий-Шарқий Осиёда Ислом молия марказига айлантиришга ҳаракат қилмоқда.

Кейинги ўн йилликда Ислом банклари учун пассив операциялар борасида инновацион ва тез ривожланиш вақти бўлди. Олдингидек мижоз базаси ўсиб бормоқда, лекин ҳозирги омонадчилар нафақат диний нуқтаи назардан уларнинг сармоялари тўғри бошқарилишини, балки яна у яхшигина даромад олиб келишини истайдилар. Ислом инвестицион банклари тузилиши ва активларни, кўчмас мулкка қўйилган акциялар пакетини бошқариш билан шуғулланувчи янги типдаги фондларни тузиш масаласи ҳам фаол кетмоқда. Ислом инвестицион банклари лизинг операциялари ва капитал рискинни бошқариш бозорида ҳам фаолият кўрсатмоқдалар. Бундан ташқари Яқин Шарқ банклари йирик ғарб банклари билан рақобат қилиб, мижоз талашишга тўғри келмоқда, чунки улар кейинги вақтда ўз банкларининг фаол ишлайдиган Ислом бўлимларини очмоқдалар.

Халқаро молиявий инқироз кредитлаш тизимидан, яна ҳам аниқроғи ипотека кредит усулидан бошланди. Бу жаҳонда анъана бўлиб қолган кредитлаш тизимини бечораҳол эканлигидан дарак бермайдими? Агар кредитлашни моҳиятига эътибор қаратсак, унинг асосий тамойили судхўрлик билан моддий манфаат олишдир.

Бутун Жаҳон иқтисодиёти судхўрликка асосланган, яъни маблағ тикиб фоиз олиш. Бизнинг барча банкларимиз шу тамойилни асос қилиб олганлар. Банклар кредит беришда олдиндан белгиланган фоиз ставкаси билан берадилар. Кредитдан фойдаланиш муддати тугагандан кейин, қарздор фойда олдимиди ёки йўқми ундан қатъий назар банкка нафақат кредит суммасини, балки ундан фойдаланганлиги учун маълум фоиз тўлашини талаб этадилар.

Агар ўйлаб қаралса, бунақанги тизим қарздорга нисбатан жуда ҳам адолатсизликдир. У бу пулни бизнесга тикдимиди ёки ўзининг шахсий эҳтиёжига ишлатдимиди ёки йўқми бундан қатъий назар у фоиз тўлашга мажбур. Балким, бу маблағ унга оддий ҳолатга яъни ўзини амал-тақал қилиб яшаши учун керак бўлгандир. Лекин бизнинг банклар ўз олдига унинг сабабларини аниқлашни қўймайди, у қарздорга фойда олиб келдимиди ёки зиён олиб келдимиди улардан қатъий назар уларни асосий мақсади фоизини олиш, яъни тиккан маблағидан фойда олиш.

Ҳудди шундай ҳолат омонатчи учун ҳам, банкга қўйган унинг пули, қаерга инвестиция қилинади, у бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмайди. У омонат шартномасига имзо қўяр экан, у биладиким, олдиндан аниқланган фоизни омонати муддати тугагандан кейин албатта олади. Унинг мақсади – фақат моддий манфаатдорлик, худди банкларники сингари.

Демак, но Ислом банк тизими фаолиятининг бош тамойили – бу шахсан моддий манфаат олиш. Бу бутун банк тизими фақат судхўрлик ҳисобидан яшайпти деган гап эмас.

Бизга маълумки, банклар иқтисодиётнинг ажралмас қисмидир. Бу муассасалар жисмоний ва юридик шахсларга ҳаётда яшашда кўмаклашадилар ҳамда хожатини чиқарадилар. Маълум бир тўлов билан пулни зудлик билан Жаҳоннинг хоҳлаган нуқтасига ўтказиш имкониятига эгамиз, қимматбаҳо нарсаларни сақлаш, чеклар ва пул банкноталари билан процедураларни енгиллатиш, акцияларни сотиш ва яна қанча муҳим операцияларни амалга оширишимиз мумкин. Банклар яна қанча мураккабликлардан бизни холи қилади. Бундан ташқари, банк ходимлари ўз ишининг моҳир усталари бўлиб, пулларни фойдали тадбирларга тикишни жуда ҳам яхши билишади.

Ислом банклари ҳам бу функцияларини қўллаб қувватлайди. Жаҳонни барча давлатларидаги каби, Ислом давлатларида ҳам банклар иқтисодиётда муҳим рол ўйнайди. Лекин Ислом банкларининг фаолият тамойили, оддий банк фаолиятидан тубдан фарқ қилади.

Ислом судхўрликни қатъий таъқиқлайди. Кимда ким судхўр бўлса, ёки кимки унинг хизматидан фойдаланса у гуноҳга ботади. Шунинг учун ҳам Ислом банклари фоиз ҳисобидан яшамайдилар.

Бугунги кунда Ислом Жаҳонсида 150 дан ошiq Ислом банклари мавжуд. Бу банкларнинг депозит ҳисоб рақамининг миқдори 80 дан 120 миллиард долларни ташкил этади.

Ислом банклари фаолияти асосида шахсий молиявий манфаат тамойиллари ётмайди, балки ижтимоий-ахлоқ ва одоб тамойиллари ётади.

Ҳаммамизга маълумки, барча инсонларни ҳаётда етарлилик даражаси ҳар-ҳил, кимдадир пул маблағлари захираси етарли бўлса, кимдадир уни етмаётганлиги бутун ҳаёти давомида ҳис қилиб яшамоқда. Кимдир ўзининг моддий аҳволини яхшилаш учун пулни қарзга олишга мажбур. Бу ҳолатда Ислом банки ёрдамга келади. Бу банкларда барча кредитлар фоизсиз, худди шундай омонатлар ҳам.

Шахсий эҳтиёж учун ва бизнесни ривожлантириш учун кредитлар ўртасида жуда катта тафовут мавжуд. Лекин бу икки турдаги кредитлар ҳам фоизсиздир яъни олинган кредитнинг суммаси қайтарилади, ҳеч қанақа фоиз бўлмайди ва тўланмайди. Агар бизнесни ривожлантириш бўйича кредитлаш амалга оширилаётган бўлса, банк ва қарздор ўртасида шартнома имзоланади, яъни агар фойда олинadиган бўлса қарздор уни банк билан бўлишади. Агар бизнесда зиён олинadиган бўлса, у ҳам бўлинади. Бу жуда адолатли тамойил, тўғри эмасми ?

Шу ўринда қайд этиш лозимки, омонатчилар ҳам Ислом банкларида ўзининг маблағларини фоиз олмасдан сақлашади. Омонатчи банк билан шартнома имзолаётганда, ўз маблағини банк томонидан инвестиция қилишга рози ёки норози эканлигини қайд этади. Банк фойда улушини олганда, омонатчига фойдани ўз қисмини қўшиб тўлайди. Зиён олганда эса зиён ҳам бўлинади.

Кўриниб турибдики, вазиятни хоҳлаган томонга ўзгаришида ҳам, ҳеч сўзсиз шахсий манфаат олиш тамойили қўйилмаган. Бу ерда ўзаро қўллаб қувватлаш ва ёрдам бериш асосланган ҳамкорлик муносабати ётибди.

Ислом қонуни бўйича бадавлат фуқаролар закот тўлашлари зарур. Бу ўзига хос бойлик учун солиқ бўлиб, у давлат томонидан белгиланмаган, балки парвардигори олам томонидан белгиланган. Закотдан тушган маблағлар фақир фуқаролар эҳтиёжига ёки эзгулик тadbирларига йўналтирилиши керак. Шу тартибда Ислом давлатининг хазинаси тўлдирилади. Худодан кўрқувчи Ислом давлатларининг фуқаролари парвардигори олам олдида, унинг марҳаматига сазовор бўлиш учун эзгуликка интилади, ҳеч қанақа тазйиқсиз, ўз ихтиёри билан закот тўлашади. Ислом давлатининг иқтисоди шундай тузилган.

Ҳозирг вақтда Ислом банклари бутун Жаҳонда жуда катта қизиқишга сазовор бўлмоқда. Айниқса, Жаҳон инқирози даврида уларни фаолият тамойилларини ўрганиш алоҳида муҳим бўлиб қолмоқда. Ислом банклари нафақат араб давлатларида, балки Европа ва АҚШда ҳам очилмоқда. Ислом банкларининг мижози бўлиб нафақат мусулмонлар балки бошқа дин вакиллари ҳам ҳисобланмоқда. Кўпдан кўп Европа ва АҚШ корхоналари Ислом банкларини афзал кўрмоқда, чунки улар билан ишлаш нафақат манфаатли, балки ахлоқ одоб меъёрларига ҳам мос тушади.

Москвада жорий йилни март ойида “Ислом банклари: унинг ўзига хос хусусиятлари ва истиқболлари” мавзусида халқаро конференция бўлиб ўтди. Икки кун давомида турли тилларда Россияда Ислом банк ишини ривожлантириш истиқболлари жўшқин муҳокама этилди. Конференция натижаси бўйича Россияда бир нечта Ислом банклари очилиши тўғрисида қарор қабул қилинди. Энди Россиялик фуқаролар ҳам яқин вақтларда бу муассасаларни хизматларидан фойдаланадиган бўлади. Биринчи навбатда, албатта, уларнинг мижози Россия мусулмонлари бўлади, улар учун ишбилармонлик фаолиятини ривожлантириш ва ҳаёт даражасини яхшилаш учун янги имкониятлар очилмоқда.

Бизнинг давлатимизда ҳам 1-4 май кунлари Осиё Трақкиёт Банкни ижрочи директорларининг 43-чи йиллик ҳисобот йиғилишини ўтказилишида Ислом Тараққиёт Банки (ИТБ)нинг ижрочи директорининг иштирок этиши ва Ҳукумат раҳбарлари билан ўтказган мунозаралари бизнинг давлатимизда ҳам Ислом банклари пайдо бўлиш истиқболларига йўл очиши табиий ҳолдир.

ИТБ халқаро молия муассасаси сифатида ва тараққиёт банки тури кўринишида 1973 йили 18 декабрида иштирокчи давлатлар Ташкилотининг Ислом конференциясида молия вазирларининг биринчи конференциясида ташкил топган. Унинг бош офиси Саудия Арабистонининг Жидда шаҳрида жойлашган.

1975 йили 20 октябрда ўз фаолиятини бошлаган. Банк капитали иштирокчи-давлатларнинг қўшган бадаллари ҳисобидан ташкил топган. Унинг таъсисчилари бўлиб 10 та давлат, яъни Саудия Арабистони, Судан, Кувайт, Ливия, Туркия, Бирлашган Араб Амирлиги, Эрон, Миср, Индонезия ва Покистон давлатлари ҳисобланади.

ИТБнинг юқори органи бўлиб, бошқарувчилар Кенгаши ва директорлар Кенгаши ҳисобланади, банк президенти 5 йил муддатга сайланади.

ИТБ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг Бош ассамблеясида кузатувчи статусига эга.

Ҳозирги вақтда ИТБ банк гуруҳи ташкил топган ва унга қуйидаги ташкилотлар киради:

- Хусусий секторни ривожлантириш бўйича Ислом корпорацияси;
- Инвестицияларнинг ва экспорт кредитларининг суғуртаси бўйича Ислом корпорацияси;
- Ислом илмий қидириш ва ўқув маркази;
- Халқаро Ислом савдо-молия корпорацияси.

ИТБ гуруҳининг функцияси аъзо давлатларнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш лойиҳаларини молиялаштириш йўли билан иштирок этишдир. Банк ўз фаолиятини шариат қонуни ва тамойилларига асосланиб амалга оширади. Банкнинг пул бирлиги Ислом динори ҳисобланади, у Халқаро Валюта Фондининг бир СДР га тенгдир. Расмий тил бўлиб араб тили ҳисобланади, аммо ишчи тили сифатида инглиз ва француз тиллари ишлатилади.

Банкнинг шахсий капиталининг миқдори 15 миллиард Ислом динорини ташкил этади.

Ҳозирги вақтда 56 та давлат банкнинг аъзолари ҳисобланади. Банк аъзолигига киришнинг асосий талаблари Ислом конференцияси ташкилотида иштирок этиш, банк капиталига аъзолик бадаллигини тўлаш ва банк директорлар Кенгаши томонидан қабул қилинган қоида, процедура ва терминларга риоя этишдан иборатдир.

ИТБ кам ривожланган банкни аъзо давлатларга биринчи навбатда инфраструктурани яратиш ва кенгайтиришга кредит беради; кўшма корхоналарнинг капиталида иштирок этади; иштирокчи-давлатларни ташқи савдо операцияларини молиялаштиради; техник ёрдам кўрсатади; лизинг операцияларини амалга оширади.

Назорат саволлари:

1. Ислом банкларининг анъанавий молия институтларидан фарқи нимада?
2. Ислом банкларининг қандай операциялари ва хизмат турлари мавжуд?
3. Ислом банкларининг пайдо бўлиш сабаблари қайсилар?
4. Ислом банкларида рискларни келиб чиқиш сабабларини санаб беринг.
5. Банк операцияларида рискларини пасайтириш йўллари қайсилар?
6. Ислом банкларни ривожланишини бошқариш йўллари.

Тест саволлари:

1. Хитой банк капитали ва ликвидлилигини тартибга солишда қандай тавсиялар белгиланган?
 - а) *барча жавоблар тўғри
 - б) секюритизацияланган позициялар бўйича банк капиталига нисбатан кўшимча талабларни белгилаш
 - в) капитал етарлилигини баҳоловчи левереж коеффициентини киритиш
 - д) I даражали капиталнинг муҳим ва етакчи шакллари сифатида оддий акциялар ва тақсимланмаган фойдага устуворлик бериш.
2. Ислом банклари активлари бугунги кунда қанчани ташкил этади?
 - а) *150 млрд доллар
 - б) 140 млрд доллар
 - в) 180 млрд доллар
 - д) 190 млрд доллар
3. Жаҳонда нечта ислом банклари мавжуд?
 - а) *155
 - б) 130
 - в) 205
 - д) 180.
4. Молия институтларини исломлаштириш нечинчи йилда бошлаган?
 - а) *1950 йил
 - б) 1960 йил
 - в) 1970 йил
 - д) 1980 йил
5. Ислом банклари фаолиятида рискларнинг юзага келиш сабабларини кўрсатинг
 - а) *барча саволлар тўғри
 - б) кредитланадиган лойиҳа, объект ва мижозлар тўғрисида маълумотларнинг тўлиқ эмаслиги
 - в) субъектларнинг онги, савияси маблағлардан фойдаланиш бўйича билим ва мақсадларининг турли хиллиги
 - д) ресурсларни жалб қилиш ва уларни жойлаштириш соҳасида маълумотларнинг етарли эмаслиги.
6. Ислом банклари қандай молиявий инструментларидан фойдаланади
 - а) *барча жавоблар тўғри

b) Мудораба

c) муробаха

d) Мушарака

7. ЕТТБ нинг мақсади қайси жавобда тўғри кўрсатилган?

a) *Шаркий Европа давлатларига иқтисодиётнинг марказлашган бошқаруви оқибатларидан қутилишга кўмаклашиш

b) Иқтисодий ислохотларни амалга оширишга кўмаклашиш

c) Экологияси инқирозга учраш арафасида турган давлатларга молиявий ёрдам кўрсатиш

d) Жавобларнинг барчаси тўғри

8. Қандай ҳолатда банк қимматли қоғозларни чиқариши мумкин?

a) *Ўзининг сўнгги 3 молия йили давомида зарар кўрмай ишлаган бўлса ва бюджетга қарзи бўлмаслиги;

b) Охирги 7 йил мобайнида амалдаги қонунчиликни бузганлик учун давлат органи томонидан жазо олмаган бўлиши;

c) Дебитирорлик қарзи бўлмаса;

d) Кредиторлик қарзи бўлмаса.

9. Эмиссия проспекти ким томонидан тайёрланади?

a) *Банк Бошқаруви, Банк раиси, Бош бухгалтер;

b) Банк кредит қўмитаси;

c) Фонд Биржаси ;

d) Олий Мажлис.

10. Эмиссия проспектида нималар акс эттирилади?

a) Қимматли қоғозлар тоғрисида умумий маълумотлар акс эттирилади

b) Қимматли қоғозларни тарқатиш шартлари ва тартиби

c) Қимматли қоғозлар бўйича дивидентларни олишга тгишли маълумотлар

d) *Барча жавоблар тўғри.

11. Эмитент –банк томонидан қачон қимматли қоғозларни сотиши мумкин?

a) Қимматли қоғозларни чиқаришни рўйхатдан ўтказгандан сўнг ва бу тўғрисида хабарни тарқатгандан сўнг;

b) Фонд Биржаси умумий маълумотларни тарқатгандан сўнг;

c) Банк кредит қўмитаси хабарни тарқатгандан сўнг;

d) *Қимматли қоғозларни чиқариш тўғрисида хабарни тарқатмагандан сўнг.

12. Банкларнинг фонд бозорида иштиок этишдан мақсади нима?

a) Ликвидлигини ошириш;

b) янги миқдорларни жалб этиш;

c) *қимматли қоғозлар билан операциялардан даромад олиш ва фойда кўриш;

d) Харажатини камайтириш.

13. Банклар қимматли қоғозлар бозорида ким бўлиб иштирок этади?

a) *эмитентлар ,сармоядорлар;

b) Воситачи;

c) Кредитор;

d) Суғуртачи.

V боб. ХАЛҚАРО МОЛИЯ-КРЕДИТ ТАШКИЛОТЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ФАОЛИЯТИ

Режа

5.1 Халқаро молия-кредит ташкилотларининг ташкил этилиши ва ривожланиши. Халқаро молия-кредит ташкилотларининг туркумланиши.

5.2 Халқаро валюта фонди, унинг мақсад ва вазифалари. Жаҳон банки гуруҳи ва унинг таркиби.

5.3 Минтақавий тараққиёт банклари. Европа тикланиш ва тараққиёт банки. Осиё тараққиёт банки.

5.4 Ўзбекистоннинг халқаро молия-кредит ташкилотлари билан муносабатларининг ривожланиши.

Таянч иборалар

Халқаро молия-кредит институти, операциялари, пул маблағлари, кредит, банк, ислохатлар, Халқаро валюта фонди, Жаҳон банки, Минтақавий тараққиёт банклари, вазифалари, манбалари.

5.1. Халқаро молия-кредит ташкилотларининг ташкил этилиши ва ривожланиши. Халқаро молия-кредит ташкилотларининг туркумланиши.

Халқаро валюта-кредит ва молия муносабатларининг институционал тузилиши ўз ичига кўплаб халқаро ташкилотларни олади. Уларнинг баъзи бирлари катта ваколатлар ва ресурсларга эга бўлган ҳолда халқаро валюта-кредит ва молия муносабатларини бир маромга солиб туради. Бошқалари ўзида ҳукуматлараро муҳокама этиш учун форум сифатида, валюта ва кредит-молия сиёсати бўйича тавсиялар ва консенсус ишлаб чиқади. Яна бошқалари эса, ахборот йиғиш, муҳим валюта-кредит ва молия муаммолари ва умуман, иқтисодда статистик ва илмий-тадқиқот нашрлари билан таъминлайди. Буларнинг айримлари ҳамма айтиб ўтилган функцияларни бажаради.

Халқаро валюта-кредит ва молия ташкилотларини шартли равишда халқаро молия институтлари деб аташ мумкин. Бу ташкилотларни битта мақсад – мураккабликларга ва қарама-қаршилиқларга тўла жаҳон ҳўжалигининг барқарорлиги ҳамда бутунлигини таъминлаш ва ҳамкорликни ривожлантириш бирлаштиради. Бутунжаҳон аҳамиятига эга ташкилотларга, аввало, БМТ-ХВФ ихтисослаштирилган институтлари ва Халқаро тикланиш ва ривожланиш банки гуруҳи ҳамда Жаҳон савдо ташкилоти киради. БМТнинг халқаро валюта-кредит ва молия муносабатларидаги бевосита роли чеклангандир. Лекин, БМТ нинг савдо ва ривожланиш Конференциясида (1964 йилдан йилига 3-4 марта) ривожланаётган мамлакатлар муаммоларини ҳал қилишда жаҳон савдо муаммолари ва бу мамлакатларнинг ривожланиши билан бирга валюта-кредит масалалари ҳам кўриб чиқилади. Конференциянинг сессиялари орасидаги даврда бу функцияни йилига икки мартадан савдо ва ривожланиш Кенгаши бажаради. Жаҳон валюта тизимининг муаммолари жаҳон савдоси ва "ривожланишга расмий ёрдам" билан боғлиқ "кўринмас" моддалари ва молиялаштириш бўйича кўмитасида кўриб чиқилади. У шунингдек, ривожланаётган мамлакатларнинг жаҳон капитал бозорига етишиш муаммолари, экспорт кредитлари бўйича кафолатларини, 70-йилларнинг ўрталаридан эса ривожланаётган мамлакатларнинг ташқи қарз муаммолари билан шуғулланади.

БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси – Иқтисодий кенгаш – Европа, Африка, Осиё ва Лотин Америкаси учун 4 минтақавий комиссия тузган. Осиё ва

Лотин Америкаси комиссиялари Осиё ривожланиш банкни ва Америкаро ривожланиш банкни ташкил этилишига воситачилик қилган. Махсус жамғармалар бу ташкилотларни тўлдириб туради.

"Маршалл режа" сининг амалга оширилиши муносабати билан 1948 йилда тузилган Европа иқтисодий ҳамкорлиги ташкилоти кейинчалик Европа тўлов иттифоқининг ташкил этилишига йўналтирилган (1950-1958 йиллар), 1961 йилда эса иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилотига (ОЭСР, Париж) алмаштирилган. Хозирда бу ташкилот ўз ичига 24 мамлакатни олади, бу мамлакатларнинг хиссасига дунё аҳолисининг 16% ва /арб дунёси ишлаб чиқаришнинг 3 дан 2 қисми тўғри келади. ИХРТ рамкасида 30 қўмита фаолият кўрсатади, шу жумладан, экспорт кредитлари шартларини келиштириш (консенсус), тўлов баланси муаммолари. ИХРТ мақсади - эркин савдога, ёш давлатларнинг ривожланишига, аъзо мамлакатларни иқтисодий ривожлантиришга ва молиявий барқарорлаштиришга кўмаклашади. ИХРТ – ўзига хос клубдир. Саноати ривожланган мамлакатлар учун фикрлар алмаштириш ва иқтисодий сиёсатни мувофиқлаштириш, валюта-кредит ва молия сиёсатини қўшган ҳолда, илмий-тадқиқот ишларини олиб боради, жаҳон иқтисодиётининг эконометрик андозалари асосида халқаро қиёслаш ва тахминларнинг маркази ҳисобланади (йилига 2 мартадан).

Бошқача айтганда, халқаро ташкилотлар революцион ва эволюцион кўринишда ривожланган.

Революцион ривожланиш икки кўринишда:

Биринчи кўриниш – назарий модель амалиётга ўтказилди. Халқаро валюта фонди (ХВФ) урушдан сўнгги ҳаракатдаги валюталар тузилмавий лойиҳасига биноан шакллантирилган бўлиб, Уайт Г.Д.(АҚШ) ва Кейнс Дж.М.(Б.Британия) томонидан қайта ишланган. Институтларнинг эволюцион ривожланишдан фарқи шуки, революцион ўзгаришда исталган жараённи жамиятга татбиқ этишдир.

Иккинчи кўриниши – халқаро молиявий ташкилотлар мавжуд ташкилотлар бир-бирига асосланиб бириктириб шакллантирилади (бўлимлари). Улар таркибини халқаро ташкилотларга кирувчи давлатлараро молия-кредит ва валюта муносабатларига хизмат қилувчи турли молиявий институтлар ташкил этади. Улардан таниқли бўлган – Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ), минтақавий ривожланиш банкларида – Африка тикланиш ва тараққиёт банки (АфТБ), Америка халқаро ривожланиш банки (АХРБ) ва Осиё ривожланиш банки (ОРБ) ни айтиш мумкин. Европа Иттифоқининг минтақавий валюта-кредит ва молия ташкилотларидан масалан, Европа инвестицион банки, Халқаро ҳисоб-китоблар банки, Европа Марказий банки. Бу муассасалар ўзларининг мақсад, вазифаларида турли масалаларни ҳал этадилар, улар фаолияти эса глобал характерга эга.

Халқаро ташкилотлар бугунги кунда ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий йўналишларда турли таркибда шаклланган ҳолда фаолият юритиб, уларнинг эволюцион ривожланиши босқичма –босқич, даврма-давр йиллар мобайнида аста ривожланиб келиши билан изоҳланади.

Ташкилотларнинг революцион ривожланишида сиёсий эркинликнинг мавжудлиги эволюцион ривожланишдан фарқини кўрсатади, яъни давлат бошчилик ролига ўтади.

Халқаро ташкилотлар – давлатлараро келишувлар асосига шаклланган, ҳамда давлатлараро валюта-кредит ва молиявий муносабатларда ўз Низомидаги мақсад-вазифаларини мустақкам кўрсатган бир неча давлат институтларини бирлаштирувчисидир.

Ҳар қайси ҳукуматлараро ташкилот ўзига хос сифатларга эга бўлиши керак, яъни ташкилот халқаро ҳуқуқларга мос келган ҳолда шакллантирилади. Ҳар қандай халқаро ташкилот халқаро шартномалар асосига шаклланади (конвенциялар, келишувлар, протоколлар ва бошқалар). Бундай шартнома томонлари суверен давлатлар бўлиб, кейинги вақтларда ҳукуматлараро ташкилотлар ҳам халқаро ташкилот қатнашчилари сифатида майдонга чиқмоқдалар. Масалан, Европа Иттифоқи (ЕИ) кирувчи давлатлар кўпгина халқаро ташкилотларга аъзо. Ҳар бир халқаро ташкилотни тузишдан мақсад – давлатларнинг бирлашиши асосида уларнинг ҳар бир йўналишидаги: сиёсий (ОБСЕ), ҳарбий (НАТО), иқтисодий (ЕС), молиявий-валюта (МВФ) ва бошқалардаги кучини оширишдан иборатдир.

Қуйида халқаро етакчи молиявий ташкилотларнинг шаклланган структураси келтирилган. 1-расм.

Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ)- давлатлараро кредитларни увофиқлаштирувчи ташкилот.

Халқаро валюта фонди (ХВФ)-аъзо давлатларнинг валюта-кредит муносабатларини мувофиқлаштириш ташкилоти.

Тарифлар ва савдо бўйича Бош келишуви (ГАТТ)- савдони ривожлантиришга кўмаклашиш ҳамда тарифларнинг пасайишини ва уларга бўлган чекловларни олдини олиш ташкилоти.

Европа иқтисодий ҳамкорлик тараққиёт ташкилоти - эркин савдо аъзо давлатларининг иқтисодий тараққиёти ва молиявий барқарорлигига кўмаклашади.

Париж клуби - муддати ўтган тўловлар ва давлатлар қарздорлиги муаммоларини тартибга солади.

Лондон клуби - қарздор-давлатларнинг хусусий ташқи қарзларини тартибга солади.

ЮНКТАД - халқаро савдо ва жаҳон ссуда капиталлари бозори муаммоларини муҳофаза этади.

Бирлашган миллатлар ташкилоти (БМТ) - аъзо давлатлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликка ҳамда тинчликни таъминлашга ва халқаро хавфсизликка кўмаклашади.

1-расм. Жаҳон ҳўжалигида институционал структурани шакллантирган етакчи халқаро ташкилотлар¹⁰

Юқорида номлари келтирилган молиявий ташкилотлар валютавий-кредит ва молиявий муносабатларнинг бозор шароитидаги тизимини шаклланишига таъсир этади.

Жаҳон молиявий институтлари кредит шартларини бошқариш йўли билан қарздор давлатлар иқтисодий сиёсати таъсир этиш қобилиятига эга етакчи ташкилотлардир. Бу ташкилотлар ўз кўринишини секин ўзгартиради, лекин доимий ташқи ҳолатларнинг ҳаракатланишига таъсир кўрсатади.

Бу давлатлараро институтлар мамлакатларга кредитлар беради, жаҳон валюта тизимининг амал қилиш тамойилларини ишлаб чиқади, халқаро валюта-кредит ва

¹⁰ Хорижий мамлакатларда банк иши. Э.Т.Қодиров., Ж.К.Мажидов. Ўқув қўлланма/ Т. 2016. 184 бет.

молия муносабатларини давлатлараро тартибга солиш билан шуғулланади. Халқаро молия институтларининг вужудга келиши куйидаги сабаблар билан боғлиқдир.

1. Хўжалик ҳаёти байналмилаллашувининг кучайиши, миллий чегаралардан ташқарига чиқувчи ТНК ва ТНБларнинг ташкил топиши.

2. Жаҳон хўжалиги алоқаларини, шу жумладан, валюта-кредит ва молия муносабатларини давлатлараро тартибга солишнинг ривожланганлиги.

3. Жаҳон валюта тизими, валюта, кредитлар, қимматбаҳо қоғозлар, олтин жаҳон бозорларидан иборат бўлган жаҳон иқтисодиётининг беқарорлик муаммоларини ҳамкорликда хал қилишнинг зарурлиги.

Ривожланаётган мамлакатлар минтақавий ривожланиш банкларининг вужудга келишининг ўзига хос сабаблари бўлиб: бу мамлакатларнинг сиёсий мустақилликка эришганлиги; жаҳон ривожда улар ролининг ошиб бориши; миллий иқтисодиёт муаммоларини хал этиш мақсадида минтақавий ҳамкорлик ва иқтисодий интеграцияга интилишлари хизмат қилади.

Халқаро молия институтлари куйидаги мақсадларни кўзлаб иш тутати:

➤ Жаҳон иқтисодиёти ва халқаро молия муносабатларини барқарорлаштириш мақсадида жаҳон ҳамжамиятининг ҳаракатларини бирлаштириш;

➤ валюта ва кредит-молия муносабатларини давлатлараро тартибга солишни амалга ошириш;

➤ жаҳон валюта ва кредит-молия сиёсати тактикаси ва стратегиясини ҳамкорликда ишлаб чиқиш ва мувофиқлаштириш.

Халқаро молия институтларида қатнашиш даражаси ва алохида мамлакатларнинг таъсири уларнинг капиталдаги бўнагининг катталиги билан аниқланади. Чунки одатда "тортилган овоз" тизими қўлланилади. Жаҳон хўжалигидаги кучлар нисбатининг ўзгариши, хусусан урушдан кейинги америкацентризмга қарши 60-йилларда 3 марказнинг вужудга келиши (АҚШ, /арбий Европа, Япония) халқаро молия институтларининг фаолиятида ўз аксини топмоқда.

5.2 Халқаро валюта фонди, унинг мақсад ва вазифалари. Жаҳон банки гуруҳи ва унинг таркиби.

ХВФ – аъзо давлатлар ўртасида валюта-кредит муносабатларини тартибга солиб туриш ва уларга тўлов балансининг камомади билан боғлиқ валютавий қийинчиликлар пайтида чет эл валютасида қисқа ва ўрта муддатли кредитлар бериш йўли билан молиявий ёрдам кўрсатиш учун мўлжалланган ҳукуматлараро ташкилот.

Фонд – БМТнинг ихтисослаштирилган муассаси бўлиб – амалий жихатдан жаҳон валюта тизимининг институционал асоси бўлиб хизмат қилади. ХВФ БМТнинг Бреттон-Вудсдаги (АҚШ, Нью-Гэмпшир, 1944 йил, 22 июль) халқаро валюта-кредит конференциясида ташкил қилинган. Конференция 1945 йил 27 декабрдан кучга кирган ташкилот низоми ролини бажарувчи Келишув Моддасини қабул қилди ва ХВФ ўз амалий фаолиятини 1947 йил 1 мартдан бошлади.

Жаҳон валюта тизимининг эволюцияси натижасида ХВФ низоми 3 марта қайта кўриб чиқилган: 1) 1969 йилда СДР тизими киритилиши муносабати билан; 2) 1976 йилда Ямайка валюта тизими вужудга келиши билан; 3) 1992 йил ноябрь ойида Фондга ўз қарзларини тўлай олмаган мамлакатларга нисбатан - овоз бериш ҳуқуқини тўхтатиш санкциясининг киритилиши билан.

Бошқарув структураси. ХВФ олий раҳбар органи – аъзо мамлакатдан беш йил муддатга сайланадиган вакил-бошқарувчи ва унинг ўринбосарларидан иборат бошқарувчилар Кенгашидир. Одатда булар молия вазирлари ёки марказий

банкларнинг раҳбарларидир. Кенгаш Битимлар Моддасига ўзгартиришлар киритиш, аъзо мамлакатларни қабул қилиш ва чиқариш, уларни капиталдаги улушлари катталигини аниқлаш ва қайта кўриб чиқиш, ижрочи директорларнинг сайлови каби масалаларни ечади. Бошқарувчилар йилда 1 марта сессияга йиғиладилар.

ХВФ акционерлик корхонаси сифатида қурилган. Шунинг учун ҳар бир қатнашчининг овоз бериш ёрдамида унинг фаолиятига таъсир қилиш имконияти капиталдаги хиссасига қараб аниқланади. "Тортилган" овозлар миқдори тамойилига мувофиқ, ҳар бир давлат капиталдаги бўнак катталигидан қатъий назар 250 "базис" овозга ва ўз квотасининг ҳар 100 минг СДР бирлигига қўшимча 1 тадан овозга эгадир. Бошқарувчилар Кенгашида қарорлар, одатда, оддий кўпчилик (ярмидан кам бўлмаган), ўта муҳим масалалар бўйича эса аъзо мамлакатларнинг овози – тезкор – 70%, иқтисодий ва сиёсий – 85%, яъни "махсус кўпчилик" овоз билан қабул қилинади. Ҳозирги Низомда Ғарбнинг етакчи мамлакатлари манфаатлари йўлида бундай масалалардан 53 таси белгиланган (ХВФ тузилганда 9 тагина эди). ХВФида кўпчилик овоз миқдорида эга мамлакатлар: АҚШ-17,7%; Германия-5,5; Япония-5,5; Буюк Британия-4,9; Франция-4,9; Саудия Арабистони-3,4, Италия-3,1; Россия –2,9%. Европа иттифоқи (ЕС) мамлакатларининг улуши – 26,2%. 70-80 йилларда АҚШ ва ЕС мамлакатлари овозининг солиштирма оғирлиги бирмунча қисқарганига қарамасдан, улар ҳозирда ҳам қабул қилиниши кўпчилиكنи талаб қиладиган Фонднинг долзарб қарорларига вето қўйишлари мумкин.

Халқаро Валюта Фондининг мақсади:

1. Халқаро ҳамкорликни ривожлантиришда доимий ташкилот сифатида молиявий-валютавий сферадаги халқаро молиявий-валютавий муаммолар бўйича маслаҳатлар бериш ва бу муаммоли ишларни ҳамкорликда ҳал қилиш механизмини таъминлаш.

2. Халқаро савдонинг ўсиш мувозанатини ушлаб туриш ва уни кенгайтириш жараёнлари ҳисобига юқори даражадаги бандлик ва реал даромадликка эришиш, шунингдек, барча аъзо давлатларнинг иқтисодий сиёсатда биринчи навбатдаги масалалари сифатида ишлаб чиқариш ресурсларини ривожлантириш.

3. Аъзо давлатлар ўртасида валюта режимини таъминлаган ҳолда валюта барқарорлигини ушлаб туриш ва валюта девальвациясидан фойдаланишдаги рақобатда устунликни қўлга киритиш мақсадидан қочиш.

4. Аъзо давлатлар орасидаги жорий операциялар бўйича ҳисоб-китобларнинг кўп йўналишли тизимини шакллантиришда ёрдам кўрсатиш.

5. Юқорида келтирилганларга мувофиқ, аъзо давлатларнинг ташқи тўлов баланси мувозанатини ушлаб туриши бўйича белгиланган тартибларнинг бузилишини камайтириш.

Жаҳон банки – бир неча ташкилотлардан ташкил топган бўлиб, улар бугунги кунда Жаҳон банкининг гуруҳи сифатида танилган молиявий институтлардир:

- Халқаро ривожланиш ва тараққиёт банки (ХРТБ);
- Халқаро ривожланиш Ассоциацияси (ХРА);
- Халқаро молия корпорацияси (ХМК);
- Инвестицияни кафолатлаш кўптомонлама агентлиги (ИККА);
- Инвестицион баҳсларни бошқариш халқаро маркази (ИББХМ).

Бу кўрсатилган молиявий институтлар инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда тўғридан-тўғри ёки эгри кўринишда қатнашади. Саноат соҳасидаги лойиҳаларга кредит ресурсларининг 1/5 қисмини ажратади.

Халқаро ривожланиш ва тараққиёт банки (ХРТБ) Жаҳон банки сингари кенг танилган бўлиб, Гурух асосий кредит муассасаларидан ҳисобланади. У аҳолиси жон бошига ўрта даражада даромад кўрувчи ривожланаётган давлатларни ривожлантириш лойиҳаларида энг йирик кредитор ҳисобланади. Сўнгги йилларда унинг аъзолари 182 мамлакат банклари бўлиб, бу Банк аъзоси бўлиш учун аввал Халқаро валюта фондига аъзо бўлишлари керак. Банк асосан, маблағларни ҳамкорлик йўли билан халқаро капиталлар бозоридан олади. Банкнинг барча қарзларини аъзо давлатларнинг ҳукуматлари кафолатлаши керак. Банк ривожланаётган мамлакатларга ҳар олти ойда ўзгариб турадиган фоиз ставка асосида (6 % атрофида) қарз ажратади ва тартибга мувофиқ, 15-20 йилга қарзларни тақдим этади.

Халқаро ривожланиш Ассоциацияси (ХРА) 1960 йилда ташкил этилган бўлиб, Халқаро банклар реконструкцияси ва ривожланиши банкдан қарз олиш имкониятлари бўлмаган энг қашшоқ давлатларга ёрдам кўрсатади. Ассоциация сўндириш муддати 30 – 40 йил бўлган фоизсиз қарзларни тақдим этади. Бу Ассоциацияга 160 мамлакат аъзо. Аҳоли жон бошига 835 АҚШ долларида олмаган йиллик даромадга эга мамлакатлар Ассоциациядан қарз олиш ҳуқуқига эгадирлар. Кредитлар бадавлат мамлакатларнинг бадаллари ва ХРТБ нинг фойдалари ҳисобига, шунингдек, Ассоциациянинг олдин берилган ва сўндирилаётган кредит суммалари ҳисобига таъминланади. ХРТБ томонидан бериладиган қарзларга ўхшаб, Ассоциация кредитлари беғараз кредитлар асосида ажратилмайди. Уларни муддатида қайтаришлик мажбурияти олинади. ХРТБдан ўзининг ҳуқуқий мустақиллигига эга бўлишига қарамасдан, Ассоциация худди ХРТБ га ўхшаб персоналлар, иншоотлар ва техник маблағлардан фойдаланади.

Халқаро Молия Корпорацияси (ХМК) 1956 йилда бўлиб, ривожланаётган давлатларнинг хусусий секторлар фаолиятини рағбатлантириш мақсадида ташкил этилган. Бу ташкилот хусусий секторларнинг лойиҳаларини молиялаштириш ишлари, шунингдек, бу ривожланаётган давлатлар компанияларига халқаро молия бозорларидан молияларини кўпайтиришда ёрдам кўрсатиш, маслаҳат бериш ва шунга ўхшаш хизматлар учун мавжуддир. Фоиз ставкаси мамлакат ҳолати ва лойиҳага қараб белгиланади, қарзларни сўндириш эса 3-15 йил ичига белгиланади. ХМК деярли 80 % молиявий маблағларини халқаро молия бозоридан таъминлайди, 20 % маблағларини эса ХРТБ билан ўзаро шерикчиликдан таъминлайди. Бу ташкилотга аъзо давлатлар (эгалари) сони бугунги кунда 174 тага етди.

Инвестицияни кафолатлаш кўптомонлама Агентлиги (ИККА) 1988 йилда ривожланаётган давлатларга жалб этилган инвестициялар эгалари бўлган чет эл инвесторига унинг инвестицияси учун сиёсий рисклардан кафолат тақдим этиш орқали ёрдамини кўрсатиш мақсадида ташкил этилган. Бу рискларга ҳарбий ҳаракатлар, фуқаролик тартибсизликлари, шартнома шартларининг ва валюта ўтказмаларидаги бузилишлар киради. ИККА нинг суғурта полиси инвестицияларни 15 йил муддатгача кафолатлайди, ҳатто, агар кафолатланган бир лойиҳанинг бугунги ташқи суммаси 50 млн. АҚШ долларини ташкил этса бу кафолат 20 йил муддатга ҳам узайтирилиши мумкин. ИККА, шунингдек, ривожланаётган давлатларга чет эл инвестицияларини жалб этиш йўллари билан боғлиқ масалаларга маслаҳат беради. Бугунги кунда ИККА га аъзо давлатлар сони 151 га етди. ИККА ўз фаолиятида бир қанча вазифаларни текинга бажаради. Масалан, Россиянинг инвестицион ва хусусийлаштириш имкониятлари ҳақидаги маълумотлардан таркиб топган интерактив тизимни текинга қайта ишлади.

Инвестицион баҳсларни бошқариш халқаро маркази (ИББХМ) 1966 йилда ташкил этилган бўлиб, ҳукумат ва чет эл инвесторлари орасидаги келишилган арбитражли шартнома шартларини таъминлаш мақсадида инвестиция оқимини рағбатлантириб туради. У шунингдек, мамлакат қонунчилигига чет эл инвестицияларининг мос ҳаракати бўйича тавсиялар беради ва матбуотларда чоп этади. Бугунги кунда ИББХМ га аъзо давлатлар сони 131 га етди.¹¹

Бу ташкилотлар, яъни Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди, Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) ва бошқалар давлатлар келишуви натижасида фаолият кўрсатади, бошқалари эса, яъни нодавлат молиявий структуралар юқорида келтирилган халқаро ташкилотлар мавжудлиги натижасида шаклланиб бирлашади. Ташкилотларнинг бир-бирига ўхшаб кетадиган фаолият концепциялари яхши ишлаб чиқилган. Ташқаридан бир қарашда ХВФ билан Жаҳон банкининг умумий бир хиллиги кўпдек, ЕТТБ ининг фаолияти ҳам худди Жаҳон банки фаолиятига кўчирма қилингандек. Лекин таҳлил бўйича улар фаолияти кўрилса бу ташкилотларнинг ўзига хос ажратиб турадиган сифатлари мавжуд.

5.3. Минтақавий тараққиёт банклари. Европа тикланиш ва тараққиёт банки. Осиё тараққиёт банки.

Европа тикланиш ва ривожланиш банки (ЕТРБ) 1990 йил 29 майда Битим асосида тузилган халқаро ташкилотдир. ЕТРБнинг таъсисчилари бўлиб 40 мамлакат – Албаниядан ташқари ҳамма Европа мамлакатлари, АҚШ, Канада, Мексика, Марокко, Миср, Исроил, Япония, Янги Зеландия, Австралия, Жанубий Корея, шунингдек, ЕИК ва Европа Инвестиция Банки хисобланади. СССР, Чехословакия ва Югославия парчаланганидан кейин пайдо бўлган янги давлатлар унинг аъзолари бўлишди. Унинг аъзолари сифатида ХВФ аъзоси бўлган ҳар қандай мамлакат бўлиши мумкин. 1994 йил 1 январ ҳолатига ЕТРБ акционерлари бўлиб 57 мамлакат хисобланади. Банк штаб-квартираси Лондонда жойлашган. ЕТРБ мақоми, имтиёзлари ва иммунитет, ЕТРБ билан Буюк Британия ва Шимолий Ирландия ҳукуматлари ўртасида штаб-квартира тўғрисидаги банк операциялари бошлангандан кейин, 1991 йилда 15 апрелда имзоланган Битимда белгилаб берилган.

ЕТРБнинг асосий вазифаси – Европанинг илгари социалистик тузумда бўлган мамлакатларини очик бозорга йўналтирилган иқтисодиётга ўтишига кўмак бериш, ва шунингдек, хусусий ва тадбиркорлик ташаббусларини ривожлантиришдан иборат. ЕТРБ кредитларининг асосий объектлари бўлиб, хусусий фирмалар ёки хусусийлаштирилаётган давлат корхоналари ва шунингдек, хорижий инвестицияли қўшма корхоналар киритилган янгидан тузилаётган компаниялар хисобланади. Банкнинг асосий мақсади минтақада инвестицияларни рағбатлантиришдир. ЕТРБ кредитлар ва кафолатлар беришда, акционерлик капиталига маблағларни сармоялашда бошқа инвесторлар ва кредиторлар билан ҳамкорлик қилади. Бу фаолият инфраструктурани ёки хусусий сектор ташаббусларини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган давлат секторидаги лойиҳаларни кредитлаш билан тўлдирилиши керак.

Тузилиш мақсадлари ва сабаблари.

60-йилларда Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги йирик минтақавий банкларнинг вужудга келиши бир қатор омиллар билан боғлиқдир. Ички омилларга қуйидагилар киради: 1) мустамлакачилик тизимининг тугатилиши, жаҳон

¹¹ С.Р.Моисеев. Международные валютно-кредитные отношения. Учебное пособие. Москва. «Дело и Сервис». 2003. 562 стр.

ривожланишида ривожланаётган мамлакатлар ролининг ошиб бориши, янги иқтисодий тартиблар учун уларнинг кураши; 2) жаҳон банки гуруҳи томонидан ҳар доим ҳам ҳисобга олинмайдиган минтақаларнинг ўзига хос масалаларини ҳал этиш зарурияти; 3) чет эл рақобатига қарши туриш ва миллий иқтисодиёт муаммоларини биргаликда ҳал этиш мақсадида ривожланаётган мамлакатларнинг иқтисодий интеграциясини ва минтақавий ҳамкорликни ривожлантириш. Ташқи омиллар куйидагилар ҳисобланади: 1) чет эл хусусий инвестициялари асосий оқимининг ривожланган мамлакатларга кўчиб ўтиши. Бунда ривожланаётган мамлакатларда уларнинг ўрнига давлат чет эл инвестициялари эгаллайди, ва давлат чет эл инвестициялари ўрнини эса халқаро инвестициялар эгаллайди; 2) саноати ривожланган мамлакатларда "минтақачилик" сиёсати, улар таъсир доирасидаги ривожланаётган мамлакатларнинг бирлашишига кўмаклашишга интилиш.

Умумий ўхшаишлари ва фарқлари.

Биринчидан, бу банклар ривожланаётган мамлакатлар эҳтиёжларидан келиб чиқадиган бир хил мақсадни кўзлаб фаолият кўрсатади. Улар фаолияти минтақа ривожланишининг лойиҳаларини узоқ муддатли кредитлашни амалга оширишга, минтақавий бирлашмаларнинг минтақавий ҳамкорлигига ва кредитлашга алоҳида эътибор беришга, минтақавий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда ривожланишнинг стратегиясини ишлаб чиқишга қаратилгандир.

Иккинчидан, ривожланиш банкларининг учдан бир қисми – саноати ривожланган мамлакатлар. Ривожланиш банкининг ҳар қандай қарори биргаликда 1/3 овозга эга бўлган АҚШ томонидан, Осиё ривожланиш банки – Япония ва АҚШ томонидан тўсиққа учраши мумкин. Дастлаб низом бўйича Африка ривожланиш банкининг аъзолари фақат Африка қитъасининг мамлакатлари бўлиши мумкин эди. Ресурслар етишмаслиги туфайли АфРБ 23 номинтақавий донор-мамлакатлар иштирокида (АРФ, 1972 йил) Африка ривожланиш фонди деган ўзига хос филиал ташкил этишга мажбур бўлди. 1982 йилдан бошлаб эса банк аъзолигига саноат ривожланган мамлакатлар ҳам қабул қилинган.

1-жадвал

Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди ва Европа тикланиш ва тараққиёт банклари хусусиятларига кўра таққослама ҳарактеристикаси¹²

Жаҳон банки	Халқаро валюта фонди	Европа тикланиш ва тараққиёт банки
Умумий маълумотлар		
Бирлашган Миллатлар Ташкилоти муассасига ихтисослаштирилган. Давлатлараро етакчи инвестицион ривожланиш банки. Давлатлараро кредитларни бошқарувчи ташкилот. 1944 йил июлда тузилган. Ўз фаолиятини 1946 йил июлда бошлаган. Аъзолар сони 30.06.02 й. ҳолатига 183та. ¹³	Бирлашган Миллатлар Ташкилоти муассасига ихтисослаштирилган. Жаҳон молиявий тизимнинг институтчионал асоси. Халқаро валюталар бошқаруви ташкилоти. 1944 йил июлда тузилган. Ўз фаолиятини 1946 йил майда бошлаган. Аъзолари сони 30.04.02 й. ҳолатига кўра 183та. ¹⁴	Марказий ва Шарқий Европа малакатларда бозор иқтисодиётини шакллантириш учун ҳамкорликда тузилган давлатлараро банк. 1990 йил май ойида тузилган. Ўз фаолиятини 1991 йил апрел ойида бошлаган. Аъзолари сони 01.01.2003 й. ҳолатига кўра- 62 та. ¹⁵

¹² Н.В.Самодурова. Всемирный банк: кредитование экономики. Москва. «Финансы и статистика». 2003г. 24 стр.

¹³ The World Bank Annual Report 2002. – Washington, 2002. –P. 47.

¹⁴ The IMF Annual Report 2002. – Washington, 2002. –P. 84.

Расмий мақсадлари

- Иқтисодий ва ижтимоий прогрессга инфраструктурали объектларни капиталлар билан кредитлаш орқали таъсир кўрсатиш; - жаҳон ҳамжамиятининг халқаро молия ва жаҳон иқтисодиётини барқарорлигини ушлаш мақсадида халқаро ҳамкорлик кучларини бирлаштириш; - ночорликка қарши кураш.	- Валюта-кредит ва молиявий муносабатларида халқаро ҳамкорлик қобилиятларини сақлаб қолишга интилиш; - Халқаро савдони мувозанатли ҳажмини ушлаб туриш ва уни кенгайтиришга таъсир кўрсатиш; - Давлатлараро валюта ва кредит-молиявий муносабатлари бошқарувининг барқарорлигини сақлаш.	- Европа постсоциалистик давлатларининг демократияга ҳамда иқтисодиётнинг очик, мақсадли бозорга ўтишига кўмаклашиш -хусусий ва тадбиркорлик ташаббусларини ривожлантириш.
---	---	--

Ресурслар манбалари

-Устав капитали-30.06.02 й. ҳолатига кўра – 190,8 млрд.долл.; -Жаҳон ссуда капитали бозоридан биргаликда(ҳамкорлик)ги маблағлар.	-Устав капитали- 05.04.02 й. ҳолатига кўра -212 млрд.СДР (265 млрд.долл.); -Қарзлар ҳақидаги Генерал келишув ва қарзлар ҳақидаги Янги келишувлар мувофик ҳолдаги қарз маблағлари.	- Устав капитали- 01.01.03й. ҳолатига- 19,85 млрд.евро; - қарз маблағлари; - берилган ва сўндирилаётган қарзлар бўйича.
--	---	--

Филиал ва бўлимлари

Жаҳон банки гуруҳига: ХТТБ, ХРА, ХМК, ИККА, ИББХМ. 40 атрофида бўлимларга эга.	Ёрдамчи ташкилотлари ва филиаллари йўқ. 4 та бўлимга эга.	Филиаллари йўқ. 13 та бўлимга эга.
---	--	---

Бошқарув структураси

Бошқарувчи орган- молия министрлари таркибида бошқарувчи Совет ва Марказий банк бошлиқлари. Бажарувчи орган-банк сиёсати ҳақидаги қарорларни қабул қилувчи директорлар Совети (аъзолари 24та).Президент 5 йилга сайланади.	Бошқарувчи орган- бошқарув Совети. Бажарувчи орган-1992 йилдан бери 24аъзога эга бўлган директорлар Совети.Директор 5 йилга сайланади. Унинг мажбурияти-кредитларни тақдим этиш бўйича ХВФ ишига қирувчи ишларни назорат этиш.	Бошқарувчи орган- бошқарув Совети. Бажарувчи орган- 23 аъзодан иборат директорлар Совети. Президент 4 йилга сайланади ва у ЕТТБ ининг жорий фаолиятини бошқаради.
---	---	--

Функциялари

-Инвестицион лойиҳаларни ўрта ва узоқ муддатлига кредитлаш(муддати 12 дан 20 йилгача, фоиз ставкаси бозордан юқори); -инвестицион лойиҳаларни техник ва молиявий-иқтисодий тайёрлаш; -қайта қуриш	-Тўлов баланси тақчиллигини қоплаш ёки макроиқтисодий барқарорликни рағбатлантириш, ҳамда иқтисодиётни қайта қуриш учун аъзо-давлатларни қиска ва ўрта муддатли кредитлаш (муддати 3-	-йирик чет эл банкларидан ёки йирик инвесторлардан маблағ олиши қийин бўлган тижорий корхоналарни (хусусийлаштирилган ва хусусий) ўрта муддатли кредитлаш (муддати 10 й.гача).
--	--	---

¹⁵ Annual Report EBRD2002. – London, 2002. –P. 31.

структурасидаги дастурларни, ҳамда иқтисодиётни молиявий ва қайта қуришни тиклашдаги кредитлаштириш. ХРА-ночор давлатларни имтиёзли кредитлаш. ХМК-ривожланаётган давлатлар иқтисодиётида хусусий инвестицияни рағбатлантириш ва хусусий секторни барқарорлаштириш. ИККА-инвестицияни нотижорий рискдан суғурталаш. ИББХМ-инвестицион баҳсларни ҳал этиш ва халқаро механизмларни бошқаришни таъминлаш йўли билан чет эл инвестицияларини рағбатлантириш.	5й.гача). -аъзо-давлатларда олиб борилаётган пул-кредит ва валюта сиёсатини, ҳамда ХВФ Низомини бажарилиши бўйича назорат. -ночор аъзо-давлатлар тўлов балансини мувозанатлаш, ҳамда иқтисодий ўсишни имтиёзли молиялаш.	- инфраструктураларни ёки ишлаб чиқаришни ривожлантиришга узоқ муддатли кредитлаш (муддати 15 й.гача). -акционерлик капиталига инвестициялаш; -кафолат тақдим этиш; -техник ҳамкорлик ва маслаҳатлар хизматини таъминлаш.
--	---	---

Ҳар қандай молиявий тизим учта элементдан таркиб топади:

- бевосита кредитлаш жараёни, ликвидли маблағларни айирбошлаш ва бошқалар амалга оширадиган сармоялар бозорлари;
- қарз мажбуриятлари ва таваккалчиликларни трансформация қилиш йўли билан билвосита кредитлашни таъминлайдиган банк сектори;
- хўжалик юритувчи субъектларнинг энг кам харажатлар ва таваккалчилик билан ҳисоб-китобларни амалга оширишга ёрдам берадиган тўлов механизми.

Шуни қайд қилиш керакки, молиявий ташкилотлар банк-тўлов тизимларини ташкил этишда ва фаолият кўрсатиш жараёнида ўзлари бевосита иштирок этишади ва назоратчи функцияни ҳам бажаради, бу билан давлатларнинг бозор иқтисодиёти талабларидаги эҳтиёжларини таъминлайдилар.

ОТБ нинг асосий мақсади Осиё ва тинч океани (узоқ шарқ) минтақасига қирувчи мамлакатларга иқтисодий ҳамда ижтимоий ривожланишида кўмаклашиш, иқтисодий ўсишни жадаллаштириш, аҳоли турмуш даражасини ошириш, инсон ресурсларини ривожлантириш, экологик муаммолар, жумладан иқлим ўзгариши билан боғлиқ масалаларни ҳал этишда ёрдам беришдан иборатдир.

1966 йилда ташкил этилган Осиё тараққиёт банки бугунги кунда катта молиявий ва техник имкониятларга эга. Осиё тараққиёт банкининг аъзолари бўлиб 67 давлат, жумладан, Осиё-Тинч океани минтақасининг 48, Европанинг саноати ривожланган қатор мамлакатлари, шунингдек, Канада ва АҚШ ҳисобланади. Банк томонидан амалга оширилган йирик лойиҳалари мисолига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Транс-авғон-нефть қувури;
2. Индонезияда рўй берган цунами ва zilзила талофатларини тез бартараф этиш лойиҳаси;
3. Меконг дарёсидан фойдаланиш ҳудудий дастурлари;

4.Филлипинда қашшоқликка қарши курашиш мақсадида хусусий бизнес билан стратегик ҳамкорлик лойиҳаларидир.

Кредитлар асосан давлат органларига ёки давлат кафолати асосида берилади.

Йирик қарз олувчилар жумласига қуйидаги давлатларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин:

1.ХХР- 1160 млн.доллар;

2.Хиндистон-1254 млн доллар;

3.Покистон- 709 млн доллар.

2006 йилда банк Осиё ягона валютасини ОВБ(АКЮ) киритиш бўйича қарор қабул қилган.Бу минтақадаги 13 мамлакатлар миллий пул бирликлари акцияларини котировкасини ўзида акс эттириш ва келажакда еврога мос ва хос бўлган валютага айлантириш кўзда тутилган.

ОТБ ривожланиш ва минтақавий ҳамкорликка оид лойиҳаларни молиялаштириш ҳамда ушбу соҳаларда техник кўмак бериш билан бирга аҳолининг миллий салоҳияти ва турмуш сифатини оширишга йўналтирилган, пухта ўйланган ижтимоий- иқтисодий сиёсатни амалга ошираётган мамлакатларга ёрдам кўрсатишга алоҳида эътибор қаратади.

ОТБ юқори бошқару органи бўлиб бошқарувчилар кенгаши ҳисобланади. Бошқарувчилар кенгаши ҳар бир аъзо малакатдан ваколатчи шахс аъзо бўлиб киради. Бошқару кенгаши бир йилда бир маротаба учрашиб банк Президентини сайлайди.Банк Президенти ваколоти 5 йил. Унинг ваколатига 12 кишидан иборат бўлган доимий равишда фаолият юритиб турадиган директорлар кенгашини назорат қилиш ва бошқариб туриш киради. Директорлар кенгашининг ваколоти 2 йил. Банк устави талабларига кўра Президент ва 12 та директорлар кенгаши аъзосидан камида 8 таси Осиё ва тинч океани минтақа давлатлардан бўлиши керак.

5.4. Ўзбекистоннинг халқаро молия-кредит ташкилотлари билан муносабатларининг ривожланиши.

1990 йилларнинг бошида Собиқ Совет Иттифоқи тугагандан кейин Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) тузилиб, унинг аъзо давлатларининг қатор хўжалик фаолиятларида демонополизация жараёнлари ва иқтисодий тизимда сезиларли ўзгаришлар амалга оширилди ҳамда тамойилиал жиҳатдан янги бозор институтлари яратилди. МДҲ мамлакатлари иқтисодини либераллашув даражаси турлича бўлишига қарамай, амалга оширилган трансформация у ёки бу даражада молия соҳасига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Хусусан, банк соҳасидаги бозор ислохотлари банк тизимида икки поғонали банк секторини пайдо бўлишига ўз таъсирини ўтказди. Бу ўзгаришлар марказий банк ва тижорат кредит муассасалари тўғрисидаги қонунлар билан мустаҳкамланди. Давлат банклари, акционерлик банкларга, баъзи бир давлатларда улар тўлиқ хусусийлаштирилди. Бозорга асосланган хўжалик яратиш билан бир қаторда, ташқи рақобат учун иқтисодиётни очишга ҳаракат ҳам қилиб кўрилди. Хусусий тижорат банклари ҳамда хорижий капитал иштироки билан кредит муассасалари таъсис этилиши учун барча шарт-шароитлар яратилди.

МДҲ даврида банк тизимида ҳар бир давлат ўз манфаати йўналишида мустақил ислохотлар ўтказилди ва ҳамма аъзо давлатлар ўз-ўзича ривожлана бошлади. Ваҳоланки, кўпгина МДҲ давлатлари Россия тажрибасидан нусха олишди, улар бир-бирлари билан ўзаро интеграллашиш ўрнига, нисбатан халқаро бозор билан интеграллашишга ҳаракат қилишди. Ҳамдўстлик давлатлари банк тизимининг миллий хусусиятларини инобатга олиб ва макроиқтисодий реалликдан келиб чиқиб

трансформация бўлиши улар ўртасидаги тафовутни миқдори ва тузилиш таркиби бўйича ўта фарқланишга олиб келди.

Кейинги ўн йилликда хорижий капитал билан тузилган банкларни МДХ давлатларида ривожланишини фаоллаштираётганлигини кузатиш мумкин. Лекин Ҳамдўстлик давлатларида хорижий капитал билан тузилган банкларнинг тутган ўрни турличадир. Агар баъзи бир давлатларда (Грузия, Қирғизистон, Молдова) норезидент иштирокидаги банклар миллий банк хизматлари бозорида юқори ўринни эгалласа, нисбатан йирик банк тизимига эга бўлган давлатларда кейинги йилларда халқаро капитал маҳаллий кредит ташкилотларини ютиб юбориш ҳисобидан ўз иштирокини фаоллаштиришни бошлаб юборди.

МДХ давлатларидаги банкларнинг кўпчилиги давлатларга киритилаётган инвестицияларга хизмат кўрсатиш билан шуғулланса, кейинги пайтда ҳамкорликда (ЕРТБ) қишлоқ хўжалигини кичик кредитлаш, кичик ва ўрта корхоналарни кредит йўли билан қўллаб қувватлаш билан ҳам шуғулланмоқда.

Шу ўринда Халқаро молия бозорининг иқтисодий моҳияти, таркибий тузилиши, функциялари, миқдори ва уларнинг ҳар бир бўғинининг бир-бири билан чамбарчас боғлиқлигини батафсил тушуниб етсак, халқаро молия бозори тўғрисида янада яққолроқ тасаввур ва тушунча пайдо бўлади.

Халқаро валюта оқими халқаро молия тизимининг асоси бўлиб ҳисобланади, у Жаҳон товар айирбошлаш хўжалигини амал қилиш жараёнида содир бўлади ва миллий хўжалик фаолияти натижаларининг ўзаро алмашинувиغا хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан, халқаро молия тизими, халқаро молиявий бозор иштирокчилари ўртасида хорижий валюта оқими тизимини англатади.

Демак, халқаро молия тизими моддий ишлаб чиқариш соҳасига ва Жаҳон ялпи ижтимоий маҳсулотини тақсимлаш, қайта тақсимлаш, алмашиш ва истеъмол қилиш соҳаларига хизмат кўрсатади. Халқаро молия, хорижий валюта оқими ҳаракати сифатида, халқаро миқёсда барча субъектларнинг эҳтиёжини ва манфаатларининг қондирилишини таъминлайди ҳамда унга кенг миқёсда турли-туман молиявий инструментлар орқали хизмат кўрсатади.

Халқаро хорижий валюталар оқимининг ҳаракати тўртта босқичга бўлинади: валюталарнинг пайдо бўлиши, тақсимланиши, қайта тақсимланиши ва сўнги ишлатилиши. Хорижий валюта оқимининг пайдо бўлиши компаниялар Жаҳон бозорида ўзлари ишлаб чиқарган товарларни ва хизматларни сотишдан ҳамда ишларни бажаришдан тушган валюта тушуми сифатида пайдо бўлади. Хорижий валютада тушган тушум ишлаб чиқаришга таъсир қилувчи ҳаражатларга мувофиқ тақсимланади. Охириги ҳисобда компаниялар хорижий валютада фойда олади ва у фойда мулкдорлар манфаатидан келиб чиқиб тақсимланади. Дастлабки тақсимланишдан кейин, хорижий валюта оқимининг қайта тақсимланиш жараёни бошланади: унда турли хил халқаро ташкилотларга, фондларга миллий давлат бюджетидан ҳамда юридик ва жисмоний шахсларни хорижий валютадаги даромадидан бадаллар тўлаш усули билан давом этади. Хорижий валюта оқими охириги босқичда тўлиқ ишлатилиши билан ўз ҳаракатини батамом тугаллайди.

Демак, халқаро валюта оқими халқаро молия бозорида содир бўлади ва унинг таркибига қуйидагилар киради:

1. *Халқаро кредит бозори.*
2. *Халқаро фонд бозори, яъни қимматли қозғозлар бозори.*
3. *Халқаро инвестиция бозори.*
4. *Халқаро валюта бозори.*

5. Халқаро сугурта бозори.

Юқорида қайд этилган халқаро молия бозорининг ҳар бир таркибий қисми бир-бири билан чамбарчас боғланган ва бир-бирига яқиндан хизмат кўрсатади. Уларни таркибида бирон-бир салбий ёки ижобий ҳолат содир бўлса, бошқаларининг фаолиятига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди.

Маълумки бугунги даврда жаҳон молия бозорлари қуйидаги тузилмадан ташкил топади:

- миллий ва чет эл валюталарини ўз ичига олган валюталар бозори;
- миллий ва чет эл қимматли қоғозларини ўз ичига олган фонд бозорлари;
- миллий ва халқаро миқёсдаги муносабатлардан ташкил топган кредитлар бозори;
- товарлар бозори кўринишидаги молиявий муносабатларни ташкил этувчи қимматли металл бозори.

Бу молиявий бозорларни бир-бири билан боғлаб турувчи давлатлараро молиявий-иқтисодий муносабатларга тўхталиш зарур деб ҳисоблаймиз.

Назорат саволлари:

1. Халқаро молия-кредит институтлари тушунчаси
2. Халқаро молия-кредит институтларини пайдо бўлишини келтириб чиқарувчи омиллар қайсилар?
3. Халқаро молия-кредит институтларини бошқариш босқичларига нималар киради?
4. Ўзбекистонни халқаро молия институтлари билан интеграциялашуви нималарга боғлиқлик.
5. Ўзбекистон ва халқаро молия-кредит институтларини фаолиятини ривожлантириш йўллари.

Тест саволлари:

1. Ўзбекистон Республикасининг "Халқаро валюта фондида аъзолик тўғрисида"ги 9-сон қонуни қачон қабул қилди
 - a) *1992 йил 2 июлда
 - b) 1991 йил 12 июлда
 - c) 1993 йил 2 июнда
 - d) 1995 йил 7мартда
2. Халқаро валюта фонди тизимида захира активи бўлган СДР қайси валюталар асосида ҳисобланади?
 - a) *Евро, Япон Енаси, Англия Поунд Стерлингги, АҚШ Долл
 - b) Евро, Япон Енаси, Англия Поунд Стерлингги, Хитой Вони
 - c) Евро, Япон Енаси, АҚШ Долл, Хитой Вони, Немис Маркаси
 - d) Евро, Англия Поунд Стерлингги, АҚШ Долл, Ўзбек Сўми.
3. Халқаро ҳисоб-китоблар банки қандай капитал билан акционерлик жамияти кўринишида ташкил этилган?
 - a) *1,5 млрд
 - b) 2,5 млрд
 - c) 3,5 млрд
 - d) 4,5 млрд.
4. ХВФ берган кредитларнинг фоиз ставкалари ҳар неча йилда белгиланади?
 - a) *ҳар йили
 - b) ҳар 2 йилда
 - c) ҳар 3 йилда

- d) ҳар 4 йилда.
5. ХВФ устав фондида энг куп улушга эга булган 5 та давлатни топинг?
- a) *АҚШ, Япония, Германия, Франция, Буюк Британия
b) АҚШ, Германия, Франция, Саудия Арабистони, Италия
c) АҚШ, Япония, Франция, Саудия Арабистони, Франция
d) АҚШ, Япония, Германия, Буюк Британия, Канада.
6. Уставга мувофиқ Халқаро ҳисоб-китоблар банки операциялари қандай ҳужжатга мувофиқ бўлиши лозим?
- a) *аъзо давлатлар марказий банклари пул сиёсати
b) Халқаро келишув
c) банк устави
d) халқаро бозордаги вазият
7. Халқаро ҳисоб-китоблар банки нима деб номланади?
- a) *Базел банк
b) ЖТТБ
c) Сити банк
d) ЕТТБ.
8. Халқаро валюта фонди қачон ташкил этилган?
- a) *1944 йил
b) 1943йил
c) 1945 йил
d) 1946 йил
9. Халқаро ҳисоб-китоблар банкининг бош қароргоҳи қайси давлатда жойлашган?
- a) *Швейцария
b) Германия
c) Буюк Британия
d) АҚШ.
10. Компенсацион молиялаш фонди чегарасида ХВФ қандай муддатга кредитлар ажратади?
- a) *8-10 йилга
b) 5-7 йилга
c) 1-3 йилга
d) 3-5 йилга.
11. Инвестицияни кафолатлаш кўптомонлама Агентлиги қайси ҳолларда суғурта хизматларини тақдим этмайди?
- a) *Тамаки махсулотлари, спиртли ичимликлар ишлаб чиқариш ва азарт ўйинларини ташкил этишни
b) Тамаки махсулотлари, спиртли ичимликлар ва истемол махсулотлари етиштиришни
c) Халқаро лагистика ташкилотлари ва йўл қурилиш ишларини
d) Лизинг операцияларини.
12. Жаҳон банки гуруҳига бугунги кунда нечта ўзаро алоқадорликда фаолият юритувчи ташкилотлар киради?
- a) *5та
b) 10 та
c) 7 та
d) 3та
13. Жаҳон банки ўз фаолиятини нечанчи йилдан бошлаган?
- a) *1945 йил июн
b) 1946 йил май
c) 1947 йил июл
d) 1946 йил июн.

14. ЖТТБ нинг имтиёзли кредит бериш муддати неча йил?

*3-5й

5-10й

3-8й

10-15й.

15. ЖТТБ таркибидаги инвестицияларни кафолатлаш бўйича агентлик мақсади?

a) *худудлар ўртасида инвестицияларни амалга оширишни кафолатлайди

b) худудлар ўртасидаги инвестиция можороларни ҳал қилади

c) инвестиция лойиҳаларини ишлаб беради

d) Мамлакатлардаги инвестицион муҳитни ўрганади.

16. Жаҳон банки молиялаштириш ҳажми бўйича дунёдаги умумий капитал оқимининг неча %ини ташкил қилади?

a) *7%

b) 10%

c) 12%

d) 8%.

VI бoб. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ ХАЛҚАРО ҲИСОБ-КИТОБЛАР ТИЗИМИНИНГ ҚАТНАШЧИЛАРИ СИФАТИДА

Режа

6.1 Банклараро корреспондент муносабатлар халқаро банк бизнесининг амалга ошириш шакли сифатида.

6.2 Халқаро ҳисоб-китоблар мазмуни ва амалга ошириш тартиби.

6.3 Халқаро ҳисоб-китоб шакллари ва унинг туркумланиши.

6.4 СВИФТ тизими орқали халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш.

Таянч иборалар

Актив, пассив, банк операциялари, банк капитали, халқаро ҳисоб-китоблар, ҳисоб-китоблар туркумланиши, ҳужжатли аккредитив, ҳужжатли инкассо, банк ўтказмаси, халқаро тўлов, СВИФТ тизими.

6.1 Банклараро корреспондент муносабатлар халқаро банк бизнесининг амалга ошириш шакли сифатида.

Резидентлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ваколатли банкларда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган тартибда чет эл валютасида ҳисобварақлар очишлари мумкин.

Резидент юридик шахсларнинг чет эл валютасидаги маблағлари Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ваколатли банклардаги валюта ҳисобварақларида сақланади ва улар томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ мустақил равишда фойдаланилади.

Резидент юридик шахслар томонидан олинган чет эл валютаси, шу жумладан, товарлар (ишлар, хизматлар) экспортидан олинган валюта тушуми, агар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқача қоида белгилаган бўлмаса, уларнинг ваколатли банклардаги ҳисобварақларига ўтказилиши шарт.

Резидент юридик шахслар Ўзбекистон Республикасидан ташқаридаги банкларда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган тартибда миллий валютада ва чет эл валютасида ҳисобварақлар очишга ҳамда улардан фойдаланишга ҳақлидир.

Ўзбекистон Республикасининг резидент жисмоний шахслари, дипломатия ва бошқа ваколатхоналари, шунингдек Ўзбекистон Республикаси ташкилотларининг чет элдаги, хўжалик ёки бошқа тижорат фаолияти билан шуғулланмайдиган ваколатхоналари Ўзбекистон Республикасидан ташқарида ҳисобварақлар очишига ҳамда бу ҳисобварақлардан фойдаланишига уларнинг фақат хорижда бўлиши ва фаолият кўрсатиши даврида йўл қўйилади. Уларнинг чет элда бўлиши ёки фаолият кўрсатиши тугагач, ҳисобварақлар ёпилиши лозим, ҳисобварақлардаги маблағларнинг қолдиқлари эса Ўзбекистон Республикасига ўтказилади.

Ўзбекистон Республикасида вақтинча турган норезидент жисмоний шахслар, иммунитет ҳамда дипломатик имтиёзлардан фойдаланадиган чет эл дипломатия ва бошқа расмий ваколатхоналари, халқаро ташкилотлар ҳамда уларнинг филиаллари, шунингдек хорижий ташкилотларнинг Ўзбекистон Республикасида хўжалик ёки бошқа тижорат фаолияти билан шуғулланмайдиган ваколатхоналари Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги ваколатли банкларда миллий валютада ва чет эл валютасида ҳисобварақлар очишга ҳамда улардан фойдаланишга ҳақлидир.

Ваколатли банкларнинг вакиллари бўлган чет эл банклари ваколатли банкларда миллий валютада ва чет эл валютасида вакиллик ҳисобварақлари ҳамда бошқа ҳисобварақлар очиш ҳуқуқига эга.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида барча ҳисоб-китоблар ва тўловлар миллий валютада амалга оширилади, ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳисоб-китоблар ва тўловларни чет эл валютасида амалга оширишга қуйидаги ҳолларда йўл қўйилади:

➤ қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кредитларни олиш ва қайтаришда;

➤ ваколатли банклардаги омонатларга пул маблағлари қўйишда, омонатлар бўйича фоизлар тўлашда;

➤ банкнинг чет эл валютасидаги операциялар бўйича воситачилик ҳақини ундиришда;

➤ чет эл валютасида ифодаланган банк кафолатларини бериш ва улар юзасидан тўловларни амалга оширишда;

➤ ваколатли банклар, уларнинг филиаллари ва айирбошлаш шохобчалари орқали чет эл валютасини сотиб олиш ва сотишда;

➤ юридик шахсларнинг устав фондида (устав капиталига) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда валюта бойликларини киритишда;

➤ ҳайрия мақсадларида амалга ошириладиган операцияларда;

➤ мерос ҳуқуқи бўйича валюта бойликларини олишда;

➤ божсиз савдо дўконларидаги ҳисоб-китоблар, шунингдек халқаро йўналишларда ташишда транспорт воситаларининг қатнов йўлларида йўловчиларга товарлар сотиш ва хизматлар кўрсатишдаги ҳисоб-китоблар билан боғлиқ операцияларда;

➤ норезидентлар билан товарларни бошқага ўтказиш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш, ахборотни, интеллектуал фаолият натижаларини, шу жумладан, уларга бўлган мутлақ ҳуқуқларни бошқага ўтказиш тўғрисида шартномалар тузиш ва уларни бажариш билан боғлиқ хизматлар комисионерлар (агентлар) томонидан кўрсатилаётганда комисионерлар (агентлар) ва комитентлар (принципаллар) ўртасида амалга ошириладиган операцияларда;

Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиладиган ёки Ўзбекистон Республикасига олиб кириладиган юкнинг транзити, уни ташиш билан боғлиқ хизматлар экспедитор, ташувчи ва фрахтчи томонидан кўрсатилаётганда транспорт экспедицияси, ташиш ҳамда чартер (фрахтлаш) шартномалари бўйича операцияларда;

➤ қимматли қоғозларни қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда сотиб олиш ва сотишда;

➤ резидентлар томонидан резидентлар ҳамда норезидентлардан пластик тўлов ва кредит карточкалари бўйича тўловларни қабул қилишда;

➤ қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда суғурта ва қайта суғурта шартномалари бўйича ўзаро ҳисоб-китобларни амалга оширишда;

➤ қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳолларда.

Банклар Ўзбекистон Республикасида ўз филиалларини, чет эл банклари эса ўз ваколатхоналарини Марказий банкнинг рухсати билан очишлари мумкин.

Банк филиали - уни ташкил этган банк номидан банк фаолиятини амалга оширувчи алоҳида бўлинмадир.

Чет эл банки ваколатхонаси - банк фаолиятини амалга оширмаган ҳолда банкнинг манфаатларини кўзлаб иш юритувчи алоҳида бўлинмадир.

Филиалларнинг раҳбарларини уларни ташкил этган банкнинг раҳбари Марказий банк билан келишиб тайинлайди.

Банклар ва уларнинг мижозлари ўртасидаги муносабатлар шартномалар асосида амалга оширилади.

Мижозлар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ўзлари танлаган битта ёки бир нечта банкда миллий валютада ва чет эл валютасида талаб қилиб олгунча сақланадиган депозит ҳисобварақлар очишга ҳақли. Мижозлар ўзлари танлаган фақат битта банкда миллий ва чет эл валютасида талаб қилиб олгунча сақланадиган депозит ҳисобварақлар очишга ҳақли. Бунда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тузилган чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар ўз танлови бўйича битта ёки бир нечта банкда сўмлар ва чет эл валютасида талаб қилиб олгунча сақланадиган депозит ҳисобварақларига эга бўлишга ҳақли. Банклар мижозларга ҳисобварақлар очишнинг Марказий банк белгиланган тартибига риоя қилишлари шарт.

Банкнинг барча хизматлари банк акциядорлари ва бошқа мижозларга тенг шартлар асосида кўрсатилади.

Банклар шартнома асосида маблағларни депозитлар, кредитлар шаклида бир-бирларидан жалб этиши ва бир-бирига жойлаштириши, ташкил этиладиган ҳисоб-китоб марказлари ва вакиллик ҳисобварақлари орқали ҳисоб-китобларни амалга ошириши ҳамда лицензияда назарда тутилган бошқа ўзаро операцияларни бажариши мумкин.

Банклар ва уларнинг мижозлари ҳисоб-китобларни Марказий банк белгиладиган тартибда амалга оширадilar. Кўрсатилган тартибни бузганлик учун улар қонун ҳужжатларида белгиланган тарзда жавобгар бўладilar.

6.2. Халқаро ҳисоб-китоблар мазмуни ва амалга ошириш тартиби

Халқаро ҳисоб-китоблар – турли мамлакатлар фуқаролари ва юридик шахслари орасида иқтисодий, сиёсий ва маданий муносабатлар туфайли вужудга келадиган пул талаблари ва мажбуриятлар бўйича тўловларни мувофиқлаштиришдир.¹⁶ Халқаро ҳисоб-китоблар бир томондан, амалиётда шаклланган ва халқаро ҳужжатлар ҳамда удумлар билан мустаҳкамланган тўловларни амалга ошириш шартлари ва тартибини, иккинчи томондан, ушбу ҳисоб-китобларни амалга ошириш юзасидан кунлик амалий фаолиятни ўз ичига олади. Ҳисоб-китобларнинг энг катта ҳажми банк ҳисобварақларида ёзувларни амалга ошириш орқали нақдсиз пул ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Бунда, жаҳоннинг энг йирик банклари халқаро ҳисоб-китобларда етакчилик ролини ўйнайди. Мазкур банкларнинг халқаро ҳисоб-китобларга бўлган таъсир даражаси улар жойлашган мамлакат ташқи иқтисодий алоқалари, миллий валютасининг ишлатилиш масшаблари, ихтисослашганлиги, молиявий аҳволи, ишбилармонлик мавқеи, вакил-банклар тизимига бевосита боғлиқдир.

Халқаро ҳисоб-китобларни тарихига эътибор қаратадиган бўлсак улар қуйидагича шаклланган:¹⁷

1. Импортёрлар ва экспортёрлар ва уларнинг банклари ташқи савдо муносабатларидан шартнома муносабатларини расмийлаштиришга, жўнатишга, товарни ва уни ҳужжатларини қайта ишлашга ҳамда тўловни амалга ошириш

¹⁶ Красавина Л.Н. “Международные валютно-кредитные и финансовые отношения” Москва “ФиС” 2001г.

¹⁷ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник / под ред. Л.Н. Красавиной - М.: Финансы и статистика, 2006 г. – С. 140

ишларига маълум даражада киришибборишган. Ҳисоб-китобларни аниқ шаклига қараб улар ўртасида мажбурият ва жавобгарлик тақсимланган.

2. Халқаро ҳисоб-китоблар миллий норматив қонуний актлар ҳамда халқаро банк тартиб ва одатлари билан тартибга солинади.

3. Халқаро ҳисоб-китобларнинг объекти — ҳўжалик алоқаларини интермиллийлашуви ва банк операцияларини унверсаллашуви билан унификациялашган. 1930 ва 1931 йилларда Женева конференциясида халқаро Вексел ва Чек конвенцияси қабул қилинган, унга асосан халқаро ҳисоб-китобларда вексел ва чекларни ишлатишни мураккаблиги бартараф этилган, бир сўз билан айтганда вексел ва чекларни ишлатиш борасида унификацияланган халқаро қонуни қабул қилинган. XX асрнинг бошларида Парижда тузилган Халқаро савдо палатаси ҳужжатли аккредитивлар документар инкассо бўйича Унификацияланган тартиб ва қоидаларни ишлаб чиқади ва чоп этади.¹⁸ Жаҳоннинг кўпчиликл банклари аккредитив ва инкассо бўйича Унификацияланган тартибга қўшилишини эълон қилганлар.

4. Халқаро ҳисоб-китоблар белгиланган тартибга асосан ҳужжатларга асосланади, яъни молиявий ва тижорат ҳужжатларига нисбатан амалга оширилади. Молиявий ҳужжатларга оддий ва ўтказиладиган векселлар, чеклар ва тўлов тилхатлари киради. Тижорат ҳужжатларига ҳисоб-фактураси; товарни жўнатганлиги ёки ортишга қабул қилинганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар (коносамантлар, темир йўл, автомобил ва авиация юк хатлари, почта қвитанциялари ёки аралаш транспорт накладнойлари); суғурта ҳужжатлари; товарни келиб чиқишини, сифатини ва таркибини тасдиқловчи сертификатлар ва бошқалар киради. Банк ҳужжатларни таркибини ва тўлиқлигини текширади. Шунинг билан бир қаторда Халқаро Савдо Палатаси ва СВИФТ ташкилоти билан электро “қоғозсиз” савдо концепцияси - электрон шартномалар, электрон молиявий инструментлар ва ҳисоб-китоблар тушунчаси қўшилган ҳолда ишлаб чиқилган.

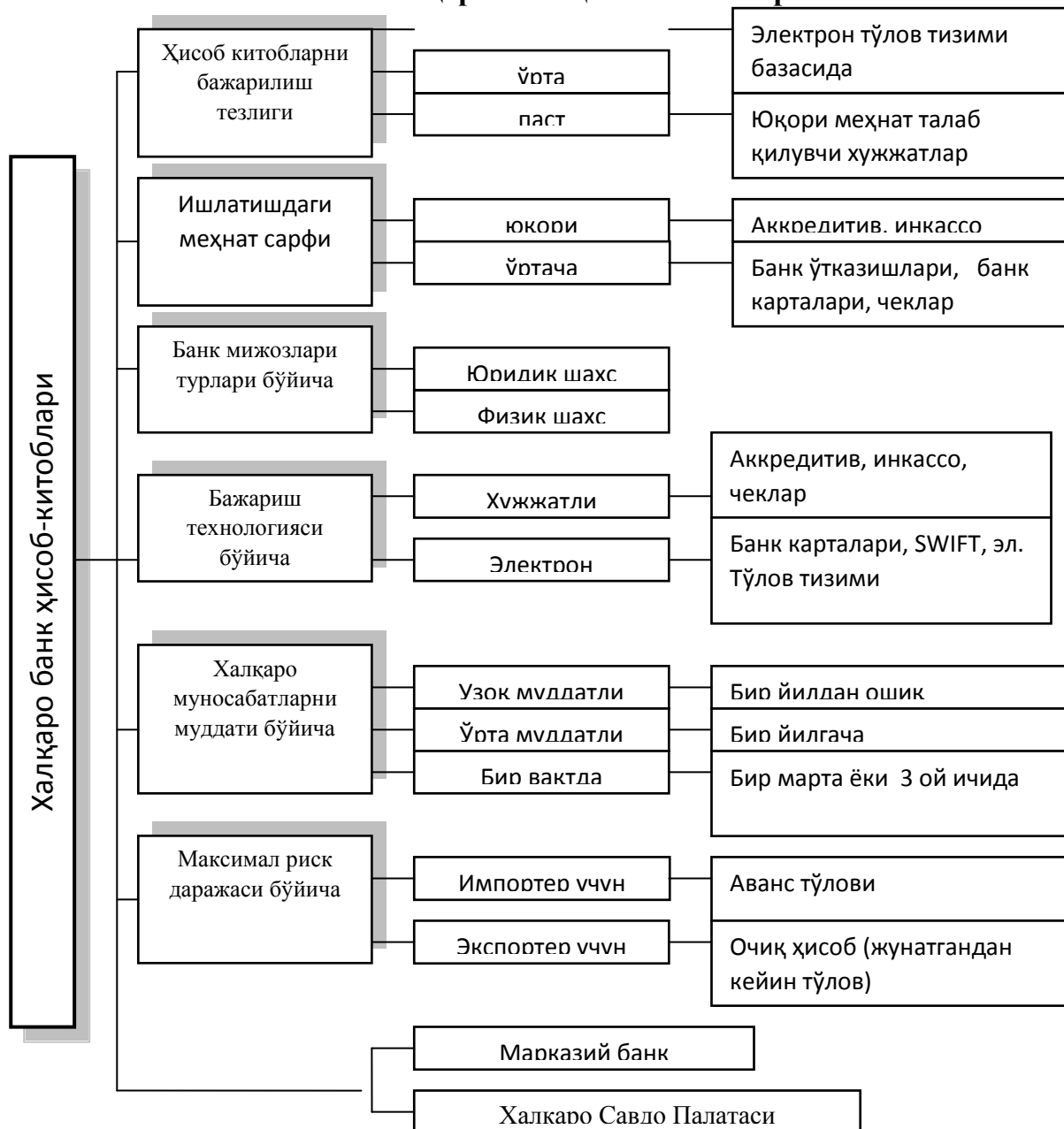
5. Халқаро тўловлар турли хил валюталарда амалга оширилади. Шунинг учун улар валюта операциялари билан яқиндан боғланган, уларни самарали амалга оширилиши валюта курслари динамикасига таъсир ўтказади.

Шуни қайд этиш зарурки бир пайтлар илғор давлатларнинг миллий кредит пуллари халқаро ҳисоб-китобларда бемалол ишлатилган, хусусан биринчи жаҳон уришига қадар халқаро ҳисоб-китобларда Аглиянинг фунт стерлинги 80 фоизни ташкил этган. Кейинчалик унинг улуши 40 фоизгача тушиб қолган, АҚШ нинг доллари эса 60 фоизгача кўтарилган. Ўтган асрни 70-чи йилларидан бошлаб халқаро ҳисоб-китобларда ҳисоб валюта бирлиги СДР ва нисбатан давлатлараро ҳисоб-китобларда айниқса, ЭКЮ ишлатилган, кейинчалик 1999 йилдан бошлаб аста секин у расмий ва хусусий секторда еврога алмаштирилди, валюта баҳоси ва валюта тўлови сифатида.¹⁹ Халқаро савдонинг Ҳозирги ташқи савдо операцияларининг амалиётида асосан АҚШ доллари, евро, Япония йенаси, швейцария франки ишлатилади. Европа иқтисодий ва валюта иттифоқи тузилиши билан мана 10 йилдан ошиқ муддатда евро Жаҳоннинг иккинчи илғор валюталари қаторидан жой олди. Шунга қарамай Жаҳон бозорида хом-ашё ва ёқилги-энергия товарларини ҳисоб-китоби анъанавий равишда, АҚШ долларида амалга оширилади.²⁰

¹⁸ Моисеев С. Р. Международные валютно-кредитные отношения. Учебное пособие – М.: изд. «Дело и Сервис», 2003 г. – С. 74

¹⁹ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник / под ред. Л.Н. Красвиной - М.: Финансы и статистика, 2006 г. – С. 141

²⁰ по материалам сайта www.bis.org

Халқаро банк ҳисоб-китоблари²¹

Халқаро тўловлар валюталар ўзаро алмашуви ҳамда ташқи савдо иштирокчилари томонидан бир-бирига кредитлар тақдим этиш жараёнлари билан ҳамбарчас боғланиб кетади. Халқаро валюта-кредит ва ҳисоб-китоб операцияларининг ўзаро боғлиқлиги қуйида ўз ифодасини топади. Сотилаётган товарнинг турига (масалан, машиналар ва жиҳозлар) ҳамда сотувчилар бозорида рақобатнинг кучайиши ва янги маҳсулот истеъмол бозорларини кенгайтириш мақсадида уларнинг кредитдан фойдаланишга қаратилган интилишларига қараб ташқи савдо операциялари бўйича ҳисоб-китоблар тижорат кредитидан фойдаланган ҳолда амалга оширилади. Тижорат кредити товар сотувчиси томонидан сотиб олувчига бир неча ойдан, 5-8 йилгача, алоҳида ҳолатларда эса бундан ҳам катта муддатларга тақдим этилади. Ташқи савдо операцияларида импортёр тижорат кредити эвазига уни сўндиришга қаратилган, оддий вексель шаклидаги қарз

²¹ Муаллиф ишланмаси.

мажбуриятини ёзиб беради ёки экспортёр томонидан берилган ўтказиладиган векселлар-тратталарда тўловни амалга оширишга ёзма тарздаги розилик (акцепт) беради.

Товар қийматининг маълум бир қисмига тижорат ҳужжатлари тақдим этилганидан сўнг, қолган қисмига эса – шартномада белгиланган даврдан сўнг ҳақ тўланганда, тижорат кредити шаклидаги товарлар учун ҳисоб-китоблар нақдли тўловлар билан биргаликда амалга оширилиши мумкин. Ташқи савдо шартномаси ижросининг маълум бир босқичида шартномадаги тарафлар, тижорат кредитидан ташқари, бир-бирларини мажбуран кредитлашлари мумкин.

6.3 Халқаро ҳисоб-китоб шакллари ва унинг туркумланиши.

Банк ишини халқаро амалиётида ишлатиладиган ҳисоб-китоблар шакллари ва уларни механизмини кўриб чиқамиз.

Ҳисоб-китобларнинг аккредитив шакли – ушбу келишув шартига биноан банк миждозни илтимосига биноан учинчи шахсга (аккредитив очилган -бенефициарга) тўловни амалга ошириб беради ёки бенефициар томонидан тақдим қилинган траттани тўлашга розилик ёки ҳужжатларни сотиб олишга розиликни амалга оширади.²² Аккредитив бўйича банкнинг мажбурияти мустақил ҳисобланди ва томонларнинг тижорат шартномаси бўйича ҳуқуқий муносабатларига боғлиқ бўлмайди.

Аванс тўловидан кейин экспортёрлар учун аккредитив шаклидаги ҳисоб китоблар энг мақбул ва манфаатли ҳисобланади, чунки бунда банклар маълум шарт-шароитлар бажарилгандан кейин тўловни амалга ошириш мажбуриятини оладилар. Бундан ташқари ҳисоб-китобларнинг аккредитив шакли инкассо шаклидаги ҳисоб-китобга нисбатан қуйидаги афзалликларга эга:

- ҳисоб-китоб ўта ишончли ва товарлар учун ўз вақтида тўланиши кафолатланган, чунки бу операцияларни банклар бажаради;

- тўлов суммасини олиниши жуда тез, товарларни ортиб жўнатгандан кейин жўнатилган товар ҳужжатлари тақдим қилиниши биланок банклар тезда тўловни амалга оширса;

- экспортёр давлатига хорижий валютада аккредитив очилганда импортёрни валютани ўтказишга розичилиги олинганда.

Ҳисоб-китобларни инкассо шакли – бу банк операцияси бўлиб, буни ёрдамида банк миждозни топшириғига асосан импортёрдан уни номига ортиб жўнатилган товар ёки кўрсатилган хизмат учун пул маблағини олади ва бу маблағларни экспортёрни банкдаги ҳисоб рақамига ўтказиб беради.

Инкассо шаклидаги ҳисоб-китобларда қуйидагилар жараён иштирокчилари ҳисобланади:

- Ўзини банкка инкассо операциясини бажаришга топшириқ бераётган ишончли юридик ёки жисмоний шахс;

- Инкассо операциясини бевосита амалга оширувчи ремитент-банк;

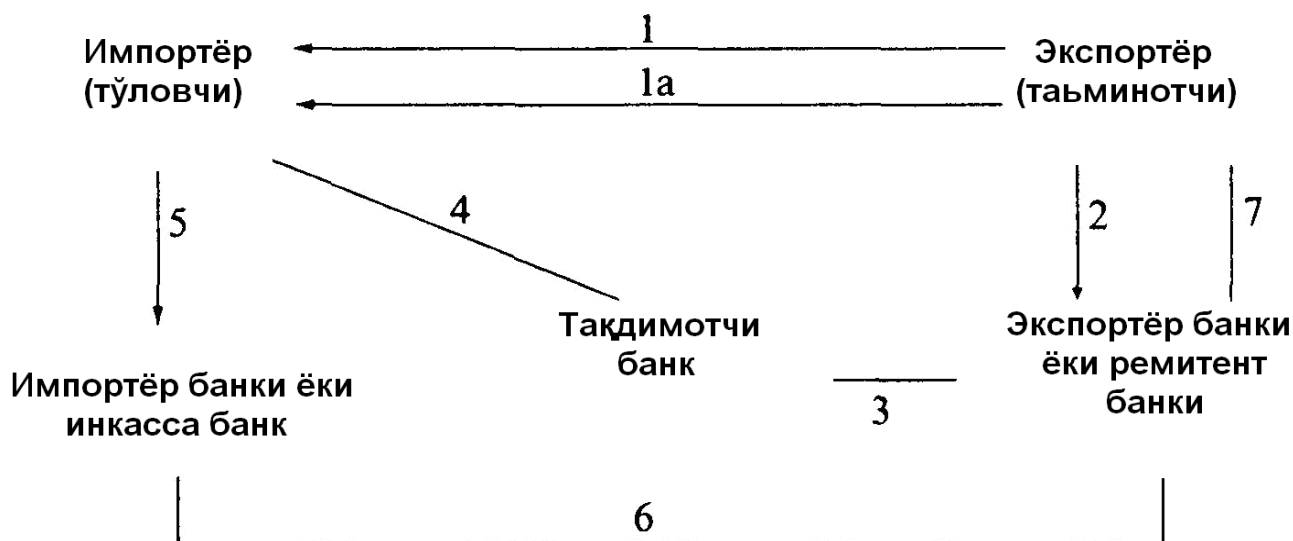
- Валюта маблағини олувчи инкассо банк;

- Импортёр-тўловчига ҳужжатларни тақдим этувчи банк;

- тўловчи.

2-чи чизмада ҳужжатли инкассо бўйича ҳисоб-китоблар механизмини кўриб чиқамиз:

²² Унифицированные правила и обычаи для документарных аккредитивов (публикация МТП 2007 года УСР №600)

Хужжатли инкассо бўйича ҳисоб-китоблар чизмаси ²³

1. Экспортёр импортёр билан товарни сотиш бўйича шартномани хужжатли инкассо шarti ҳисоб-китобни амалга ошириш тартиби билан, унга товарни жўнатади.

2. Экспортёр ўзини банкка инкассо топшириқномаси билан тижорат хужжатларини жўнатади.

3. Экспортёр банки инкассо топшириғи ва тижорат хужжатларини тақдим этувчи банкка (ёки импортёр банкка) жўнатади.

4. Тақдим этувчи банк бу хужжатларни импортёрга тақдим этади.

5. Импортёр инкассо банкни хужжатларини тўлаб беради.

6. Инкассо банк ремитент-банкка (ёки экспортёр- банкка) тўловни ўтказиши.

7. Ремитент-банк ўтказиладиган суммани экспортёр ҳисобига ўтказиши.

Оддий ва хужжатли инкассо фарқланади. Оддий (соф) инкассо тижорат хужжатлари тақдим этилмасдан, молиявий хужжатлар бўйича тўловни ундириб олишни англатади; хужжатли (тижорат) инкассода тижорат хужжатлари билан биргаликда молиявий хужжатларга нисбатан тўлов амалга оширилади. Бунда банкларда ҳеч қанақа хужжатларни тўлаш бўйича мажбурият бўлмайди.

Инкассо шаклидаги ҳисоб-китоблар импорт операцияларини амалга ошириш нисбатан мақсадга мувофиқдир, чунки бунда ташқи савдо бирлашмаларини ресурсларини жалб қилмайди, бундан ташқари уларга нафақат товарларни хужжатларини текширишга балки уни қийматини тўлагунча товарни ўзини ҳам текшириш имконини беради.

Банк пул ўтказиши ўзида битта банкни иккинчи банкка ўтказиладиган маълум пул маблағни олувчига тўлашни англатади.²⁴ Халқаро ҳисоб-китобларда банклар ўзининг мижозларини пул ўтказиш бўйича топшириқномаларини бажариб келади.

Бу операцияларда: пул ўтказиб берувчи қарздор; топшириқномани қабул қилувчи ўтказиб берувчи банк; ўтказиб бериладиган суммани амалда мижоз ҳисобига ўтказувчи банк; ўтказиладиган суммани қабул қилувчи шахс.

Банк пул ўтказиши шаклида инкассо, ўзил-кесил ҳисоб-китоб шакли, аванс тўлови каби тўловлар амалга оширилади. Бундан ташқари банк ўтказиши ёрдамида

²³ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник / под ред. Л.Н. Красавиной - М.: Финансы и статистика, 2006 г. – С. 143

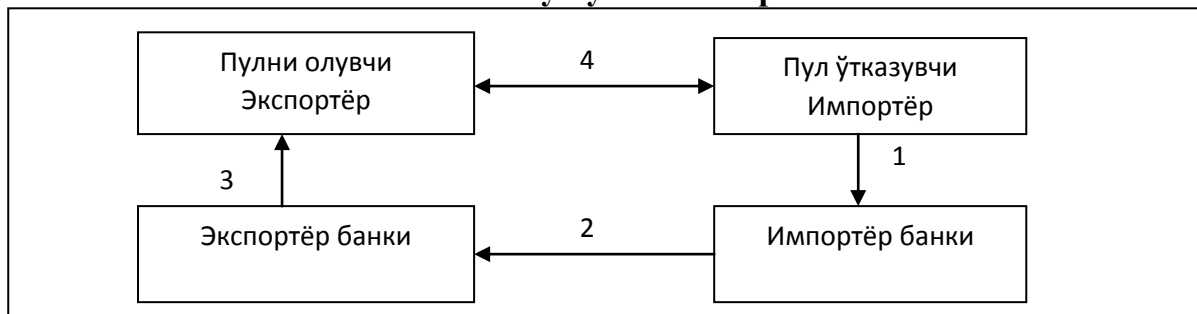
²⁴ Мовсесян А.Г., Огневцев С.Б. Международные валютно-кредитные отношения. Учебник – М.: Инфра, 2005 г. – С. 135

бошқа операцияларни қайта ҳисоб-китоблар ҳам амалга оширилади. Айниқса экспортёрлар банк пул ўтказишларини банк кафолати билан уйғунлашиб кетишини эстайдилар, қачонки импортёр томонидан товар тўланмаган тақдирда кафолат ҳисобидан тўловни амалга оширилишини истайдилар.

Банк пул ўтказиши ёрдамида ҳисоб-китобларни нисбатан жуда оддий механизми мавжуд ва у кейинги 9-чизмада кўрсатилади.

3- чизма

Банк пул ўтказишлари чизмаси²⁵

Импортёр банкка тўлов топшириқномаси тақдим этади, ушбу маълумотларга нисбатан импортёр банки тўлов топшириқномасини экспортёр банкка йўналтиради. Экспортёр банки топшириқномани олиб уни ҳақиқийлигини текширади ва экспортёр ҳисоб рақамига маблағни ўтказиш операциясини амалга оширади.

Банк пул ўтказишининг иқтисодий мазмуни товар ёки хизмат етказиб берилганга қадар аванс тўлови амалга оширилиши ёки уларни импортёр томонидан олингандан кейин амалга оширилишига қараб ўзгаради.

Экспортёр учун, аванс шаклидаги ҳисоб-китобларни энг манфаатлиси импортёр томонидан тўловни товар ҳали ортиб жўнатилмагунга қадар амалга оширилиши қизиқарлидир. Авнас тўлови ҳақиқатда импортёр учун манфаатсиз бўлиб, экспортёрни яширин кредитлашни англатади.²⁶ Бундан ташқари аванс пул ўтказилиши импортёр учун экспортёр томонидан шартнома шarti бажарилмаса ва товар етказиб берилмаса пул йўқотиш rischi келиб чиқади. Импортёрни бу ҳисоб-китоб шартига розичилиги товарни қандай бўлмасин экспортёрни етказиб беришидан манфаатдор эканлига боғлиқ.

Очиқ ҳисоблар бўйича ҳисоб-китоблар импортёрни экспортёрга товарни олгандан кейин мунтазам тўловини ўзида акс эттиради. Халқаро ҳисоб-китобларни ушбу шакли очиқ ҳисобларни кредитлашбилан боғланган. Очиқ ҳисоблар бўйича қарздорликни қоплаш ҳисоб-китоби тартиби Ҳамкорлар ўртасида маълум келишувга асосан кўзда тутилади. Одатда тўловлар белгиланган муддатлардан кейин амалга оширилади (товарлар ортиб жўнатилогандан кейин, ойни ўртаси ёки охирида). Ушбу ҳисоб-китоблар шаклини ўзига хослиги, товарларни ҳаракати пул ҳаракатини узиб кетишидадир.

Очиқ ҳисоблар бўйича ҳисоб-китоблар импортёр учун ўта манфаатлидир, чунки у олинган товарларни баҳосини кейинчалик тўлаб беради, берилган товар кредитлар учун алоҳида фоиз тўланмайди: етказиб берилмаган ёки қабул қилинмаган товарларга тўлов rischi умуман бўлмайди. Экспортёрлар учун ҳисоб-китобларни бу шакли унчалик манфаатли эмас, чунки тўловни ўз вақтида амалга оширилишига

²⁵ Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник / под ред. Л.Н. Красвиной - М.: Финансы и статистика, 2006 г. - С. 144

²⁶ Моисеев С. Р. Международные валютно-кредитные отношения. Учебное пособие - М.: изд. «Дело и Сервис», 2003 г. - С. 74

ишончли кафолат йўқ, уни капиталини айланиши секинлашади, гоҳида банк кредити олишга ҳам тўғри келиб қолиши мумкин.

Жаҳон амалиётида векселлар, чеклар ва банк карталари ишлатилиши билан ҳисоб-китоблар ҳам қўлланилади. Ўтказиш векселлари одатда экспортёр томонидан импортёрларга нисбатан қўлланилади. Шакллари, реквизитлари, тақдим қилиш шарти ва траттани тўланиши 1930 йилда Женевада вексел бўйича қабул қилинган конвенция қонунчилигига асосланади.

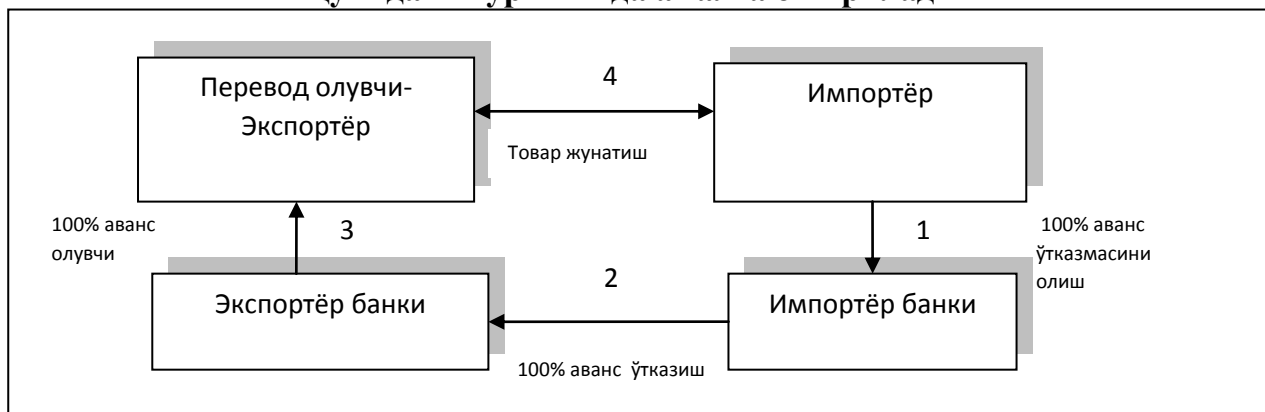
Халқаро ҳисоб-китобларда шунингдек чеклар ҳам ишлатилади. Агар тўлов чек ёрдамида амалга ошириладиган бўлса, ё қарздор (харидор) мустақил равишда чек (мижоз чеки) тақдим қилади ёки унга банк чеки ёзиш топшириғини беради. Чекни шакли ва реквизитлари миллий ва халқаро (1931 йилдаги Чек конвенцияси) қонунчилик билан тартибга солинади.

Халқаро ҳисоб-китоблар тизимида пластик карточкалар махсус ўринни эгаллаб келмоқда. Пластик карточкалардан American Express, Diner Club, Visa и бошқа типдагилари иқтисоди ривожланган давлатлар тўлов айланмасида, айниқса, савдо ва хизмат соҳасида кенг ишлатилади.

Халқаро молиявий ва иқтисодий инқироз шароитида экспорт ва импорт шартномаларининг асосий шакли ҳисобланган аккредитив туридаги халқаро ҳисоб-китобларни роли ошиб бормоқда.

4-чизма

Импорт шартномаси бўйича 100 % аванс тўлови ҳисоб-китоблари қуйидаги кўринишда амалга оширилади ²⁷

Технологик асбоб-ускуналарни импорт қилишда бизнинг корхоналаримиз қуйидаги ҳисоб-китоб механизмини ишлатиши мумкин:

- Экспортёр банки шартнома юридик кучга киргандан бошлаб 5 банк куни ичида сотувчи томонидан товар жўнатилмаган тақдирда шартнома суммасидан 30 фоиз миқдорда SWIFT йўли билан тўланган аванс тўловини қайтариш тўғрисида банк кафолатини беради;
- Бизнинг импортёр банк кафолатини олгандан кейин 5 банк куни ичида сотувчини ҳисоб рақамига шартнома суммасини 30 % миқдоридаги маблағни аванс тўлови сифатида бевосита банк переводи сифатида тўлаб беради;
- 5 банк куни ичида импортёр шартнома суммасини қолган 60 % ҳужжатли аккредитив сифатида қўйиб беради (аккредитив муддати томонлар ўртасида келишилган бўлиши зарур). Аккредитив бўйича тўлов таъминотчиси томонидан импорт шартномасида кўзда тутилган ҳужжатлар тақдим қилинганда амалга оширилади;

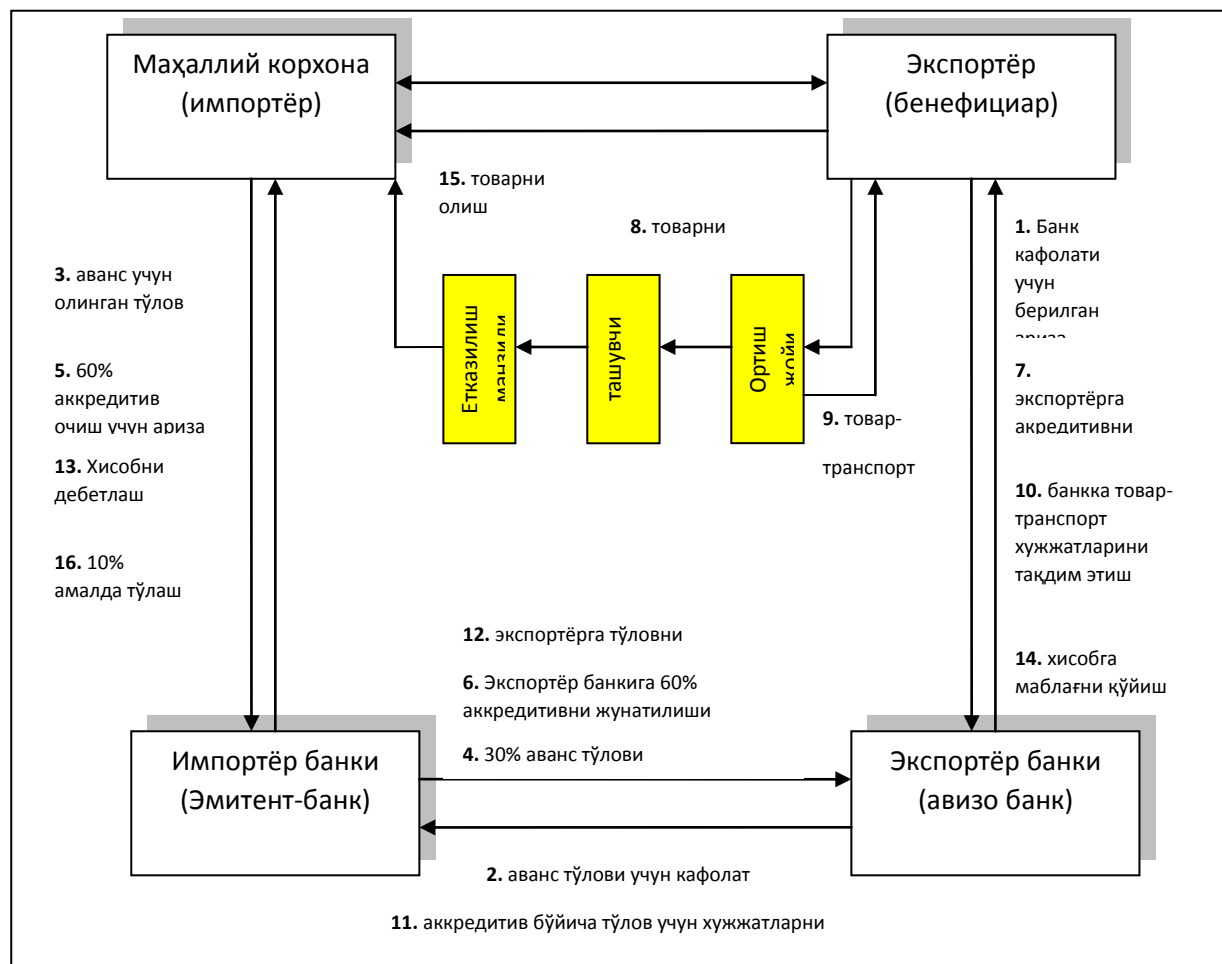
²⁷ Муаллиф томонидан тузилган.

• Шартнома умумий суммасини қолган 10 фоизи асбоб-ускуна ҳақиқатда етказиб берилгандан кейин бевосита банк переводы билан тўлаб берилади.

Ўзбекистон Республикаси корхоналари амалиётида импорт шартномалари бўйича комбинацияланган механизм чизмаси қуйидаги тартибда амалга оширилади.

5 - чизма

Импорт шартномаси бўйича комбинациялашган ҳисоб-китобларни ишлатилиш механизми²⁸

Импорт шартномаси бўйича комбинациялашган ҳисоб-китоб қатор афзалликларга эга:

- Хоҳлаган индивидуал импорт келишувлари учун тўғри келади, икки контрагент манфаатларини инобатга олинади;
- Халқаро савдода юзага келадиган рискларни камайтиради;
- Ҳисоб-китоблар ишончли ва товарларни ўз вақтида тўланиши кафолатланган.

Ўзбекистон Республикасида тайёр маҳсулотни экспорт шартномаси бўйича ҳисоб-китоблар механизми Россия Федерациясидаг тартибдан бир оз фарқланади.

Экспорт шартномасини тижорат банкида рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги Марказий банкнинг Йўриқномаси 2000 йил 19 августда қабул қилинган.

Ушбу тартибга асосан банк муассасалари экспорт шартномаларини учетга олаётганда қуйидагиларни текшириши лозим:

- Хорижий валютада аниқланган баҳосини;

²⁸ Муаллиф томонидан тузилган.

- Хорижий валютада тузилган шартномани умумий суммасини;
- Товарни етказиб беришни шартлари ва муддатларини;
- Ҳисоб-китоб шакли, шarti ва товар учун тўлов муддатини;
- Ўз мажбуриятини бажармаганда томонларнинг жавобгарлиги.

Экспорт контракти тижорат банкида рўйхатга олинганда унга идентификацион рақам бериледи ва божхона идорасида ташқи савдо операцияларининг ягона электрон тизимига киритилади.

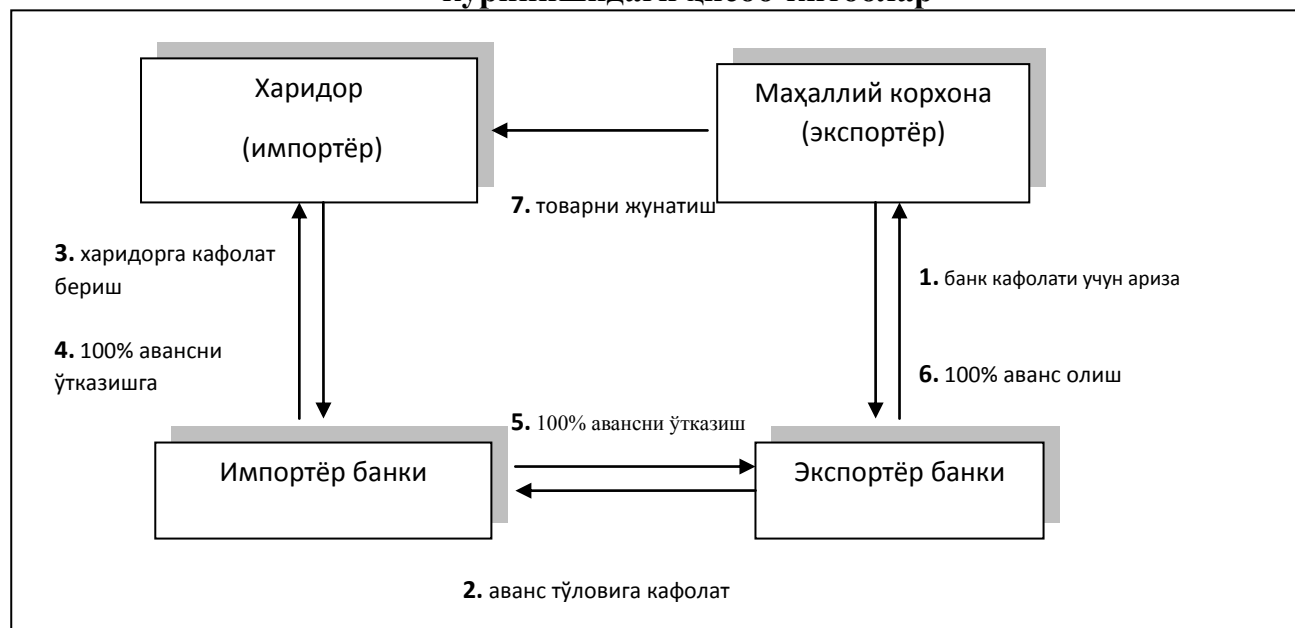
Экспорт шартномаси ҳам импорт шартномаси сингари қонунчиликда белгиланган тартибга мувофиқ ҳисоб-китобни хоҳлаган шаклида:

- Аванс тўлови ёки очиқ ҳисоб шаклида;
- Хужжатли аккредитив;
- Хужжатли инкассо шаклида бўлиши мумкин.

Агар экспорт шартномасида 100 % аванс тўлови кўзда тутилган бўлса, экспортёр корхона товарни жўнатмаслик рискинни ёпиш учун тўловни қайтаришни таъминлашга банк кафолатини тақдим этиши зарур, бу ҳолатда хорижий ҳамкор билан ҳисоб-китоб чизмаси қуйидагича бўлади:

6-чизма

**Экспорт шартномаси бўйича 100 % аванс тўлови
кўринишидаги ҳисоб-китоблар²⁹**

100 % банк кафолати билан аванс тўлови шаклидаги ҳисоб-китоблар механизмини ишлатилиши харидорга рискни камайтиради, ваҳоланки бизнинг миллий корхонага кафолат берилишида қўшимча ҳаражат келиб чиқади.

Кейинги пайтда экспорт операцияларида ҳисоб-китобларнинг аккредитив шакли кенг тарқалиб кетди. Экспорт шартномаларида аккредитив ҳисоб-китоб шаклини қўлланиши экспортёр-корхона учун қўшимча равишда қуйидаги рискларни камайтиради:

- Ишлаб чиқариш ва шартномани бажариш;
- Харидорни тўловга қобилиятсизлик рискин;
- Сиёсий рискни (харидор давлатидаги сиёсий вазият шартнома шартини бажарилишига йўл қўймаслиги);

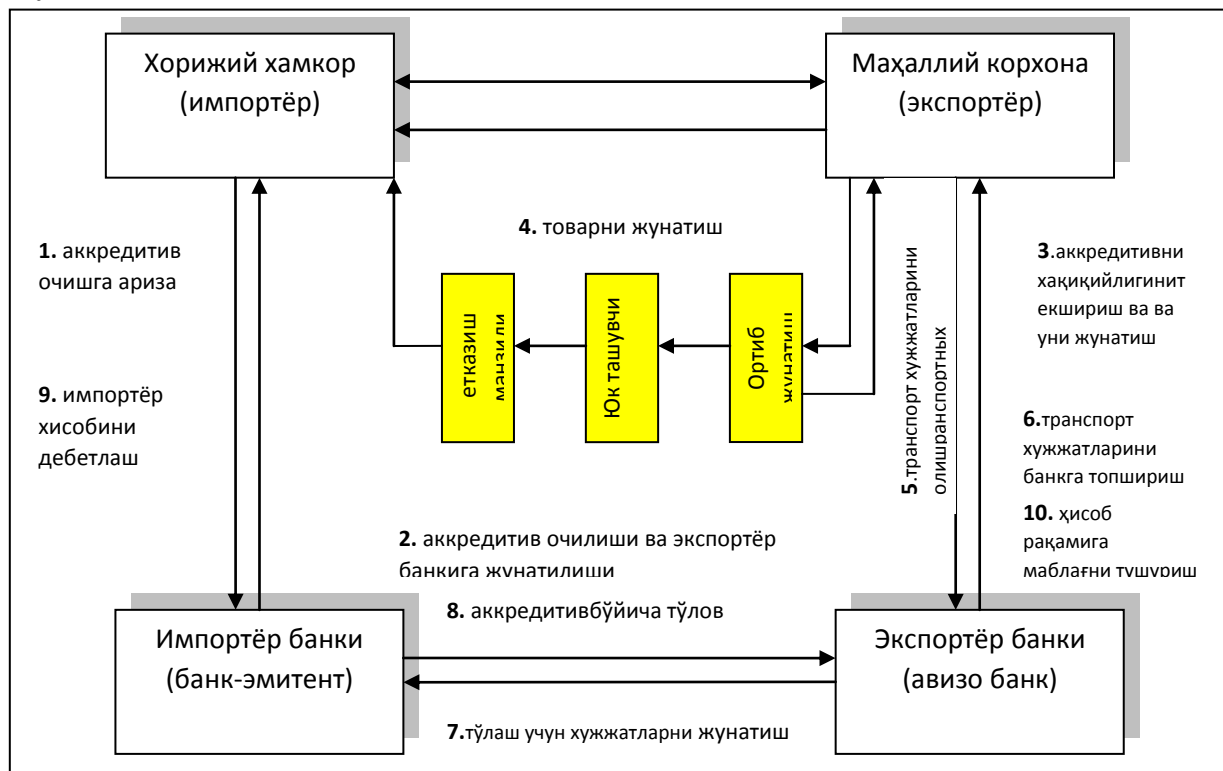
²⁹ Муаллиф томонидан тузилган.

• Харидор давлатида қонунчиликни ўзгариши оқибатида маълум валюта ёки маълум давлатга тўловни амалга ошириб бўлмаслик.

Ҳисоб-китобларни аккредитив шаклини ишлатиш механизми оддий банк переводига нисбатан одатда жуда мураккаб ҳисобланади. Бизнинг маҳаллий экспорт корхоналар учун ушбу ҳисоб-китобларни ишлатилиш механизми қуйидагича амалга оширилади.

7 -чизма

Экспорт шартномалари бўйича ҳисоб-китобларнинг аккредитив шаклини ишлатилиши³⁰

Сўзсиз равишда шуни қайд этиш лозимки ҳисоб-китобларнинг аккредитив шакли халқаро ҳисоб-китобларнинг ичида энг ишончлиси ҳисобланади, импортёрни ва экспортёрни рискларини энг паст минимумга камайтириб беради.

6.4 СВИФТ тизими орқали халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш.

Халқаро лойиҳани яратиш ташаббуси 1968 йилда жорий қилинган, унинг мақсади лойиҳа ишчиликчиларига юқори даражали назорат ва санкцияланмаган фойдаланишдан ҳимояланиш орқали банк ахборотларидан юқори даражада айирбошлаш имкониятини таъминладан иборат. 1972 йилда бу ташаббус MSP (Message Switching Project – хабарлар улаб бериш лойиҳаси) деб номланган лойиҳага расмийлаштирилган. Айнан шу йили Logis фирмаси томонидан тақдим этилган ҳисоботда қуйидаги талаблар билан қондирилувчи банк ахборотларини айирбошлашнинг рентабелли тизимини яратиш бўйича ҳисоб-китоб ва тавсиялар мавжуд бўлган:

1. Тизим қуйидагиларга асосланиши лозим:

Халқаро тармоқ ва тармоқли хизмат сервисини яратишга;

³⁰ Муаллиф томонидан тузилган

Жараёнларни стандартлаштиришга, шунингдек хабарларни стандартлаштиришга;

Банкларни тармоққа уланиш усуллари ва жиҳозларини стандартлаштириш.

2. Бир хабарни узатиш қиймати 0,15 АҚШ доллариға тенг бўлганда рентабелликни таъминлаш учун тизим тахминан 70 банк иштирокида кунига 100 мингдан кам бўлмаган хабарни қайта ишлаши лозим.

3. Тизим икки мустақил ва бир бири билан боғлиқ тақсимлаш марказлари ва тизимни ҳар қайси ишчи-роқчи-мамлакатида алоқа концентраторларини ўз ичига олади.

Ушбу тавсияларга асосланган ҳолда, Европа ва Шимолий Американинг 15 мамлакатидан 239 банк 1973 йилнинг майида бельгия қонунчилигига мувофиқ S.W.I.F.T. (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication – Бутунжаҳон банклараро молиявий телекоммуникациялар жамияти) компаниясини ташкил этдилар.

- телекоммуникация тармоқлари бўйича банкнинг исталган турдаги хабарларини тез ва хавфсиз узатиш учун зарур бўлган ягона тизим ва воситаларни яратиш, фойдаланиш, қўллаб-қувватлаш ва юритиш компаниянинг мақсадига айланди.

Ҳозирги вақтда 190 мамлакатнинг 7000 дан ортиқ йирик банклари ва молиявий ташкилотлари SWIFTдан фойдаланмоқдалар.

SWIFT тармо-и орқали узатилаётган хабарларнинг кундалик ҳажми умумий қиймати 5 триллион АҚШ долларида кўп бўлган 4,9 млн. хабардан ортади.

SWIFTга иштирокчи сифатида киришга даъвогарлик қилаётган ҳар бир компания учун махсус мезонлар белгиланган, унга мувофиқ ҳолда у текширувдан ўтади. Ҳар қайси компания билан алоҳида шартнома тузилади, у SWIFTнинг қандай хизматлари мазкур шартномага тарғиб этилишини белгилайди. Шартнома тузилгандан кейин S.W.I.F.T. хабарларни аниқ, тўлиқ ва вақтида етказиб бериш масъулиятини зиммасига олади.

Стандарт хабарлар. Банк хабарлари стандартини ишлаб чиқиш ва яратиш тизимнинг асосий хусусияти шу билан бирга ҳамжамиятнинг ютуғи ҳисобланади. Стандартлар Халқаро стандартлар кўмитаси (ISO), шунингдек Халқаро савдо палатсининг (ICs) талабларини ҳисобга ҳолда яратилган. Натижада хабар жўнатувчи ва олувчининг ўзаро таъсирини маълум даражада соддалаштирувчи банкларнинг молиявий ва тижорат операциялари тўғрисидаги намунавий хабарларга стандартлар ишлаб чиқилган.

Барча турдаги хабарлар умумий тамойил бўйича тузилган. Улар хабарнинг бошланиш белгиси (Start of Message), сарлавҳалар (Header) ва матнни бошлаш белгиси (Start of Text), хабарнинг матни (Text of Message) ва матннинг якунланиш белгиси (End of Text), ўлчамлари (Trailer) ва хабарнинг якунланиш белгиси (End of Message)дан ташкил топган бошланғич қисмдан иборат.

Бошланғич ва якунланиш қисми, тармоқда хабарлар ҳаракатини бошқариш учун муҳим бўлган маълумотни ўз ичига олган ва хабарлар жўнатиладиган «конврт» ҳосил қилади.

Сарлавҳа хабар олувчининг ўн бир хонали код-идентификатори, жўнатувчи терминалининг коди, назорат ва ҳимоя вазифасини бажарувчи жорий беш хоналик рақам, устунликнинг уч хоналик коди билан уч хоналик хабар кодини ўз ичига олади. Ўлчамларда аутентификация ва бошқа хабарлар кўрсатилади, масалан, банк-

олувчини хабар узатишдаги ушланиб қолишлар тўғрисида огоҳлантириш, икки томонлама тўлов имконияти тўғрисида огоҳлантириш ва ҳ.к.

Хабарнинг етказиб берилишини таъминлаш мақсадида S.W.I.F.T. нинг барча фойдаланувчилари тармоқда манзил ҳисобланувчи идентификатор-кодлар (Bank Identifier Codes, BIC) билан таъминланади.

Идентификатор-кодлари қуйидаги таркибга эга:

- молиявий ташкилотнинг бутунжаҳон тўрт харфли коди; ISO стандартларига мувофиқ ҳолда мамлакатнинг икки харфли коди;
- молиявий ташкилот жойлашган жойининг икки харфли коди (мамлакат ичида географик бўлиниш эҳтимоли бор, яъни шаҳар, вилоят ёки муқобил ҳудуд);
- уч харфли ёрдамчи код (S.W.I.F.T. фойдаланувчиси ҳисобланмайдиган молиявий ташкилотлар учун BICнинг харфли коди келтирилади);
- S.W.I.F.T. фойдаланувчилари учун уч харфли код унинг мамлакатдаги муайян жойлашган жойини идентификация қилиш учун фойдаланиши мумкин.

Хабарнинг матни қатъий тартибаштирилган ва икки хонали рақамли код билан белгиланган майдонлардан биридан ташкил топган. Ахборот майдонга қатъий давомийликда киритилади, бунда майдонлар тўлдириш учун мажбуриятли ва мажбуриятсиз бўлади. Хабар матнининг асосий қисмини расмийлаштирилган (рақамли код бўйича) тўлов топшириқлари, тўловни тасдиқлаш ва бошқа молиявий ҳужжатлардан ташкил топган.

S.W.I.F.T. тармоқлари стандартларида, ҳар қандай банк операцияларини бир хилда «кодлаштирадиган» узатилган хабарлар тоифаси, гуруҳи ва тури қатъий белгиланган.

Одатда, хабарлар бир банкдан бошқасига узатилади, бироқ алоҳида гуруҳга ажратилган S.W.I.F.T. тизимли хабарларининг тоифаси мавжуд. Тизимли хабарлар юқори устунликка эга, чунки тизимнинг амал қилишига тааллуқли.

Стандартлар ва S.W.I.F.T. технологияси хабарларни автоматик тарзда қайта ишлаш учун амалий дастурларни яратиш имкониятини намоён этади. Шунга кўра, унумдорлик ортади ва хабарларни қўлда қайта ишлаш харажатлари камаёди.

Хабарлар реал вақт тартибида етказилади, чунки уларнинг ҳақиқийлиги текширилиши ва тасдиқланиши тўлиқ автоматик тарзда амалга оширилади.

Тармоқнинг аркиби. S.W.I.F.T. тамоғи операцион марказлар, фаол тизимлар, минтақавий процессорлар (хабарларнинг концентраторлари) ва алоқа манбаларидан ташкил топган маълумотларни узатиш тизимини намоён этади. Операцион марказлар тизим ва унинг мониторингини бошқариш, ташҳис маълумотларини тўплаш ва узилишдан сўнг тармоқ элементларининг қайта тикланиши амалга оширадилар.

S.W.I.F.T. тармоғи тўрт босқичли архитектура асосида тузилади ва тизимли бошқарилувчи процессор билан бошқарилади.

Биринчи босқич – тармоққа тайёрлаш учун фойдаланилган фойдаланувчининг терминали.

Иккинчи босқич – фойдаланувчилардан хабарларни олиш ва уларнинг гуруҳли процессорда бирламчи қайта ишлашга тайёрлаш мақсадида уларнинг дастлабки текшируви учун минтақавий процессорлар. Минтақавий процессор гуруҳли процессорнинг йўриқномасини қайта ишлайди, хабарларни жўнатади ва фойдаланувчилар билан локал алоқани назорат қилади. Бу барча вазифаларни 100%ли нусхалаштирувчи тўлиқ автоматлаштирилган тизимлардир. Жиҳозларнинг тавсифлари қайта ишланадиган хабарларнинг ҳажми в уланган етминаллар сонига бо-
лик.

Учинчи босқич – гуруҳли процессор. Агар S.W.I.F.T. тизими бир неча амалиймустақил модуллар гуруҳидан ташкил топган тузилма негизида қурилган бўлса, гуруҳли процессор хабарларнинг сақланиши, сўров бўйича излашлар, ахборотларни манзилларнинг минтақавий процессорлари бўйича рақсимланиши, тизимли ҳисоботларни узоқ муддатли архивлаштириш ва генерациялашни таъминлайди.

Тўртинчи босқич — фақат назорат вазифасини бажариш ва бутун тизимни бошқарувчи тизимли бошқарувчи процессор. Тизимнинг юқори даражасида хххабарлар қайта ишланмайди.

Маълумотлар ҳимоясини таъминлаш. S.W.L.F.T. тизимида хавфсизликни таъминлашга алоҳида эътибор қаратилади, бу халқаро банк тармоғи тақдим этган хизматларнинг сифатини белгилайди. S.W.L.F.T. жамиятда, маълумотларни ҳимоялаш, хавфсизлик чораларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришдаги заиф томонларни излаш билан шуғулланувчи Бош инспектор бошқаруви мавжуд. Хавфсизлик бўйича табиий ва мантиқий чораларнинг уйғунлашуви, шунингдек турли шифрлаштириш турларини татбиқ этиш хабарни S.W.L.F.T. тармоғи бўйича узатиш жараёнида хабарларнинг ўзгариши эҳтимолини оғоҳлантиради. Хабарни жўнатувчи ва олувчидан ташқари ҳеч ким унинг мазмунини ўқий олмайди.

Терминал билан уланиш процедурасига айниқса қатъий чоралар кўрсатилади. Тизим, Ҳар бир фойдаланувчи учун алоҳида сирли кодга (ҳар гал янги калитлар тўплами танланади) эга назорат тизимли хабарни таҳлил қилиш асосида ҳар қайси уланган терминални аниқлаши лозим. Бу калитларни алмаштириш процедураси деб аталади. Фақат аниқлаш тасдиқланганидан сўнг тармоқда терминаллар рўйхатга олинади. ҳамма код ва калитлар микропроцессорли карталар (МК) ёрдамида S.W.L.F.T. терминалга киритилади. Ҳимояланиш чораларидан бири қатор ҳолатларда тизимнинг терминалларни автоматик тарзда ўчириши ҳисобланади: тизимга кириш процедурасидаги ҳатолар, код ёки хабар ўлчами нотўғрилиги, узатишдаги қўп марталик ҳатоларда тўсиқлар аниқланганида ёки каналдаги узилишларда ва ҳ.к. Барча терминални ўчириш ҳолатлари махсус файлда тизим томонидан автоматик тарзда рўйхатга олинади.

Ундан ташқари, юқори хавфсизлик даражаси қуйидаги процедураларни таъминлайди:

- тизимдаги ҳар бир хабар S.W.I.F.T. воситаларида кузатиладиган ўзининг кириш ва чиқиш рақамларини олади;
- хабар матни махсус қурилмалар ёрдамида шифрланади;
- фойдаланувчига хабарлар алмашиш тўғрисида ҳисоботни автоматик яратиш ва йўналтириш тизими;
- ҳар бир хабар махсус аутентификация калити билан тасдиқланади;
- процедуралардан бирортасида хатога йўл қўйилса, терминалнинг автоматик тарзда ўчирилиши юз беради.

S.W.I.F.T. тармо-ининг талабларига кўра, барча тизимдан фойдаланувчилар қуйидаги тоифаларга бўлинади (бажариладиган вазифаларга мувофиқ ҳолда):

- иловалардан фойдаланувчилар;
- хабарларни жўнатишга масъул фойдаланувчилар ва маълумотлар базаси иловалари билан ишловчилар;
- «кун якуни» операцияларини бажарувчи ва ҳисобот ва архивларни тайёрлаш билан шуғулланувчи S.W.I.F.T. тармоғи билан сеансларни очиш ва ёпилишини бошқарувчи операторлар;

- тизим маъмурлари.

Ҳар бир тоифадан фойдаланувчилар фақат унга рухсат этилган электрон интерфейслар гуруҳидан фойдаланишлари мумкин.

Тоифалар ичида фойдаланувчиларнинг афзалликларини чеклаш воситалари ахборотларнинг хавфсизлигини таъминлаш бўйича қўшимча чоралар бўлиб хизмат қилади. Ундан ташқари, тизимда тизимли узилишлардан ҳимоя қилиш учун ахборотларни захирали нусхалаштириш кўзда тутилган. Айнан шу мақсад учун дисklarнинг нусхалаштирилиши, шунингдек асосий мажмуанинг барча транзакцияларини нусхалаштириш учун захирали терминал мажмуалар ҳам қўланилади.

S.W.I.F.T. тақдим этган барча имконият ва устунликлардан самарали фойдаланиш учун ихтисослаштирилган аппарат-дастурий интерфейслар зарур. Ҳозирги кунда халқаро молиявий операциялари тизимга хизмат кўрсатувчи тармоқ учун терминал мажмуаларни таклиф этувчи 100 дан ортиқ фирма ҳисобга олинган. S.W.I.F.T. жамияти мазкур тармоқда ишлаш учун сертификатлаштирилган терминалли мажмуаларни мунтазам нашр этади. Ҳақиқатда S.W.I.F.T. терминали – бу тармоқ билан алоқа учун маълум алмашиш баённомасидан фойдаланувчи почта бекатларидир.

Банклараро ҳисоб-китоблар технологияси. Банклараро ҳисоб-китоблар тизими банк операцияларининг қуйидаги тоифалари бажарилишини таъминлайди:

- миждоз ўтказмалари;
- банк ўтказмалари;
- валюта операциялари;
- ҳужжатли операциялар.

Операцияларнинг ушбу тоифалари доирасида ISO таснифи бўйича мувофиқ хабарлар тоифаси тайёрланади ва қайта ишланади.

Ҳозирги кунда 70 дан ортиқ турдаги хабарларнинг 7 та тоифаси аниқланган. Халқаро ҳисоб-китоблар ва тўловлар бўлимида банклар занжири аниқланади, улар орқали тўлов амалга оширилади, электрон шаклдаги хабарлар тўлдирилади ва узатилади, қайта ишланган хабарлар архивацияланади ва аниқланмаган хабарлар қайта ишланади.

Мижозлик тўлов топшириқлари {Customer Transfer} тижорат банки миждозларидан, унинг шуъбалари миждозларидан ёки валюта корреспондентлик ҳисобларига (счета ЛОРО) эга бошқа банкларнинг миждозларидан, шунингдек банк бухгалтериясидан келиб тушиши мумкин. Мувофиқ тарзда дастлабки ҳужжатлар қоғоз бланкаларда, корреспондент банкдан почта орқали, электрон шаклда ёки телекс кўринишида шуъба ва корреспондент –банкдан, шунингдек банк бухгалтерияси буйруғи кўринишида келиб тушиши мумкин. Тўлов топшириқномаси миждозлик операциялари бўлими операцияларни бажарувчилар томонидан қабул қилинади.

Ҳар бир операция бажарувчи ўзининг миждозлари гуруҳига хизмат кўрсатади. У миждоз бўлимидаги намуналар билан имзо ва муҳрларни солиштирилади, агар улар тўғри бўлса, миждоз ҳисоби сальдосини текширади. Агар топшириқномалар рўйхатга олнса, қуйидаги майдон тўлдириладиган унинг электрон шакли яратилади: тўлов топшириқномасининг рақами ва санаси, хабар тури, тўлов валютаси ва қиймати, миждоз - ўтказмани бажарувчи. Валюта коди ва миждознинг номи (миждознинг ҳисоб рақами бўйича) маълумотнома файлларига киритилади ёки қўлда тўлдирилади, бунда маълумотномага киритилган коднинг мавжудлиги текширилади. Хабар «рўйхатга олинди» белгиси билан маълумотлар базасига киритилади, бир вақтнинг ўзида

бухгалтерия ўтказмалари маълумотлари ёзуви мемориал ордер автоматик тарзда шакллантирилади. Операция бажарувчи шакллантирилган ўтказмаларнинг тўғрилигини назорат қилиш, тузатишлар киритиш ва қўшимча ўтказмаларни қўшиш имкониятига эга. Дебетланаётган қийматлар миқдорнинг ҳисобида блока олинади.

Рўйхатга олингандан сўнг тўлов топшириқномаси корреспондентлик ҳисоблари бўлимига жўнатилади. Операцияни бажарувчи тўлов топшириғини ихтиёрий матнли шарҳ билан бирга олиб бориш имконига эга. Кейинроқ миқдорлик тўлов топшириқномаси корреспондентлик ҳисоблари орқали ўтади. НОСТРО ҳисобида маблағлар мавжудлигини башоратлаш асосида қоғоз ва электрон ҳужжатга киритиладиган тўлов учун валюталаштириш санаси елгиланади, шундан сўнг тўлов топшириқномаси халқаро тўлов бўлимига юборилади.

Халқаро ҳисоб-китоблар ва тўловлар бўлимида оператор томонидан банк маълумотлари бўйича банк занжири аниқланади, у орқали, агар хабар олувчи корреспондентга мос келмаган ҳолатда тўлов бажарилади..

Назоратчи ҳужжатни операторга тузатиш учун қайтариш имкониятига эга. Бунда назоратчи шарҳлаш майдонига мувофиқ матнни киритган ҳолда қайтариш сабабини тушунтиради.

Агар хабарда хато мавжуд бўлмаса, у S.W.I.F.T.га бериш учун йўналтирилади. Хабар жанатилгани тўғрисидаги хабар келгаганидан сўнг S.W.I.F.T. тармоғида хабарга «архив» нуфузи берилади. Тасдиқ тўлов топшириқномаси асосида шакллантирилган бухгалтерия ўтказмаларини бажариш учун асос ҳисобланади.

Назорат саволлари:

1. Халқаро ҳисоб-китоблар тушунчасига изоҳ беринг.
2. Халқаро ҳисоб-китоблар шакллари нима?
- 3.Тижорат банкларида халқаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун қандай листензиялар берилади?
- 4.Ҳисоб-китоблар турлари тузулмасини айтиб беринг.
- 5 Ўзбекистондаги тижорат банклари ҳисоб-китобларини санаб ва тушунтириб беринг.
- 6 S.W.I.F.T. тузулмасини айтиб беринг.

Тест саволлари:

1. СВИФТ бу-

- а) халқаро шартнома бўйича ҳисоб-китоблар.
- в) Дастурий таъминот.
- с) Жаҳон банклараро молиявий телекоммуникациялаш тизими.
- д) Жаҳон банклараро ассоциацияси.

2. СВИФТ-

- а) 1973 йил таъсис этилган акционерлик жамияти – Белгияда рўйхатга олинган.
- б) 1973 йил таъсис этилган давлат-акционерлик жамияти Францияда атга олинган.
- с) 1977 йил таъсис этилган хусусий ташкилот–Италияда ташкил этилган.
- д) Тўғри жавоб йўқ.

3. Фед Wire –

- а) АҚШ федерал захира тизимида тегишли тизим.
- б) Нью-йорк халқаро ҳисоб-китоб тўлов тизими.
- с) Лондон автоматлашган ҳисоб -китоб тўлов тизими палатаси.

d) Япония халқаро нақд пулсиз ўтказмалар банклараро тизими.

4. ЧИПС –

a) АҚШ федерал захира тизимига тегишли тизим.

b) Нью-йорк халқаро ҳисоб-китоб тўлов тизими.

c) Лондон автоматлашган ҳисоб-китоб тўлов тизими палатаси.

d) Япония халқаро нақд пулсиз ўтказмалар банклараро тизими.

5. ЧАПС –

a) АҚШ федерал захира тизимига тегишли тизим.

b) Нью-йорк халқаро ҳисоб -китоб тўлов тизими.

c) Лондон автоматлашган ҳисоб -китоб тўлов тизими палатаси.

d) Япония халқаро нақд пулсиз ўтказмалар банклараро тизими.

6. «ЗЕНЧЕКИО» –

a) АҚШ федерал захира тизимига тегишли тизим.

b) Нью-йорк халқаро ҳисоб-китоб тўлов тизими.

c) Лондон автоматлашган ҳисоб -китоб тўлов тизими палатаси.

d) Япония халқаро нақд пулсиз ўтказмалар банклараро тизими.

7. Махсуслаштирилган телекоммуникация тармоғи деганда:

a) банклараро электрон ахборотлар ва тўловлар, шунингдек, пластик карточкаларга асосланган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими тушинилади.

b) пластик карточкаларга асосланган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими тушинилади.

c) банклараро электрон ахборотларга асосланган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими тушинилади.

d) тўловларга асосланган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизими тушинилади.

8. СВИФТни –

a) 1973 йил май ойида Бельгия қонунчилиги асосида 15 та давлатнинг банклари таъсис этдилар.

b) 1989 йил май ойида Россия қонунчилиги асосида 15 та давлатнинг банклари таъсис этдилар.

c) 1973 йил май ойида МДХ давлатлари қонунчилиги асосида 15 та давлатнинг банклари таъсис этдилар.

d) 2001 йил 1 сентябрь АҚШ қонунчилиги асосида 200 та давлатнинг банклари таъсис этдилар.

9. СВИФТ ташкил этилгач, кейинги 4 йил давомида

a) янги бино қуришга киришилди

b) лойиха ишлаб чиқиш ишлари бажарилди

c) ташкилий ва техникавий масалаларни ҳал этишга қаратилди.

d) Тўғри жавоб кўрсатилмаган.

10. СВИФТнинг очилиши, яъни тармоқнинг ишга туширилиши нечанчи йилда амалга оширилди?

a) 1987 йил;

b) 1997 йил;

c) 1977 йил;

d) 2004 йил.

11. СВИФТ орқали банк ва молия ташкилотлари жойлашган ҳудудлардан қатъий назар қандай давр мобайнида алоқа қилиш мумкин?

a) Байрам ва дам олиш кундаридан қатъий назар 1 ой давомида кеча-кундуз бир-бири билан алоқа ўрнатиши мумкин.

b) 365 давомида кеча-кундуз бир-бири билан алоқа ўрнатиши мумкин.

c) 365 кун давомида фақат кундуз куни бир-бири билан алоқа ўрнатиши мумкин.

d) Белгиланган режим асосида.

12. СВИФТ –

a) аъзолари банклар бўлган акционерлик жамият ҳисобланади.

b) аъзолари нобанк ташкилотлари бўлган акционерлик жамияти ҳисобланади.

c) оддий акционерлик жамият ҳисобланади.

d) эгалари жисмоний шахслар бўлган акционерлик жамият ҳисобланади.

13. СВИФТга кимлар аъзо бўлиши мумкин?

a) Истаган корхона ва ташкилот.

b) Миллий қонунчилигида халқаро банк муомалаларини амалга оширишга рухсати бор ҳар бир давлатнинг банки аъзо бўлиши мумкин.

c) Ривожланаётган давлатлар.

d) Ривожланган давлатлар.

14. СВИФТнинг катта камчилиги –

a) бу тизимга кириш ўта арзон.

b) бу тизимда ишлаш ноқулай.

c) фойдаланувчилар учун ноқулай.

d) бу тизимга кириш ўта қиммат.

15. СВИФТда ЛОГ-ИН/ОУТ –

a) тизимга кириш/чиқишга мўлжалланган тизимли хабар.

b) бу тизимда ишлаш ноқулай дегани.

c) фойдаланувчиларнинг исми.

d) бюджет ташкилотининг номи.

VII боб. ХАЛҚАРО БАНК ФАОЛИЯТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ

Режа

7.1 Халқаро банк фаолиятини тартибга солишнинг аҳамияти ва зарурияти. Банк назорати бўйича Базель қўмитаси ва унинг функциялари.

7.2 Базель қўмитасининг банк фаолиятини тартибга солиш бўйича асосий талаблари ва уларнинг ривожланиши.

7.3 Базель-III талабларини жорий этиш босқичлари.

7.4 Молиявий барқарорликни тартибга солувчи халқаро ташкилотлар.

Таянч иборалар

Корхона, оборот маблағи, операциялар, кредит, мулк, банк, ислохатлар, самарадорлик кўрсаткичлари, траст, воситачилик, вазифалари, манбалари, кредитор, дебиторлар ва барқарор пасивлар.

7.1 Халқаро банк фаолиятини тартибга солишнинг аҳамияти ва зарурияти. Банк назорати бўйича Базель қўмитаси ва унинг функциялари..

Маълумки, молиявий бозорларнинг глобаллашуви назорат органларининг ўзаро муносабати ва халқаро даражада ахборот алмашинуви бўйича янги вазифаларни юзага келтиради. Шу муносабат билан, банк назорати соҳасида бошқа молиявий бозорларда бўлгани каби қатор халқаро стандартлар ишлаб чиқилиши ва жорий қилиниши лозим.

Халқаро банк назоратининг қуйидаги иккита асосий мақсади мавжуд:

1. Кредит институтлари хусусий капитали миқдори ва сифатига қўйиладиган талабларни ишлаб чиқиш;

2. Банк таваккалчиликларини бошқариш ва назорат қилиш бўйича талаблар ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Банкларни тартибга солиш ва назорат қилиш жараёнига актив таъсир қилувчи – халқаро стандартларни жорий қилувчи муҳим ташкилот банк назорати бўйича Базель қўмитасидир (БНБК).

Қўмита 1974 йилда G10 давлатлари марказий банклари томонидан(Бельгия, Канада, Франция, Германия, Италия, Япония, Люксембург, Нидерландия, Испания, Швеции, Швейцарии, Буюк Британия ва АҚШ) Швейцариянинг Базель шаҳрида Халқаро ҳисоб-китоблар банки (Bank for International Settlements) қошида ташкил этилиб, дастлабки ҳужжатни (Concordat on cross-border supervision) 1975 йилда чоп қилди. Базель қўмитаси ўзи ишлаб чиқадиган стандартларни бошқа халқаро меъёрларни ишлаб чиқувчи ташкилотларнинг талабларига мувофиқлаштириш мақсадида жаҳоннинг кўплаб ташкилотлари билан ҳамкорлик қилади.

Банк назорати бўйича Базель қўмитаси (БНБК) асосан қуйидаги ҳужжатлари билан машхур:

Назорат бўйича халқаро келишув (Concordat on cross-border supervision 1975)

- Базель I (1988)

- Бозор таваккалчилиги бўйича тузатиш (Market risk amendment 1996)

- Базель II (2004)

- Базель 2.5 (2009)

- Базель III (2010)

- Самарали банк назоратининг асосий тамойиллари (Core Principles for Effective Banking Supervision (revised 2010))

1988 йилда банк капиталининг етарлилигини баҳолаш тизими бўлган “Капитални ҳисоблаш ва капитал стандартлари бўйича халқаро конвергенция” (Базел I) ҳужжатини ишлаб чиқиш БНБҚ фаолиятида муҳим қадам бўлди. Тижорат банклари устидан назорат қилиш стандартлари Қўмитанинг “Банк фаолияти устидан самарали назоратнинг асосий тамойиллари” (Базель тамойиллари) номли тавсиявий тусга эга бўлган ҳужжатда ўз аксини топган.

БНБҚ Базель I стандартининг асосий тамойилларини ишлаб чиқишда қуйидагиларга асосланди:

1. назоратнинг асосий мақсади молиявий тизимнинг барқарорлигини таъминлаш ва унга ишончни ошириш, пировардида омонатчилар ва кредиторларнинг йўқотиш таваккалчилигини энг паст даражага тушириш;

2. назорат органлари томонидан юқори малакали корпоратив бошқарувни рағбатлантириш ҳамда очик бозорни ва назоратни ривожлантириш орқали бозор интизомининг таъминланишига имкон яратилиши зарур;

3. назорат органи ўз вазифасини муваффақиятли бажариши учун оператив мустақилликка эга бўлиши, кузатиш, шунингдек жойида текшириш ўтказиш йўли билан тегишли маълумотларни йиғиш имкониятига эга бўлиши, шу билан бирга ўз қарорларига мажбурий тус бериш ваколатига эга бўлиши лозим;

4. назорат органлари банк фаолиятининг моҳияти тўғрисида яхши тасаввурга эга бўлиши ва имкони борича назоратидаги банклар ўзлари қабул қилаётган таваккалчиликларни бошқаришига эришиши лозим;

5. самарали назорат қуйидагиларни, яъни алоҳида банклар томонидан қабул қилинаётган таваккалчиликлар миқдори ва характери баҳоланишини ва бу баҳоларга назоратнинг хусусияти мос келишини талаб қилади;

6. назорат органлари қуйидагиларга ишонч ҳосил қилиши лозим: банк ўзи қабул қилган таваккалчиликларга мос равишда ресурсларга эга бўлиши, хусусан капитал етарлилиги, юқори малакали бошқарув ҳамда назорат ва ҳисоб тизимини шакллантириш;

7. назорат органлари ўзаро узвий ҳамкорликда ишлаши зарур.

Базель I ҳужжати регуляторлар (аксарият давлатларда Марказий банк) томонидан банклар устидан назоратнинг унификациялашган умумжаҳон тизимини яратишда асос вазифасини бажарди.

Мамлакатимизда 1998 йилда Базель қўмитасининг мазкур тавсиялари ҳамда халқаро тажрибадан келиб чиққан ҳолда, тижорат банклари фаолиятини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатлар мажмуи ишлаб чиқилди.

Тижорат банкларини рўйхатга олиш ва лицензия бериш қоидаларини, банк капиталининг етарлилиги ва ликвидлигига қўйилган талабларни, активлар сифатини таснифлаш ва улар бўйича эҳтимолий йўқотишларга қарши захиралар яратиш талабларини, банклар ва уларга дахлдор шахслар билан ўтказиладиган операцияларга қўйилган талаблар ҳамда бир қарздор ёки ўзаро дахлдор қарздорлар гуруҳига тўғри келувчи таваккалчиликнинг энг юқори даражасини белгиловчи меъёрий ҳужжатлар шулар жумласидандир.

7.2 Базель қўмитасининг банк фаолиятини тартибга солиш бўйича асосий талаблари ва уларнинг ривожланиши.

Банк капиталининг етарлилигини баҳолашнинг янги ёндашувларини ривожланиши натижаси ўлароқ, 2004 йил 26 июнда банк назорати бўйича Базель қўмитасининг янгиланган ҳужжати –БазельII қабул қилинди.

Базель II стандартлари банк таваккалчиликларини бошқариш тизимини ва банк назорати тизимини ривожлантиришга қаратилган ва самарали банк назоратининг энг муҳим тамойилларини амалга оширишнинг аҳамиятли элементларини ўз ичига олади. Базель II ҳужжати учта асосий компонентга (Pillar 1, 2, 3) бўлинган. Уларнинг биринчиси (Pillar 1) капитал етарлилигига қўйилган энг кам талабларни ўрнатади; иккинчиси (Pillar 2) банкнинг капитал етарлилигини назорат қилишни ташкил этишга қаратилган; учинчиси (Pillar 3) эса бозор интизомига риоя этиш, транспарентлик тамойилини йўлга қўйиш ва банклар томонидан қабул қилинадиган таваккалчиликларни очиб бериш бўйича масалаларга бағишланган. Шунингдек, Базель II ҳужжати кредит таваккалчилигига алоҳида (стандартлашган, ички рейтингга асосланган) ёндашувларни таклиф этади.

Жаҳон ҳамжамиятида Базель II стандартлари 2006 йил декабр ойида расмий кучга кирди.

Банк назорати бўйича Базель қўмитаси 2007-2008 йиллардаги жаҳон молиявий инқирозидан олинган сабоқлар натижасида дастлаб 2009 йил декабрь ойида “Банк секторини барқарорлигини ошириш” маслаҳат ҳужжатини (Consultative document), кейинчалик, аниқроғи 2010 йил декабрда Базель III: Ликвидлилиқ таваккалчилигини ҳисоблаш, мезонлар ва мониторинг бўйича халқаро стандартларни (Basel III: International framework for liquidity risk measurement, standards and monitoring) ва Базель III: Янада барқарор банклар ва банк тизимини тартибга солишнинг глобал стандартларини (Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems) чоп этди.

БНБҚга кўра, Базель III стандартларининг иккита асосий мақсади мавжуд:

- янада барқарор банк тизимини шакллантириш мақсадида банк капитали ва ликвидлигини бошқариш бўйича халқаро меъёрларни такомиллаштириш;
- банк секторининг молиявий ва иқтисодий инқирозлар оқибатларини бартараф этиш қobiliятини яхшилаш, пировардида бундай муаммоларни иқтисодиётнинг молиявий секторидан реал секторига ўтиш таваккалчилигини камайтириш.

1-расм.³¹ Базель III стандартларини жорий қилиниш босқичлари.

³¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

Бу мақсадларга эришиш учун Базель III стандартлари қуйидаги асосий йўналишлар бўйича бўлинади:

1. капитални ислоҳ қилиш (шу жумладан, капиталнинг сифат ва миқдори, барча таваккалчиликларни инобатга олиш, қарз юки коэффицентини, консервация ва контрциклик буфер капитали тушунчаларини жорий этиш);
2. ликвидлиликни ислоҳ қилиш (қисқа (LCR) ва узоқ (NSFR) муддатли);
3. молиявий тизимни барқарорлигини такомиллаштиришга қаратилган бошқа элементлар.

Мамлакатимизда банк тизимини тартибга солиш ва назорат қилишни халқаро тан олинган андозаларга мос равишда такомиллаштириш мақсадида доимий ишлар олиб борилмоқда. Ўзбекистон банк тизимида капиталнинг етарлилик даражаси таваккалчиликни ҳисобга олган ҳолда ҳисобланган активларнинг 23,7 фоизини ташкил этмоқда. Бу банк назорати бўйича Базель қўмитаси томонидан белгиланган стандарт кўрсаткичидан қарийб 3 барабар кўпдир.

2010 йил 26 ноябрдаги “2011-2015 йилларда Республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги ПҚ-1438-сон Қарори қабул қилиниб, унда молия-банк фаолиятининг норматив-ҳуқуқий базасини янада такомиллаштириш, шунингдек, Базель қўмитаси томонидан белгиланган халқаро стандартлар талабларига мувофиқ тижорат банкларини янада капиталлаштириш ва ликвидлигини ошириш, республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришиш устувор йўналишлар этиб белгиланди.

Бугунги кунда мамлакатимизнинг барча тижорат банклари “Фитч Рейтингс”, “Мудис” ва “Стандарт энд Пурс” каби етакчи халқаро рейтинг агентликларининг “барқарор” баҳоларига эга. Таъкидлаш жоизки, республикамизнинг етакчи банклари – Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, “Асака банк”, “Ипотека-банк”, “Ўзсаноатқурилишбанк”, “Агробанк” ва “Ипак йўли” банки бир йўла иккита етакчи халқаро рейтинг агентликларининг “барқарор” рейтинг баҳоларини олган.

Юртимизда банк назорати самарали йўлга қўйилганлигининг халқаро ҳамжамият томонидан ҳам тан олинishi мамлакат банк тизимига бўлган ишончни оширишнинг асосий омилларидан биридир.

Бинобарин, 2015 йилнинг апрель ва май ойларида юртимизда бўлган Халқаро валюта жамғармаси миссияси “Ўзбекистон иқтисодиёти Европа ва Россиядаги иқтисодий фаоллиқнинг сустиги, шунингдек, нефть нархининг пастлиги билан изоҳланадиган қийин ташқи шароитда ҳам ўз барқарорлигини намоён этмоқда. Пул-кредит сиёсати ҳам мосланувчанлик даражасида сақланиб турибди. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки 2014 йилнинг январь ойидан асосий ставкани, қайта молиялаштириш ставкасини 12 фоиздан 9 фоизга туширди. Иқтисодиётда кредитлар ҳажми юқорилигича қолмоқда.

Банк сектори барқарорлик, изчил капиталлашув ва юқори ликвидлик даражасини сақлаб қолмоқда. 2014 йилда гаров таъминотини рўйхатга олишнинг марказлаштирилган тизими жорий этилгани молиявий ресурслардан фойдаланишни кенгайтириш имконини берди”, деб баёнот бериши фикримизнинг яққол далилидир.

7.3. Базель-III талабларини жорий этиш босқичлари.

Мамлакат банк тизимининг барқарор ва самарали фаолият юритишини таъминлаш масаласи бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмади.

Юртбошимизнинг 2015 йил 6 майдаги “Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш чоратadbирлари тўғрисида”ги ПҚ-2344-сон Қарорининг қабул қилиниши билан юртимиз банк тизимини ривожлантиришнинг келажақдаги режалари белгилаб берилди.

Хусусан, мазкур Қарор билан Марказий банкка банк назорати бўйича Базель қўмитасининг Базель-III стандартларини 2015-2019 йилларда босқичма-босқич жорий этилишини таъминлаш юклатилди.

Жумладан, қуйидагиларни ўз ичига олувчи банкларнинг ликвидлилигини ва капитал монандлигини, шунингдек уларни бошқариш усуллари ва механизмларини белгиловчи меъёрий талабларни Базель-III стандартлари асосида янада такомиллаштириш вазифаси берилди:

➤ юқори ликвидли активларнинг кейинги 30 кун ичидаги жами соф чиқимга нисбати сифатида аниқланувчи ликвидлилиқни қоплаш меъёри коэффициентини (ЛҚМК – LCR) жорий қилиш ва унга минимал талабни 100% миқдорида белгилаш;

➤ барқарор молиялаштиришнинг мавжуд суммасини барқарор молиялаштиришнинг зарур суммасига нисбати сифатида аниқланувчи соф барқарор молиялаштириш меъёри коэффициентини (СБММК – NSFR) жорий қилиш ва унга энг кам талабни 100% миқдорида белгилаш;

➤ капитал таркибини ўзгартиришни жорий қилиш ва регулятив капитал монандлиқ коэффициентининг энг кам миқдорини 10%дан 14,5%га босқичма-босқич ошириш;

➤ таваккалчиликка тортилган жами активларнинг 3%дан кам бўлмаган миқдорда консервация буфери ташкил қилинишини ҳисобга олган ҳолда биринчи даражали капитал монандлиқ коэффициентининг энг кам миқдорини 5%дан 11%га босқичма-босқич ошириш;

➤ капитал монандлигини аниқлаш мақсадида операцион ва бозор таваккалчиликларини баҳолаш усуллари такомиллаштириш.

Шунингдек, Қарорда БНБҚ тавсия қилган “Самарали корпоратив бошқарув тамойиллари”ни банк фаолиятига жорий қилиш ҳамда йиллик ва оралиқ молиявий ҳисоботларни банкларнинг веб-сайтларида жойлаштириш ва банк сири тўғрисидаги қонунчилик доирасида бошқа йўллар билан банк фаолияти тўғрисидаги маълумотларни очиқлигини (ошқоралигини) янада ошириш белгиланган.

Мазкур қарорда белгиланган вазифалар ижросини таъминлаш мақсадида, Марказий банк томонидан Жаҳон банки ва Халқаро валюта жамғармасининг халқаро экспертлари билан биргаликда республика банк назоратига оид меъёрий ҳужжатларни халқаро стандартлар, шу жумладан банк назорати бўйича Базель қўмитасининг янги тавсиялари асосида такомиллаштирилмоқда.

Президентнинг 2015 йил 6 майдаги ПҚ-2344-сон Қарори доирасида Марказий банкнинг айрим низомларига ўзгартиришлар киритилди, айримлари эса тубдан қайта кўриб чиқилиб, янги таҳрири қабул қилинди. Жумладан қуйидаги меъёрий ҳужжатлар қайта кўриб чиқилиб, Базель қўмитаси талаблари асосида қайта қабул қилинди:

Марказий банк томонидан “Тижорат банклари капиталининг монандлигига қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги Низом ишлаб чиқилиб, Адлия вазирлиги томонидан 2015 йил 6 июлда 2693-сон билан рўйхатдан ўтказилган.

Хусусан, банкнинг I даражали капитали (T1 –Tier 1) икки қисмга, яъни I даражали асосий капитал (CET1 –Common Equity Tier 1) ва I даражали қўшимча капиталга (AT1 –Additional Tier 1) бўлинди. I даражали асосий

капитал (СЕТ1) регулятив капиталнинг (ТС – Total capital) 60 фоизидан кам бўлмаслиги ҳамда I даражали капитал (Т1) регулятив капиталнинг (Тс) 75 фоизини ёки ундан кўпини ташкил этиши кераклиги белгиланган.

Банк I даражали асосий капитали таркибига тўлиқ тўланган ва муомалага киритилган оддий акциялар, тақсимланмаган фойда ва девальвация захираси киритилган. Шунингдек, барқарор капитал базасини шакллантириш мақсадида, регулятив капиталдан қилинган чегирмалар I даражали капиталдан чегирилади.

Банк капиталини ошириш мақсадида ҳамда Базель III тавсияларига мувофиқ, ҳар бир банкда молиявий-иқтисодий инқирозлар юзага келганда, эҳтимолий йўқотишларни қоплаш учун жами активларнинг 3%дан кам бўлмаган миқдорда консервация буфери ташкил қилинишини ҳисобга олган ҳолда банкнинг регулятив капиталини, I даражали капиталини ва I даражали асосий капиталини йилма-йил ошириб бориши кўзда тутилган.

Жумладан, 2016 йил 1 январдан бошлаб регулятив капиталнинг монандлик коэффиценти (K1)нинг энг кичик даражаси 0,115 (11,5 %) миқдорида белгиланган бўлиб, банклар таваккалчиликни ҳисобга олган ҳолдаги активларнинг 3%и миқдоридаги капитални консервация қилиш буферини ҳисобга олган ҳолда ушбу кўрсаткич 2017 йил январдан 0,125 (12,5 %), 2018 йил 1 январдан 0,135 (13,5 %) ва 2019 йил 1 январдан бошлаб K1 нинг энг кичик даражасини 0,145 (14,5 %) миқдорида таъминлашлари лозим.

1-жадвал.

Ўзбекистонда тижорат банклари ликвидлигига ҳамда капитал етарлилигига қўйилган талабларнинг кучга кириш санаси³².

Кўрсаткичлар	Кучга кириш санаси				
	01.09.2015	2016	2017	2018	2019
Регулятив капитал, (K1)*	10%	11,5%	12,5%	13,5%	14,5%
I даражали капитал, (K2)*	7,5%	8,5%	9,5%	10,5%	11%
I даражали асосий капитал	6%	7%	7,5%	8,5%	9,5%
Лeverаж коэффиценти, (K3)	6%	6%	6%	6%	6%
Жорий ликвидлик коэффиценти, (ЖЛК)	30%	30%	30%	30%	30%
Ликвидлиликни қоплаш меъёри коэффиценти, (ЛҚМК)		80%	90%	100%	100%
Соф барқарор молиялаштириш меъёри коэффиценти, (СБММК)				100%	100%

* капитални консервация қилиш буферини ҳисобга олган ҳолда.

Капиталнинг монандлик даражаси талаблари билан бир каторда банклар I даражали капитални номоддий активларни чегириб ташланган ҳолда балансдан

³² Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

ташқари воситалар ва ҳосилавий (дериватив) воситалар қўшилган умумий активлар суммасига нисбати сифатида аниқланадиган левераж коэффициентига (Leverage ratio) риоя этишлари керак.

Яъни:

$K3 = I$ даражали капитал / (Умумий активлар+Балансдан ташқари воситалар + Ҳосилавий (дериватив) воситалар — Номоддий активлар). Левераж коэффициентининг энг кичик даражаси 0,06 (6 %)га тенг.

“Тижорат банкларининг ликвидлилигини бошқаришга қўйиладиган талаблар тўғрисида”ги Низом Марказий банк Бошқарувининг 2015 йил 22 июлдаги 19/14-сон қарорига асосан тасдиқланган ҳамда Адлия вазирлиги томонидан 2015 йил 13 августда 2709-сон билан рўйхатдан ўтказилган.

Низомдаги асосий ўзгариш сифатида жорий ликвидлилик коэффициентидан (ЖЛК) ташқари 2016 йил 1 январдан бошлаб ликвидлиликни қоплаш меъёри коэффициенти (ЛҚМК – LCR (Liquidity Coverage Ratio)) ҳамда 2018 йил 1 январдан бошлаб соф барқарор молиялаштириш меъёри коэффициентининг (СБММК -NSFR (Net Stable Funding Ratio)) жорий этилишини қайд этиш лозим. Ушбу кўрсаткичлар қуйидагича ҳисобланади:

а) $ЖЛК = Жорий\ активлар / Жорий\ мажбуриятлар * 100\% \geq 30\%$

Бунда,

жорий активлар - тўлов муддати 30 кунгача бўлган банкнинг ликвидли активлари ва қўйилмалари, бундан муддати узайтирилган ёки қайтариш муддати ўтган кредитлар мустасно;

жорий мажбуриятлар - талаб қилиб олингунча ва ижро этиш муддати 30 кунгача бўлган мажбуриятлар.

б) $ЛҚМК = Юқори\ ликвидли\ активлар / Кейинги\ 30\ кун\ ичидаги\ жами\ соф\ чиқим * 100\% \geq 80\%$

ЛҚМК 2017 йил 1 январдан бошлаб 90%дан, 2018 йил 1 январдан бошлаб 100%дан кам бўлмаслиги лозим.

в) $СБММК = Барқарор\ молиялаштиришнинг\ мавжуд\ суммаси / Барқарор\ молиялаштиришнинг\ зарур\ суммаси * 100\% > 100\%$

Бунда,

Барқарор молиялаштиришнинг мавжуд суммаси:

-банк регулятив капитали;

-амалдаги қайтариш муддати 1 йил ва ундан ортиқ бўлган банк мажбуриятлари;

-қайтариш муддати белгиланмаган бошқа депозитлар ва қарз маблағлари суммасининг 30%и;

-қайтариш муддати 1 йилдан кам бўлган бошқа депозитлар ва қарз маблағлари суммасининг 30%и;

Барқарор молиялаштиришнинг зарур суммаси:

- қайтарилишига 1 йил ва ундан ортиқ муддат қолган банк активлари, шу жумладан муаммоли кредитлар ва номолиявий активлар (ер участкалари, бинолар, мебель, компьютерлар ва автоуловлар);

-суд жараёнида бўлган ёки белгиланган тартибда ундирилмаган активлар;

-қайтариш муддати 1 йилдан кам бўлган бошқа активлар суммасининг 30%и, қайтариш муддати 1 йилдан кам бўлган ёки муддатсиз ликвидли активлар бундан мустасно;

-балансдан ташқари моддалардаги мажбуриятларнинг 15 %и.

3. “Тижорат банкларида активлар сифатини таснифлаш ва активлар бўйича эҳтимолий йўқотишларни қоплаш учун захиралар шакллантириш ҳамда улардан фойдаланиш тартиби тўғрисида”ги Низом Марказий банк Бошқарувининг 2015 йил 13 июндаги 14/3-сон қарори билан тасдиқланган ва Адлия вазирлиги томонидан 2015 йил 14 июлда 2696-сон билан рўйхатдан ўтказилган.

Мазкур низомда активларни таснифлаш тоифаларининг номлари жумладан, “яхши” кредитлар – “стандарт” кредитларга, “стандарт” кредитлар – “субстандарт” кредитларга, “субстандарт” кредитлар – “қониқарсиз” кредитларга ўзгартирилган.

Банклар солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўлангандан сўнг қолган фойда ҳисобидан ушбу низом кучга кирган санадан эътиборан ажратилиб, ҳисобот санасига “стандарт” сифатида таснифланган кредитлар (активлар) қолдиғига 1 % миқдорида захиралар ташкил қилиниши жорий қилинди.

Мазкур захира банк капитали таркибида яратилади ва бу банкнинг молиявий барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Низомда тижорат банклари томонидан корхоналарнинг қимматли қоғозларига қилинган инвестицияларини таснифлашнинг аниқ омиллари кўрсатилган. Жумладан,

- охириги бир йил давомида тижорат банкига даромад келтирмаган инвестиция – “қониқарсиз” сифатида;
- охириги икки йил давомида тижорат банкига даромад келтирмаган инвестиция – “шубҳали” сифатида;
- охириги уч йил давомида даромад олинмаган инвестиция–“умидсиз” сифатида таснифланади.

Юқорида келтирилган қоидаларнинг жорий қилиниши тижорат банклари томонидан муддати ўтган, суд жараёнидаги кредитларни ундириш ва банк балансига олинган мол-мулкларни сотиш бўйича чораларни янада кучайтиради ва банкларнинг молиявий барқарорлигини ошириш имкониятини яратади, пировардида тижорат банкларининг омонатчилари ва кредиторларининг манфаатларини янада ҳимоя қилиниши таъминланади.

Шу билан бирга ПҚ-2344-сон Қарор доирасида Марказий банкнинг “Тижорат банкларининг корпоратив бошқаруви тўғрисида”ги Низомига тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

Қайд этиш лозимки, Базель қўмитаси тижорат банкларини назорат қилишнинг самарали йўналишларини белгиловчи бошқа меъёрларни ҳам ишлаб чиқувчи халқаро ташкилот ҳисобланади.

Хусусан, банк аудитини такомиллаштириш ва уни банк менежменти ҳамда назоратидаги ролини ошириш мақсадида халқаро амалиётни ўрганган ҳолда банклар учун тавсия аҳамиятига эга бўлган ҳужжатларни чоп этади.

Жумладан, Базель қўмитаси томонидан 1998 йилдан буён банк ички аудити бўйича янги стандартлар жорий қилиниб, уларни замон талабларига мос равишда янгилаб келинмоқда.

Хусусан, Базель қўмитасининг Аудит кичик гуруҳи томонидан 1998 йил сентябрь ойида “Ички назорат тизимининг стандартлари”, 2001 йил август ойида “Банкларда ички аудит ва банк назорати органининг аудит билан алоқалари”, 2011 йил декабрь ойида “Банкларда ички аудит хизмати” Консультатив ҳужжати чоп қилинган.

Аудит кичик гуруҳи томонидан 2011 йил декабрь ойида “Банкларда ички аудит хизмати” Консультатив ҳужжати ҳамда унга Базель қўмитасига аъзо давлатлар Марказий банклари ва йирик банклари томонидан билдирилган таклиф ва

мулоҳазалар асосида 2012 йил июнь ойида “Банкларда ички аудит хизмати” деб номланган якуний ҳужжатни чоп этди.

Мазкур ҳужжат қуйидаги уч қисмга бўлинган 20 та принципдан ташкил топган. Биринчи қисм “Ички аудит хизматига тааллуқли назорат аломатлари”, иккинчи қисм “Банк назорат органи ва ички аудит хизмати ўртасидаги муносабатлар” ҳамда учинчи қисм “Ички аудитни банк назорат органи томонидан баҳоланиши”. Бундай талқин банк муассасаларида кучли ички аудит хизматини ташкил этишга хизмат қилади. Шунингдек, ҳужжат банк ички аудиторларини миллий ва халқаро профессионал стандартларга риоя қилиш ва уларни ривожига ўз хиссасини қўшишни рағбатлантириб, пировардида чуқур ўйланган ички аудит стандартларини ва тартибларини ишлаб чиқишга ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан юқорида келтирилган меъёрий ҳужжатларни қабул қилиниши билан республикада банк тизимида капитал монандчилиги ва ликвидлилик кўрсаткичлари ҳисоб-китоби ва уларга қўйилган энг кам талаблар банк назорати бўйича Базель қўмитаси талабларига мувофиқлаштирилди.

7.4 Молиявий барқарорликни тартибга солувчи халқаро ташкилотлар.

Ривожланган мамлакатлар банк тизимлари бир-бирига ўхшаш бўлиб туюлсада уларнинг ҳар бири асрлар мобайнида ташкил топган узига хос банк иши миллий муносабатлари ва уларнинг таркибий қисмларига эга. Тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш ва уларни барқарорлигини таъминлаш борасида ҳар қандай давлат ҳам ўзига хос тажрибаларга эга. “Ҳозирги иқтисодий инқироз шароитида банк тизимининг ликвидлик rischi ҳақидаги саволлар доимо вужудга келади”,- деб таъкидлайди иқтисодчи олима Ангела Рома банк ликвидлиги ҳақида.³³

Жаҳон банклари амалиётида ички ва ташқи назоратни ташкил этишга турлича ёндашувлар мавжуд. Инцидентустионал нуктаи назардан бу тизимининг ташкилий тузилиш усуллари, Марказий банкнинг ушбу тизимдаги ўрни ва роли билан фарқ қилувчи уч гуруҳ мамлакатларини ажратиш мумкин:

✚ назорат фаолияти факатгина Марказий банк томонидан амалга ошириладиган мамлакатлар: Австралия, Буюк Британия, Исландия, Испания, Ирландия, Италия, Янги Зеландия, Португалия.

✚ назорат фаолияти Марказий банк томонидан бошқа органлар билан бирга амалга ошириладиган мамлакатлар:

АКШ - Федерал Резерв Тизими (ФЗТ), Молия вазирлиги ва муцакил агентлик - Депозитларни Суғурталаш Федерал Корпорацияси (ДСФК) билан биргаликда;

Швейцария - Марказий банк, Федерал Банк Комиссияси билан биргаликда;

Франция - Франция Банки, Банк Комиссияси билан биргаликда;

Германия - Бундесбанк, Кредит Назорати Федерал Хизмати билан биргаликда.

Назорат фаолияти Марказий банк томонидан эмас, балки бошқа органлар томонидан амалга ошириладиган мамлакатлар: Канада, Дания, Люксембург, Швеция, Австрия, Финландия, Норвегия.

Шундай қилиб, банк назорати объектив зарурат экан, ушбу фаолиятни амалга оширувчи махсус органлар ҳам зарурдир. Ушбу органлар мақоми бўйича турлича бўлиши мумкин, аммо улар ичида ҳамиша давлат органлари мавжуд бўлади. Шу билан биргаликда айрим мамлакатларда банк фаолиятини тартибга солиқ тизимининг

³³ “The Impact of Bank-specific Factors on the Commercial Banks Liquidity; Empirical Evidence from CEE Countries” by Angela Roma “Procedia Economics and Finance” 2015

ташқил топишининг амалиёти тарихий жихатдан қаралганда шуни кўрсатмоқдаки, ушбу жараёнлар турли мамлакатларда турличалигидан кўра кўпроқ умумий хусусиятларга эга АКШда пул-кредит сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун масъул орган бўлиб - Федерал Резерв Тизими (Марказий банк) ҳисобланади.

АКШ да банклар фаолиятини назорат этиш ва бошқариш биздан фарқ қилади. Бугунги кунда АКШ банкларини бошқариш ва уларни фаолиятини назорат этиш қуйидаги идоралар томонидан олиб борилади:

1. Федерал резерв системаси.
2. Пул муомаласи назоратчиси барча миллий банкларни назорат қилади.
3. Депозитларни суғурталовчи Федерал корпорацияси банк ва мижозлар депозитларини суғурталайди, банкротликка учраган банкларга ўз ваколати доирасида ёрдам беради.
4. Адлия вазирлиги.
5. қимматли қогозлар ва биржалар бўйича комиссия.
6. Штатлардаги банк фаолияти бўйича комиссия ёки банк советлари янги банклар очилиши учун чартерлар беради ва ўз навбатида штатда чартер олган барча банкларни доимий текширади ҳамда уларни доимий равишда назорат этади.

Ҳозирги кунда АКШда тижорат банклари фаолиятини тартибга солиқ қуйидаги макроиқтисодий мақсадларни амалга оширишга йўналтирилган:

Мамлакат молия-кредит тизимининг барқарорлигини қўллаб-қувватлаш.

Банк мижозларининг манфаатларини ҳимоя қилиш.

Муайян иқтисодий усиш суръатларини сақлаб туриш.

Иқтисодий меъёрлар тизимини аниқлаш ва унинг бажарилиши устидан назоратни Федерал Резерв Тизими амалга оширади. АКШда ҳозирги кунда иқтисодий меъёрлар тизимини ишлаб чиқишда Базелу битимининг таклифлари асос қилиб олинган. 1988 йилгача АКШда етарли капитал микдори барча активларнинг 5%и даражасида белгиланган эди. 1988 йилдан бошлаб капиталнинг етарлилиқ талаблари хатарни ҳисоблаб чамаланган активларнинг 8% даражасида белгиланди. 1993 йилнинг 1-январидан бошлаб барча америка банклари Базелу битими талабларига бўйсинишга мажбурлиги қонун йўли билан белгилаб қўйилди. Худди шу тизимга ўхшаган ҳолат Англия банк тизими фаолиятига ҳам тегишли.

Англия Банк тизимининг ўзига хос ҳаракатлантирувчи асосий қисми ва Лондон пул бозорининг асосий қатнашчилари йирик тижорат банкларидан иборат чекланган гуруҳ ҳисобланади. Улар жумласига аввало мамлакатнинг йирик «катта тўртлик» банклари: «Ллойдс», «Мидланд», «Барклайз» ва «Нешнл Вецминцер» киради.

Тижорат банклари ва кредит-молия институтларининг фаолиятини тартибга солиш Англия Банки томонидан амалга оширилади. Ушбу фаолиятни атрофлича таҳлил қилиш учун бу соҳада қабул қилинган муҳим қонун ва қарорларни қуриб чиқиш лозим.

Буюк Британия банк тизими тарихан қуп ҳам назоратга олинмаган, 1973-74 йилларда бир қатор банкларнинг нисбатан қисқа муддатга маблағларни жалб қилиб узоқ муддатга кредит бериши оқибатида банк тизими инкирозга учради ва бу ҳол 1979 йил банк қонунининг қабул қилинишига асос бўлди. Ушбу қонунга мувофиқ депозит қабул қилувчи институтлар икки тоифага, банклар ва листензияланган депозит қабул қилувчиларга ажратилди. Банк сифатида листензия олиш учун муассасалар етарлича маблағларга эга бўлиши ва ўз мижозларига турли-туман банк хизматлари кўрсатиш қобилиятига эга бўлиши лозим. Листензияланган депозит қабул қилувчилар эса банк мақомига эга бўлиш учун қўйилган шартларга тўлиқ жавоб бера

олмайдиган, аммо айрим турдаги банк операциялари билан шуғулланувчи молия муассасалари эдилар. Ушбу қонунда шунингдек "банк" сўзини фақатгина етарлича банк капиталига эга бўлган ҳамда банкларга хос кўп турдаги операцияларни амалга оширувчи молия муассасаларига ишлатиши белгилаб қўйилди.

1979 йилги банк қонуни майда банк депозиторлари ва жамғармачиларини банк инкирозларидан химоя қилиш мақсадида банк депозиторларини химоялаш тизимини ишлаб чиқди. Ушбу АКШдаги Депозитларни Сугўрталаш Федерал Корпорацияси (ДСФК) сингари фаолият кўрсатади. Ушбу тизим аъзо банкларнинг вакилларида ташкил топган Депозитларни химоялаш Бошқармаси томонидан бошқарилади ва унинг бошлиғи Англия Банкнинг раиси ҳисобланади. Бу бошқарма Депозитларни химоялаш Фондини бошқаради ҳамда барча банклар ва депозит қабул қилувчи муассасалар ўз депозит базаларига нисбатан 0,3%, аммо 300,000 фунт стерлингдан ошмаган миқдорда бадал тўлашлари шарт.

1981 йилда қабул қилинган «Монетар Назорат тўғрисидаги низом»га биноан банк муассасалари ва депозит қабул қилувчиларнинг ликвидлигини таъминлаш мақсадида бу муассасалар ўз мажбуриятларининг 0,5% ини Англия Банкидаги операцияларда қатнашмайдиган ҳисоб рақаида сақлашлари шарт қилиб қўйилди. Шунингдек ушбу низомга мувофиқ Англия Банки томонидан учет ставкалари эълон қилинмайдиган бўлди, аммо бу инструменти зарур пайтда қўллаш кукуки сақлаб қолинди. Лекин шундай бўлсада купгина тижорат банклари ва депозит қабул қилувчи муассасалар бераётган кредитлари учун фоиз ставкасини белгилаш жараёнида Англия Банки тижорат банкларига бераётган кредитлар учун белгиладиган фоиз ставкаларини асос қилиб олмақдалар.

Германия банк тизимида кредит тизимининг турли звенолари ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг асоси сифатида универсаллаштириш тамойили қўлланилади. Унга биноан турли кредит муассасалари молиявий операцияларни амалга оширишда бир ҳил ҳуқуқга эгадирлар.

Германияда тижорат банклари фаолиятини тартибга солиш вазифаси Бундесбанк ва Кредит Назорати Федерал Хизмати зиммасига юкланган.

Бундесбанк фақат биргина реал таъсир воситасига эга, яъни у ҳам бўлса мажбурий резервлашнинг энг кам миқдорини урнатиш ва тижорат банклари устидан назорат қилишнинг фақатгина икки инструментига эга - булар маблағларни резервлаш ва ҳисоботлар қабул қилиш. Бошқа назорат функциялари Молия вазирлигига бўйсинувчи Кредит Назорати Федерал Хизмати зиммасига юкланган.

Германияда фаолият кўрсатаётган тижорат банклари Бундесбанкка банк баланси ликвидлигининг аҳоли ҳақида ҳар ойнинг охирида талаб этилган шакллар бўйича ҳисобот топширадилар.

Франция банк тизими ҳам дунёдаги энг қадимги ва ҳозирги кунда тараққий этган тизимлардан бири саналади, шу сабабли ҳам бизнингча унинг тажрибасини ўрганиш фойдадан холи эмас.

Назорат саволлари:

1. Халқаро банк фаолиятини тартибга солиш қандай маънони англатади?
2. Халқаро Базель қўмитаси ва банк рискларининг қандай боғлиқлиги мавжуд?
3. Банк активлари ликвидлигини бошқариш стратегиялари нима?
4. Тижорат банки барқарорлигига таъсир этувчи омилларни санаб беринг.
5. Тижорат банклари ликвидлилик рискинни бошқариш йўллари қайсилар?

Тест саволлари:

1. Биринчи даражали капиталлар таркибига кирувчини кўрсатинг
 - a) *устав капитали
 - b) тақсимланмаган фойда
 - c) аудиторлик ташкилоти тасдиқламаган судалар бўйича заҳиралар
 - d) аудиторлик тасдиғидан ўтмаганлиги ҳақидаги маълумотлар
2. Регулятив капитал нималардан иборат?
 - a) *I даражали капитал,
 - b) II даражали капитал
 - c) II даражали капитал, левераж
 - d) левераж, гудвил, захира капитали I даражали капитал
3. Базель қўмитасининг тамойилларини ишлаб чиқишининг бошланғич мақсади қандай банклар фаолиятини назорат қилиш бўлган?
 - a) *Халқаро бозорда фаолият кўрсатувчи тижорат банклари учун
 - b) Учинчи дунё мамлакатлари тижорат банклари учун
 - c) ички бозорда фаолият кўрсатувчи тижорат банклари фаолиятини назорат қилиш учун
 - d) Ҳамма жавоблар тўғри.
4. Республикамизда банк капиталининг етарлилиги коэффиценти?
 - a) *10%
 - b) 8%
 - c) 6%
 - d) 15
5. Базел қўмитасининг тамойилларига мувофиқ банк назоратининг қайси методлар мавжудлигида назоратни самарали дейиш мумкин?
 - a) *Дистанцион назорат, Жойларга чиқиб текшириш
 - b) Операцион назорат
 - c) Банк раҳбарияти билан суҳбат асосида
 - d) Капитал етарлилиги
6. Базел-1 нечинчи йилда қабул қилинган?
 - a) *1988йил
 - b) 1985йил
 - c) 1990йил
 - d) 1991йил
7. Жорий ликвидлилик коэффиценти Республикамиз банклари учун қандай ўрнатилган?
 - a) *30%
 - b) 25%
 - c) 35%
 - d) 38%
8. Марказий банк томонидан тижорат банклари учун ўрнатилган “Бир қарздор ёки ўзаро алоқадор қарздорлар гуруҳига тўғри келувчи таваккалчиликнинг энг юқори даражаси?
 - a) *Банк I-даражали капиталининг 25 фоизи
 - b) Банк регулятив капиталининг 15 фоизи
 - c) Банк I даражали капиталининг 10 фоизи
 - d) Банк регулятив капиталининг 5 фоизи
9. Базел II келишуви нечанчи йилда қабул қилинган?

a) *2004

b) 2003

c) 2002

d) 2005

10. Базель Қўмитасининг асосий ҳужжатларини айтинг

a) *барча жавоб тўғри

b) Капитал етарлилиги бўйича янги келишув

c) Банк секторининг глобал ислоҳоти

d) Самарали назоратнинг асосий тамойиллари

11. “Базел III”га бағишланган янги ҳужжат қандай мақсадни кўзлайди

a) *барча жавоблар тўғри

b) риск-менежмент ва бошқарув сифатини ошириш

c) банкларнинг шаффофлигини кучайтириш

d) банк секторининг молиявий-иқтисодий тангликдан келиб чиқадиган

инқирозларга қарши тура олиш имкониятини юксалтириш

12. Европа марказий банкининг бош қароргоҳи қаерда жойлашган?

a) *Германия, Франкфурт

b) Буюк Британия, Лондан

c) Франция, Париж

d) Швецария

VIII боб. ХАЛҚАРО БАНК ФАОЛИЯТИДА РИСКЛАР ВА УЛАРНИ БОШҚАРИШ

Режа

8.1 Халқаро банк фаолиятидаги риск турлари ва уларнинг туркумланиши.

8.2 Кредит, бозор ва операцион рискларнинг капитал етарлилигини ҳисоблашдаги ўрни ва аҳамияти.

8.3 Ликвидлилик рискинни бошқариш усуллари.

8.4 Валюта рисқи ва валюта позициясини бошқариш. Молиявий деривативлар ва рискларни бошқариш.

8.5 Халқаро ҳисоб-китоблардаги рискларни бошқариш.

Таянч иборалар

Валюта, халқаро муносабатлар, халқаро кредитлар, халқаро тўловлар, валюта операциялари, муддатли операциялар, халқаро ҳисоб-китоблар, валюта чекловлари, валюта курслари, дисконт, мукофот, тўлов баланси.

8.1 Халқаро банк фаолиятидаги риск турлари ва уларнинг туркумланиши..

Ҳозирги кунда валюта рискларини аниқлаш таҳлил қилиш ҳамда прогнозлаш усулларининг такомиллашуви уларни бошқариш имкониятларини вужудга келтирди ва улар янада такомиллашиб банк рискларини бошқариш усулларини ташкил этади.

Бозор иқтисодиёти эркинликни ёктиради, давлатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлардан кўзланган асосий мақсад ҳам иқтисодиётнинг барча тармоқлари ҳамда соҳаларини босқичма-босқич эркинлаштиришдан иборатдир, жумладан банк хизмати айниқса тижорат банклари фаолияти босқичма-босқич такомиллаштириб бориш бугунги кун вазифаларидан биридир. Уларнинг фаолиятининг республикаимиз мавжуд хўжалик фаолиятига тобора мослашиб бориши келажакда банклар фаолиятининг ўзгача тус олишидан далолат беради.

Валюта рисқи банк операцияларининг байналминаллашуви трансмиллий корхоналар қўшма корхоналар ва банк иншоотлар-нинг ўзаро бирлашуви натижасида вужудга келади ва курс йўқотишлари рисқи деб ҳам аталади. Ундан ташқари валюта рисқи валюта тебранишлари натижасида йўқотиладиган маблағларнинг йўқолиш хавфини ўзида акс еттиради.

Валюта рисқи ўз навбатида иккига бўлинади:

1. Тижорий - қарздор ўз мажбуриятлари бўйича тўловни амалга ошира олмаслиги билан боғлиқ рисклар.

2. Конверсион - Аниқ операциялар бўйича олинадиган валюта зарарлари рисқи.

Бу рисқни олдини олиш бўйича кулланиладиган энг кўп тарқалган усул бу “хеджерлаш” ва “своп” операцияларидир.

Хеджерлаш - ҳар қандай валюта рисқига эга бўлган шартномаларни компенсация қилувчи валюта позицияси яратишга қаратилган.

Валюта свопини паралел кредитлашга ухшатиш мумкин, бунда икки мамлакат ҳудудида жойлашган икки банк ўз мамлакатлари валютасида тенг ҳисобларда кредит беради.

Халқаро операцияларни амалга ошираётган банклар валюта рисқини бошқариш бўйича уларни диверсификациялашдан фойдаланадилар ва бу мақсадда форвард, фьючерс, валюта опционлари каби операциялардан фойдаланадилар.

Валюта рискени бошқаришга 1970-йиллардан бошлаб, уриниб кўрилган ва ўша даврда курслар сузиб юрувчи кўринишга эга эди.

Ўз навбатида валюта рискени таркиби қуйидагича тавсифланади:

а) тижорат, бунда қарздорнинг мажбуриятларини бажариш истаги бўлмаслиги ёки бажара билмаслиги имконияти йўқлиги;

б) конверсион (накд) бунда аниқ операцияларда йўқотиладиган валюта назарда тутилади. Бундай рисклар аниқ бир иш амалга ошириладиганда ҳисобга олинади. Конверсион рискларни камайтиришнинг энг мос усуллари қуйидагилардан иборат:

-хежерлаш, ҳар бир рискли операцияда йўқотиладиган валюта назарда тутилади имтиёзли валюта позициясини вужудга келтириш. Бошқача айтганда, бир турдаги валюта курсини даромад ёки харажатларда бошқа рисклар билан мос келиши тушунилади.

Валюта свопи, у икки турга бўлинади ҳамда икки хил кўринишга эга бўлади. Биринчиси параллел кредитларни расмийлаштиришни ўзида акс еттиради, уларни ундириш тўлаш усуллари ва муддатлари бир хил бўлиб икки хил валютада берилиши мумкин.

Иккинчиси-иккита банк ўртасида валютани «спот» ставкалари бўйича амалга оширишни ўз ичига олади. Параллел кредитлардан свопларнинг фарқи улар тўлов фоизларини ўзида қамраб олмайди.

Актив ва пасивлар бўйича вужудга келадиган рисклар «метчинг» дейилади. Бунда валюта тушуми ва уларнинг миқдори билан банк раҳбарияти валюта ҳажмини кўпайтириш ёки қисқартиришга таъмир кўрсатади, шу орқали бошқаради.

Бошқа трансмиллий банклар ёки қўшма банклар «неттинг» усулидан фойдаланади, бунда валюта операциялари миқдори қисқартирилади ва ҳажми кўпайтирилади, яъни битимлар тузиладиганда ёки валюта операциялари ўтказиладиганда кўп миқдорда валюта маблағлари иштирок етадиган операциялар амалга оширилади, кичик ёки кам миқдорда валюта операциялари амалга оширилмайди. Бу мақсадларни амалга ошириш учун банкнинг барча бўлинмаларининг фаолияти юқори даражада бўлиши керак.

Валюта рисклари шартнома тузилган кун билан тўловнинг амалга оширилиш кунигача бўлган давр мобайнида миллий валюта курсининг шарнома валютаси курсига нисбати орқали аниқланади. Валюта курслари қанчалик беқарор бўлса, валюта хавф-хатари шунчалик юқори бўлади.

Шу пайтгача биз валюта рискени тушунчасини алоҳида олинган иқтисодий операциялар мисолида кўриб чиқдик. Агар халқаро иқтисодий муносабатлар иштирокчилари хорижий валютада ифодаланган мажбуриятларга эга бўлган ҳолда, худди шундай хорижий валютада талаблари ҳам бўлса, улар амалга оширадиган операцияларининг умумий ҳажми бўйича эмас, балки фақатгина очиқ валюта позицияси бўйича рискка дуч келадилар.

Ташқи иқтисодий шартнома иштирокчилари учун валюта таваккалчилиги пайдо бўлишининг қуйидаги шартларини ажратиш мумкин:

-очиқ валюта позициясининг мавжудлиги;

-шартнома валютаси сифатида хорижий валютадан фойдаланиш;

-шартноманинг тузилиши ва у бўйича ҳисоб-китоб орасида вақт узилиш даврининг мавжудлиги.

Валюта курслари мувозанатсизлиги қанчалик юқори бўлса, валюта таваккалчилиги шунчалик юқори бўлади. Ҳозиргача биз валюта таваккалчилиги тушунчасини фақат бир операцияга нисбатан кўриб чиққан эдик. Агар ташқи

иқтисодий алоқалар иштирокчилари бўлмиш тарафлар хорижий валютада ифодаланган мажбурият ва талабларга эга бўлиб, кўп турдаги операцияларни амалга оширса, унда улар барча операциялар бўйича эмас, балки фақат очиқ валюта позицияси бўйича валюта хатарига учрайдилар.

Халқаро иқтисодий шартномалар иштирокчилари учун юзага келадиган валюта рискларининг асосий сабаблари сифатида қуйидаги омилларни кўрсатишимиз мумкин:

- очиқ валюта позициясининг мавжудлиги;
- шартномада валюта сифатида хорижий валютадан фойдаланиш;
- шартнома тузилган вақт билан унинг амалга оширилиш вақти орасида маълум муддатнинг мавжудлиги.

Халқаро савдо валюта бозорида ўзаро маълум нисбатларда бир-бирига алмашинувчи турли хил миллий валюталардан фойдаланилади. Номинал алмаштирув курси-икки мамлакат валютасининг нисбий нархи, ёки бир мамлакат нархининг бошқа валюта бирлигида ифодаланиши. «Валюта алмаштириш курси» атамасидан, одатда, номинал валюта курсини ифодалаш учун фойдаланилади.

Харид қобилияти концепциясига мувофиқ, халқаро рақобат борган сари халқаро савдода қатнашувчи товар ва хизматларга ички ва хорижий нархларни тенглаштиришга қараб боради. Агар берилган мамлакатдаги инфляция хорижнинг инфляция суръатидан юқори бўлса, у ҳолда мавжуд тенг шароитларда миллий валютани арзонлаштириб бориш тенденциясига эга бўлади.

Берилган концепциясига мувофиқ, валюта курси доим турли мамлакатлардаги нарх даражалари динамикасидаги фарқни компенсациялаш учун қанча зарур бўлса, шунча тенг миқдорда ўзгаради. Чунки,

$$Pd = r \times Pf \quad (5)$$

Бу ерда: р-миллий валюта бирлигидаги хорижий валюта нархи.

Пд-«ички» нархлар даражаси;

Пф - хориждаги нархлар даражаси;

Номинал алмаштириш курси динамикасини прогнозлаштириш учун фойдаланиладиган харид қобилияти паритети концепцияси нархларнинг баҳосидан ўсиши мавжуд бўлмаган узок муддатли даврда (10 йилдан бошлаб) реал натижалар беради.

Мувозанат реал алмаштириш курси пастга унга этилган соф экспорт графиги ва инвестиция ҳамда жамғармалар ўртасидаги фарқларни ифодаловчи вертикал инфляциялар кесиб этувчи нуқтага мос келувчи даражада ўрнатилади. Бу нуқтада хорижга бериладиган кредитлар сифатидаги миллий валюта таклифи берилган мамлакатдан соф экспортни харид қилувчи хорижликлар томонидан кўрсатилаётган миллий валюта бўлган талаб билан тенглашади.

Бу шуни билдирадики, реал валюта курси жорий операциялар учун кўрсатиладиган капитал ва унга талаб операциялари бўйича миллий валюта таклифини тенглаштиради. Берилган мамлакатдаги рағбатлантирувчи фискал сиёсат мувозанатли реал алмаштирув курсининг ошишига шароит яратади.

Давлат харажатлари кўпайганда ёки солиқ камайганида миллий жамғармалар камаяди ва (СП) егри чапга силжийди. Бу силжиш хорижий инвестициялар учун миллий валюта таклифи пасайишини билдиради. Валютанинг янада паст таклифи унинг реал алмашув курсини оширади. Натижада маҳаллий товарлар хорижникига нисбатан қимматлашади, бу эса экспортнинг қисқариши ва импорт ошишига олиб келади. Пировард жорий операциялар бўйича дефицит пайдо бўлади.

Агар солиқлар камайиши инвестициянинг ўсишини келтириб чиқарган ҳолда миллий валюта ҳажми камаймаса, (С-И) егри чизиги яна чапга силжийди. Инвестицияли солиқ кредити хорижликлар учун берилган мамлакатда инвестицияларни қизиқарлироқ ва манфаатлироқ қилади.

Бу эса ўз навбатида мувозанатли реал валюта курсини оширади ва жорий операциялар бўйича тўлов баланси дефицитини келтириб чиқаради.

Хорижий мамлакатлардаги рағбатлантирувчи бюджет солиқ сиёсати мавжуд тенг шароитларда хорижийда жамғармалар даражасини қисқаришига олиб келади. Бу жаҳон фоиз ставкасини оширади ва кичик очик иқтисодиётдаги инвестиция даражасини пасайтиради. Бу ҳолатда хориждаги инвестициялар учун миллий валюта таклифи кўпаяди. (С-И) егриси унга силжийди. Реал алмаштириш курси мувозанатли аҳамияти пасаяди, маҳаллий товарлар нисбатан арзонлашади ва соф экспорт кўпаяди.

Ўзгарувчан ва ўзгармас валюта курсларининг самараси. Ўрнатилган валюта курсини қўллаб-қувватлаш учун даврий пайдо бўлаётган тўлов баланси камомади қоплаш учун тегишли резервлар етарли бўлмаса, мамлакат протекционистик савдо чораларини қўллаши ёки валюта назоратини киритиши керак.

Алмашинув курси ва инфляция. Халқаро молиялаштириш соҳасидаги жуда кўп харажатлар валюта алмаштириш курсларининг келгусидаги ноаниқликлари оқибатида келиб чиқадиган валюта хавф-хатарлари билан боғлиқ бўлади.

Валюталар алмаштириш кўрсаткичлари. Алмаштириш курсларининг энг содда қоидаси валюталар миқдорини алмаштириш вақтидаги нисбатидир.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, мамлакатда сўмнинг инфляция жараёни миллий валютанинг мос равишдаги девальвациясиз экспортнинг доллардаги қийматининг пасайиши, савдо балансининг ортиб кетишига олиб келади. Бунга қарши туриш учун доимо миллий валютанинг тегишли қадрсизланишини амалга ошириб бориш керак.

8.2 Кредит, бозор ва операцион рискларнинг капитал етарлилигини ҳисоблашдаги ўрни ва аҳамияти.

Банклар фаолияти давомида амалга оширадиган операцияларининг рисклилигининг миқдорини аниқлаш муҳим жарағн ҳисобланади. Бу нафақат банкларга, балки бошқа молиявий ташкилотларга ҳам тегишли. Асосийси, олдиндан мавжуд рискларни баҳолаш билан чекланиб қолмаслик керак, янги бозорларда олиб борилаётган банк операцияларининг рисклилигини аниқлаш ва баҳолаш зарур. Ушбу вазифа маркетинг тадқиқотлари билан узвий боғлиқ. Рискни баҳолаш тизими рискларнинг 3 та таркибий қисмини баҳолаши лозим, булар: риск ҳажми, амалда бўлиш муддати ва содир бўлиш эҳтимоли.

Тижорат банки томонидан берилан кредит тўғрисидаги мисолга қайтамыз: рискларни аниқлаш учун дастлаб кредит рейтингларини белгилаш лозим. Кредитнинг конкрет турлари бўйича рисклилик даражаларини баҳолагандан кейин кредитга фоиз белгиланади. Бошқача қилиб айтганда, банк ўз бўйнига олган риск учун компенсация миқдорини белгилайди. Бу рискларни аниқлашга *индивидуал ёндашув* дейилади. Кредит портфели доирасида рискларни баҳолаш усулини ҳар бир соҳага ўзига хос рейтинг тизимини шакллантириш орқали такомиллаштириш мумкин.

Рискларни баҳолаш тизимининг мураккаблиги даражаси банк фаолият юритаётган соҳанинг рисклилик даражаси билан мос бўлиши лозим. Агар банк харажатларини тежаш мақсадида рискларни баҳолаш тизимини ташкил қилмаган

бўлса, унинг рисклардан кўрадиган зарарлари тежалган пуллардан бир неча баравар кўпайиши мумкин.

Юқори рисклилиқ даражасига эга бўлган соҳаларда самарали фаолият юритиш учун тижорат банки қарор қабул қилишнинг алоҳида механизмини ишлаб чиқиши лозим. Ушбу механизм қайси соҳада банк ўз бўйнига қанчалик рискни олиш қобилиятига эга эканлигини кўрсатиб бериши ва кутилаётган даромадлар рискларни қоплай оладими, шу каби масалаларни ҳал қила олиши лозим. Ушбу механизм асосида рискни камайтириш чора тадбирлари ишлаб чиқилади. Демак, юқоридаги муаммоларни ҳал қилиш учун тижорат банклари томонидан шундай рискларни бошқариш тизими яратилиши керакки, ушбу тизим орқали банк рискларни аниқлаш, баҳолаш, бошқариш ва камайтириш имкониятига эга бўлсин.

1-расм. Тижорат банкларида рискларни бошқариш тизими³⁴.

Рискларни бошқариш тизими конкрет чора тадбирлар орқали амалга оширилади. Масалан, қуйидаги жадвалда кредит бўлими даражасида рискларни бошқариш элементлари келтирилган.

1-жадвал

Кредит рискларини бошқариш элементлари³⁵

Рискларнинг даражалари	Рискнинг аниқланиши	Риск назорати	Мониторинг
1-Даража Кредит сиёсати	Кредит таҳлили	Юридик экспертиза	Кредит портфели назорати
2-Даража Кредитнинг режалаштирилиши	Кредит шартномасини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш (авторизация)	Кредитнинг мақсадли ишлатилишини назорат қилиш.	Ҳисоботлар назорати
3-Даража Кредит нархини	Ички кредит рейтинги	Кредитларни кузатиб бориш ва	Ички (кредит) аудитини ўтказиш

³⁴ Муаллиф томонидан чизилган.

³⁵ Муаллиф томонидан тузилган.

шакллантириш		уларга шакллантириш	резерв	
--------------	--	------------------------	--------	--

Риск мавжуд экан, келажакдаги воқеаларининг ривожига тўғрисида бир нечта муқобил сценарийлар мавжуд бўлади. Ушбу сценарийлар таҳлили рискларни баҳолаш ва бошқаришда муҳим инструмент бўлиб ҳисобланади.

Сценарийлар таҳлили риск мавжуд бўладиган вақт интервалини таҳлиliga, даромад ва харажатларга рискнинг таъсири таҳлиlinи, ижобий ва салбий сценарийларнинг амалга ошиш эҳтимолининг таҳлиlinи ўз ичига олади.

Рискларни назорат қилиш функцияси банкнинг мутахассислари, бошқарувчилари, бўлим бошлиқлари ва таъсисчилари бўйнига юклатилади. Умуман олганда рискларни бошқариш функциясини амалга ошириш банк бўлимларининг ҳар кунлик натижаларида акс этади. Банкларнинг ушбу рискларга тортилганлик даражаси ишларнинг тўғри ташкил қилиниши даражасига, кадрларни танлаш усулига, банк бўлимларининг оперативлигига боғлиқ бўлади.

Рисклар мониторинги деганда рискларни доимий равишда мустақил баҳолаш ва бошқариш тизими тушунилади. Мониторинг ҳисоботлар юритиш, ички ва ташқи аудит қилиш ва кредитларни таҳлил қилиш орқали олиб борилади. Мониторинг талаблари доирасида тузиладиган ҳисоботлар менежерларга керакли конкрет маълумотлардан иборат бўлади. Ушбу маълумотлар банкнинг жорий фаолиятини таҳлил қилиш имконини беради ва уларнинг асосида банкнинг бир бўлимига ёки бутун банкка тегишли бўлган қарорлар қабул қилинади.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, рискларни бошқариш амалиёти ҳали тўлиғича шаклланиб бўлмади, бу ҳали давом қиладиган жарағн ҳисобланади. Ҳамма банклар томонидан қўлланилиши мумкин бўлган метод ҳали яратилмаган ва иқтисодчилар фикрига кўра, яратилиши мумкин эмас. Бунинг асосий сабаби, ҳар бир банк ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги ва ўзи жойлашган минтақа бозорларига, мутахассисларининг билимлари ва тажрибаларига, шакллантирган репутациясига ва олиб борадиган операцияларига асосланган ҳолда фаолият юритади.

Ишончли фаолият юритаётган конкрет бир банк томонидан ишлаб чиқилган рискларни бошқариш моделини бутунча олиб уни бошқа банк амалиётига тадбиқ этиш банкка салбий таъсир этиши мумкин. Чунки, бир банк учун бошқарилади, деб баҳоланган рисклар иккинчи банк томонидан бошқарила олмаслиги мумкин.

Базель II талаблари капитални банклар фаолиятида юзага келадиган риск турларининг кенгайтирилган шкаласи бўйича ҳисоб-китоб қилишни таклиф этади, яъни Базель қўмитаси таклиф қилинган риск турларини учта йирик тоифага ажратди: кредит rischi, бозор rischi ва операцион рискга. Бундан ташқари назорат функциялари рискларни тижорат банклари томонидан ички услуб асосида назорат қилиш, маълумотларнинг шаффофлиги ва бозор интизоми нуқтаи назаридан ўзгартирилди.

Базель қўмитаси тижорат банклари фаолиятида юзага келадиган кредит рискларини қарздор ёки контрагент томонидан ўз мажбуриятларини келишилган шартларга мувофиқ бажара олмаслик эҳтимоли деб баҳолайди. Мажбуриятларни бажара олиш қобилияти қарздорнинг молиявий ҳолатига боғлиқ. Мижознинг кредит қобилиятини ва келажакда кредит бўйича фоиз тўловларини амалга ошириш қобилиятини баҳолаш учун банк мижознинг аҳволи, хусусан ойлик пул оқимлари (даромад ва харажатлари) тўғрисида ахборотларини олиш имкониятига эга бўлиши лозим.

Кредит рискин микдорий жиҳатдан аниқлаш мақсадида кредитлар таснифланади ва уларнинг ҳар бири бўйича захира ташкил қилиш меъёрлари белгиланади. Халқаро Базель қўмитасининг кредитларни таснифлаш бўйича белгилаган меъёрлари асосида фаолият юритувчи еврозона мамлакатларининг тижорат банклари кредитлардан кўрилган зарарларни қоплашга мўлжалланган захира ажратмаларини ташкил қилиш учун кредитларни уч гуруҳ бўйича таснифлайди. Кредит рискининг даражасини аниқлаш мақсадида кредитларнинг ўзи ҳам рискка тортилади. Халқаро Базель андозалари бўйича тижорат банклари томонидан миқозларга берилган кредитларнинг риск даражаси 100 фоизга тенг.

Базель қўмитаси операцион рискни ички жараёнлар ва тизимларнинг номувофиқлиги, ходимларнинг масъулиятсизлиги ёки бошқа ташқи омиллар ҳисобига юзага келадиган ҳавф-хатар деб баҳолайди. Мазкур тушунча банк ва унинг ходимлари томонидан қонунчиликка, ахлоқий меъёрларга, шартнома мажбуриятларига риоя этмаслик ҳамда суд жараёнининг кўзғатилиши туфайли юзага келадиган ҳукукий рискни ҳам кўзда тутди. Операцион риск турлари қуйидагилардан иборат:

- Ички бўҳтон ва фирибгарлик, яъни диллерлар томонидан банк ҳолати бўйича нотўғри маълумотларнинг берилиши, ходимлар томонидан амалга оширилган ўғирликлар, ходимларга берилган пора эвазига кредит ҳужжатларини сохталаштириш ва бошқалар;

- Ташқи бўҳтон ва фирибгарлик, яъни ҳужжатларни ўғирлаш ва сохталаштириш, компьютер алоқаларига рухсатсиз кириш, кредит олиш учун нотўғри маълумотлар тақдим этиш;

- Миқозлар, хизматлар ва бизнес юритиш стандартларига оид маълумотлардан рухсатсиз фойдаланиш, жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштириш ва ҳисобварақлардан фойдаланган ҳолда фирибгарлик;

- Моддий активларга зарар етказиш, яъни қўпоровчилик, терроризм, ер қимирлаши ва бошқа табиий офатлар;

- Ишдаги, ахборот ва алоқа тизимидаги хатолик ва узилишлар, яъни техниканинг ишламай қолиши, телекоммуникация муаммолари ва дастурдаги узилишлар;

- Ҳужжатларни расмийлаштириш, операциялар ўтказиш ва жараёнларни бошқариш, яъни маълумотларни киритишдаги хатоликлар, ҳукукий ҳужжатларнинг етишмаслиги, кредит таъминотида тегишли хатоликлар ва бошқалар.

Операцион риск билан ишлаш усуллари ва даражаси турли банкларда риск даражаси ва тури, банк операцияларининг ҳажми ва турига боғлиқ равишда турлича бўлади. Аммо Базель-II талабларида капиталга нисбатан талабни аниқлашда операцион рискларни ўлчашнинг 3 та усули: база кўрсаткичлари асосида ёндашув, стандартлашган ёндашув, ривожлантирилган ёндашувни келтиради.

Ҳозирги кунда Базель Қўмитаси валюта рискларига алоқаси бўлган талабларнинг мажмусини ишлаб чиқмоқда ва ушбу мажмуа турли давлатларда рискларни бошқаришга бўлган ёндашувни яқинлаштирилишига имкон беради. Ушбу ҳужжатнинг варианти «Капитал тўғрисидаги Келишувнинг муддатли валюта операциялари бўйича қўптомонлама неттинг да қўлланилиши» номи билан нашр этилди.

8.3. Ликвидлилик рискинни бошқариш усуллари.

Тижорат банкининг фаолияти ва унинг самарадорлиги энг аввало унинг ликвидлигига боғлиқ. Ликвидлиги бўлмаган банк тўловга лаёқатли бўла олмайди. Амалда айнан ноликвидлик банкларнинг тўловга лаёқатсизлигининг асосий сабаби бўлиб, уларни банкротликка ва банк тизимининг беқарорлигига олиб келади.

Барқарор талабга эга бўлган пул воситалари, банк депозитлари, қимматли қоғозлар, моддий айланма воситалар ва пулга тез айлантириладиган активлар ликвид восита (маблағ)лари деб юритилади.

Агар банкнинг нақд пуллари ва ликвид активларнинг йиғиндиси унинг қарзи ва молия мажбуриятларини қоплаш учун етарли бўлса, банк фаолияти ликвид деб саналиши мумкин.

“Базель-3”га мувофиқ, тижорат банклари ликвидлигини тартибга солиш бўйича 2 та коэффицентни (liquidity coverage ratio, net stable funding ratio) жорий этиш кўзда тутилмоқда. Жумладан, Ўзбекистон Республикасида жорий ликвидлилик коэффиценти (Liquidity Coverage Ratio (LCR)) 2019 йил 1 январдан бошлаб жорий қилинади.

Базель II талабларига кўра, биринчидан, банк ликвидлилик бўлими бошқаруви балансдан ташқари мажбуриятларга балансдаги мажбуриятлар каби катта эътибор бериши лозим, яъни мажбуриятлар комплекс равишда ўрганилиш лозим;

Иккинчидан, ликвидликни бошқариш стратегияси аниқ ва тушунарли ҳолда бўлиши ва банк кенгаши томонидан тасдиқланиши, назорат қилиниши, мониторинг ўтказишни кучайтириши лозим;

Учинчидан, ликвидлик стратегиясида вужудга келадиган рискнинг даражаси ҳақида бошқарув аъзоларининг вокиф бўлиши зарур;

Тўртинчидан, бошқа операция рискларининг (кредит, бозор ва оператив рисклар) ликвидлик даражасига таъсир этиши ва доимий муқобил вариантларнинг тайёр бўлиши;

Бешинчидан, ҳар бир хорижий валюта тури бўйича таҳлил олиб бориш, чегирмалар белгилаш ва уларни ўзгартириб туриш.

Тижорат банклари фаолиятини Марказий банк томонидан назорат қилишда ҳам муддати ўтган ва муддати ўтмаган брутто кредитлар бўйича жорий назоратни амалга ошириш зарур. Халқаро банк амалиётида қабул қилинган меъёрий кўрсаткич бўлиб, муддати ўтган кредитларнинг брутто кредитлар ҳажмидаги салмоғи 5 фоиздан ошиб кетмаслиги лозим. Тижорат банклари фаолияти банк назорати натижалари бўйича баҳоланганда ана шу кўрсаткичга амал қилиш ҳисобга олиниши зарур. Бу эса тижорат банкларини муддати ўтган кредитлар ҳажмини меъёрий даражада сақлаб туришга ундайди.

Ликвид маблағлар бўйича чораларни таъминлаш қуйидаги босқичлардан иборат:

1. Ликвидлик даврида олдиндан белгиланган режа бўйича кредит ва депозит маблағларининг ҳажми башорат қилиниши керак;
2. Шу давр учун олдиндан белгиланган режа бўйича кредит ва депозит маблағлари кутиладиган динамикаси ҳисобланиши керак;
3. Ликвидликни бошқариш бўйича бошқарувчи режадаги давр учун нетто-ликвид позициясининг қийматини аниқлаши зарур.

Тижорат банклари актив операцияларини бошқариш ўз олдига баланс ликвидлигига риоя қилган ҳолда, банк фойдалилигини таъминлаш сингари икки ягона мақсадни куяди.

Банк баланси ликвидлилигига унинг активлари таркиби таъсир қилади.

Яъни жами активлар ичида биринчи даражали ликвид активларнинг хиссаси кўп бўлиши банкнинг юқори ликвидлилигидан далолат беради. Шу сабабли, банк активларини уларнинг ликвидлилик даражасига қараб 4 гуруҳга бўлиш мумкин:

* Доимий тайёргарликда турувчи ликвид активлар (кассадаги нақд пул, Марказий банкдаги вақиллик ҳисобварағидаги маблағлар, Давлат қисқа муддатли облигациялари ва хоказо);

* Пул маблағига тез айланувчи банк ихтиёридаги активлар (яқин 30 кун ичида олиниши мумкин бўлган кредитлар ва бошқа туловлар);

* Ноликвид активлар - муддати утган кредитлар ва умидсиз қарзлар, банк бино ва иншоотлари.

* Ўзок муддатли кредитлар ва кучмас мулкка қуйилган қуйилмаларни қийин ликвидли активлар тоифасига киритиш мумкин.

Ликвид активлар қуйидаги 3 та ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши лозим:

□ банк активлари тез пулга айланиши учун улар ўз бозорларига эга бўлиши керак;

□ етарли даражада барқарор нархга эга бўлиши керак, яъни бозор барча сотилаётган активлар нархларини сезиларсиз даражада пасайтирган ҳолда қабул қилиш қобилиятига эга бўлиши керак;

□ активлар қайтадиган бўлиши керак, яъни сотувчи дастлабки инвестицияларни йукотишларсиз ёки минимал риск билан коплай олиш имкониятига эга бўлиши керак.

Банк ликвидлилиги актив операцияларнинг рисклилик даражасига боғлиқ бўлади. Яъни банк балансида юқори рискли активлар хиссаси канча кўп бўлса, талаб қилинадиган ликвидлилик шунча паст бўлади.

Банкнинг ликвидли маблағларга бўлган эҳтиёжини бозордаги талаб ва таклиф нуқтаи назаридан куриб чиқиш мумкин. Банкда ликвидли маблағларга бўлган талаб иккита сабаб бўйича вужудга келади:

1. Мижозларнинг ўз ҳисобварақларидан маблағларини олишлари натижасида;

2. Мижозлар томонидан кредит олиш учун буюртманомалар келиб тушиши сабабли вужудга келади.

Ликвид маблағларга бўлган талабнинг вужудга келишига яна бир сабаб, банкнинг бошқа кредиторлардан (бошқа банклар ёки ҳукумат ва Марказий банк) олган қарзларини қайтариш билан боғлиқдир. Соликларни тўлаш ва акциядорларга дивиденд тўлаш ҳам юқори ликвидли активларга бўлган талаб усишига олиб келади.

Банк ликвид маблағларга бўлган талабни кондириш учун барча салоҳиятли таклиф манбаларини жалб қилади, яъни асосий эътиборни аҳоли ва жисмоний шахсларнинг маблағларини депозитларга жалб қилишга қаратади.

Ликвид маблағларга бўлган умумий талаб унинг умумий таклифидан ошиб кетса, банк ликвид маблағлар такчилигига тайёр туриши ва канча миқдорда, канча муддатга қушимча ликвид маблағлар олиш масаласини ҳал қилиши зарур, ўз навбатида жами таклиф жами талабдан ошиб кетса банк раҳбарияти ликвид маблағларининг ортикчалигига тайёр бўлиши ва ушбу маблағларга бўлган талабни коплаш учун зарур булгунга қадар қаерга, канча муддатга маблағ йуналтириш масаласини ҳал қилиши керак бўлади.

Банк ликвидлилиги муомаладан чиқарилган депозитлар ҳажмини, активларни қайтариш ва мажбуриятларни бажариш муддатидаги фаркларни, пул бозоридаги тебранишларни, режалаштирилмаган ҳаражатларни коплаши керак.

Банк ликвидлигини бошқариш концепцияси асосида актив ва пассивларни уларнинг муддати, миқдори ва рисклари бўйича бошқариш тамойили ётади. Бу билан банкнинг ўртача ликвидлиги ва фойдалилиги таъминланган ҳолда, унинг кредиторлари олдидаги ўз мажбуриятларини бажариш учун тулик имкон яратилади.

Маълумотлар базасига асосан банк томонидан ҳар кунлик ликвидлилик ва туловга лаёқатлилик ҳақида маълумотлар олиниши мумкин ва банк операцияларини келажакдаги истиқболларини таҳлил қилиш керак. Бу эса банк маблағларини жойлаштириш, ресурсларни жалб қилиш, ўз маблағларини ошириш, банкнинг бошқа муассасаларга улуш қўйишни кўпайтириш, янги даромад топиш йўллари ишлаб чиқиш ва янги операцияларни ривожлантириш масалаларини боғлаб битта ечим топишга ёрдам беради.

Тижорат банкларининг ресурсларини оптимал даражада ушлаб туришга қаратилган сиёсатни амалга ошириш учун тижорат банклари ўзларининг ликвидлилик ва туловга лаёқатлилик кўрсаткичларига риоя қилган ҳолда, ушбу норматив кўрсаткичларни таъминлаб туриши учун хизмат қиладиган маблағлардан ҳам унумли фойдаланишни талаб этади.

Шунинг учун ҳам, тижорат банки учун ликвидлиликнинг умумий асоси бўлиб, фаолиятининг фойдалилигини таъминлаш ҳисобланади. Шундай қилиб, агар асосий норматив коэффициентнинг ҳақиқий қиймати ўрнатилган минимал нормадан юқори бўлса, фойда олиш учун ишлатилмаган имконият нуқтаи назаридан банк фаолияти салбий баҳоланади. Шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, баланс ликвидлигининг таҳлил даромадлилик билан амалга ошириш керак. Тижорат банклар тажрибаси, банклар ликвидлигининг минимал нормасида ишлаши максимал даромад олиши мумкинлиги назариясини яна бир бор исботлади.

8.4 Валюта rischi ва валюта позициясини бошқариш. Молиявий деривативлар ва рискларни бошқариш.

Валюта хавф-хатарларини ифодалашда қуйидагилардан фойдаланилади:

- валюта шарҳлари ва изоҳлари;
- форвард операциялари.

Валюта изоҳлари ўзида шартнома матни таркибига кирувчи қўшимча шартларни акс эттиради. Валюта изоҳлари валюта бозорларидаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда тўланадиган тўлов ҳажмини белгилайди. Бу валюта хавф-хатарларидан суғурталанишнинг энг кўп тарқалган усулидир.

Валюта рисклари суғурталанишининг яна бир тури форвард операцияларидир. Форвард операциялари суғурталашда форвард қопланиши, яъни баҳо хавф-хатарига қарши суғурталашни билдиради. Форвард қоплаш операциялари валюта курсининг ўзгариши натижасида юзага келадиган хавф-хатарларни суғурталаш мақсадида ўтказилади. Форвард валюта операциялари икки иш кунидан кам бўлмаган вақтда амалга оширилади. Валюта бозорларида форвард битимларини амалга оширишнинг қуйидаги стандарт муддатлари мавжуд:

- 1 ҳафта;
- 1 ой;
- 3 ой;
- 9 ой;
- 12 ой;

Юқорида айтиб ўтганимиздек, валюта хавф-хатарларини суғурталашда форвард валюта шартномаларидан фойдаланилади.

Бозор иқтисодиёти корхона, жамоа ташкилотлари, кооперативлар, банклар ва фуқароларга ташқи иқтисодий фаолиятни ва валюта хўжалигини мустақил тарзда амалга ошириш имкониятини юзага келтирди. Сир эмаски, бозор иқтисодиёти риск билан боғлиқ. У билан банкирлар ҳам, тадбиркорлар ҳам, аҳоли ҳам тўқнашади. Бирок, кўпгина ҳолларда рискни камайтириш, олдини олиш ва ҳаттоки ундан қочиш мумкин.

Молиявий рискларни камайтиришда банклар муҳим ўрин тутати. Ташқи иқтисодий фаолиятнинг қайта кўрилиши, халқаро алоқаларнинг кенгайиши бевосита ташқи иқтисодий фаолиятни амалга оширувчи корхона ва ташкилотлар фаолиятини мувофиқ равишда ўзгартиришларини тақозо этади. Уларнинг хўжалик фаолиятларига валюта курсларининг тебраниши сезиларли таъсир кўрсатади.

Валюта рискларининг мавжудлиги - валюта бозорларида валюта операцияларининг амалга оширилиши, трансмиллий корхоналарни барпо этиш орқали, банк операциялари бозори байналмилаллашуви, шу жумладан, улар фаолиятини диверсификациялаш билан боғлиқ. Шу сабабдан, рискка бир қатор омиллар сезиларли таъсир кўрсатади. Буларга мисол қилиб, географик, сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий, демографик ва бошқа омилларни кўрсатиш мумкин.

Халқаро амалиётда юзага келадиган ҳар қандай риск экспорт қилувчи (сотувчи)нинг зиммасига тушади.

Миллий молия бозорларида рискларни маълум бир сезиларли микдорда тахмин қилиш мумкин. Ҳудудий ва халқаро молия бозорларида эса, бундан фарқли ўлароқ, риск даражаларини тахминлаштириш сезиларли даражада мушкул ҳисобланади.

Валюта рискларини уч турга бўлиш мумкин:

1. Пул ўтказишда юзага келадиган риск – хорижий валютада ифодаланган (мисол учун, хориждаги филиалнинг ҳисоботлари) фирма ёки банкнинг молиявий ҳисоботлари натижаларини миллий валютага ўтказиш (мисол учун, фирманинг молиявий ҳисоботларини жамлаш вақтида).

2. Транзакция (битимлар) rischi – тўловни келажакдаги бир санада амалга оширишда, миллий валюта қиймати ёки битим даромадлигининг ноаниқлигини акс эттиради. Бунга мисол қилиб, импорт қилувчига кредит тақдим этилган ҳолда, импорт қилувчи валютасида товарларни экспорт қилиши учун хизмат қилади.

3. Иқтисодий риск – келажакда валюта айирбошлаш курсларининг ўзгариши натижасида хорижий валютада ифодаланган фирма актив ва мажбуриятларининг миллий қиймати ўзгариши. Бунга мисол қилиб, фирманинг хорижий бўлинма ва филиалларининг активи ва мажбуриятларини кўрсатиш мумкин.

Валюта рискларини бошқариш масалаларига қуйидагилар киради:

- валюта хавф-хатарлари даражасини аниқлаш ва ўлчаш;
- рискларни бошқариш стратегияларини танлаш;
- валюта рискларини камайтириш;
- валюта рискларини камайтириш;
- валюта рискларини суғурталаш ва ҳоказо масалалар.

Валюта рисклари даражасини икки усулда тушуниш мумкин:

- шартнома валютасини тўғри танлаш;
- валюта позициясини бошқариш.

Ташқи иқтисодий шартномаларда шартнома валютасини тўғри тиклаш усули томонлар келишувига асосан қўлланилади. Бунда валюта курсининг ўзгариши қайсидир бир томон учун қулай бўлган ҳолда шартнома шу валютада ўрнатилади.

Экспортчи учун бундай валюта «кучли», яъни муддат ўтиши билан курси ошиб борадиган валюта қулай ҳисобланади.

Алмаштириш курслари билан боғлиқ рискнинг энг кенг тарқалган тури иқтисодий валюта rischi ҳисобланади. Иқтисодий валюта rischi валюта алмаштириш курсларининг ўзгаришига боғлиқ бўлган компания қийматининг ўзгариши билан боғлиқ. Акцияларнинг бозор нархининг муомалага чиқарилган шу акциялар сонига кўпайтмаси компания қиймати ҳисобланади. Акциянинг бозор қиймати талаб ва таклифнинг бир-бирига тенг бўлгандаги қийматидир.

Ташқи савдо ёки хорижий давлатлар билан ҳеч қандай битим билан шуғулланмайдиган компаниялар ҳам алмаштириш курсларидаги кутилмаган тебранишлар оқибатида иқтисодий валюта riskига дуч келиши мумкин.

Операцион валюта rischi валюта riskининг жуда чекланган ва ўзига хос шакли ҳисобланади. Бироқ операцион валюта rischi харақати белгиланган миқдордаги автомобилни сотиб олиш шартномаси мажбурият-ларида чекланган, иқтисодий валюта rischi эса, келгуси режалаштирилмаган импортда ҳам кенг тарқалган. Айрим ҳолларда шахсий маблағ ёки соф даромаднинг бухгалтерия қийматида ўзгаришлари компаниянинг бозор қиймати билан ўзаро боғлиқ бўлади. Бироқ ҳар доим ҳам бундай бўлавермайди. Бухгалтерия қиймати бошланғич қийматга асосланади, бозор қиймати эса, пул маблағлари тушумининг келгусидаги тахминига кўра мўлжал қилинади.

Бухгалтерия ва бозор қиймати кўп ҳолларда бир-биридан фарқ қилади. Активларнинг бозор қиймати уларнинг тезда эскириши оқибатида тезда пасайиши, ўзгармай қолиши мумкин. Бозор шароити айрим актив турларининг (масалан, кўчмас мулк) бозор қийматини кўтариши мумкин. Компания қийматини бир валютадан бошқасига қайта ҳисоблайди ёки бухгалтерия ва бозор қиймати ўртасидаги фарқни оширади ёки камайтиради. Бу алмаштириш курслари ўзгариши билан боғлиқ иқтисодий омилларга боғлиқ бўлади.

Иқтисодий валюта rischi табиати операцион ва валюта қайта ҳисоблаш riskига нисбатан бирмунча мураккаброкдир. Алмаштириш курсига компаниянинг муносабати жуда кўп омилларга боғлиқ. Иқтисодий валюта riskининг аниқ сонли кўрсаткичларини олиш анча қийин бўлганлиги сабабли таҳлилчилар қиёсий маълумотлар билан чегараланадилар.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётини еркинлаштириш, модернизациялаш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш шароитида валюта курсларига алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Ўз навбатида валюта rischi таркиби қуйидагича тавсифланади:

а) тижорат, бунда қарздорнинг мажбуриятларини бажариш истаги бўлмаслиги ёки бажара билмаслиги имконияти йўқлиги;

б) конверсион (накд) бунда аниқ операцияларда йўқотиладиган валюта назарда тутилади. Бундай рисклар аниқ бир иш амалга оширилаётганда ҳисобга олинади. Конверсион рискларни камайтиришнинг энг мос усуллари қуйидагилардан иборат:

Бугунги кунда тижорат банкларининг валюта рискларини таҳлил этишда қуйидагиларга эътибор бериш зарур:

хўжалик операциялари жуда тез тугатилиши ва молиявий беқарорликни ҳамда ишлаб чиқариш даражаси тушиб бораётган бир вақтдаги иқтисодий ўтиш даврининг инқирозли ҳолати;

БЕРИ индекси даражаси;

банк тизимининг шаклланиб такомиллашиб бораётганлиги;

амалдаги ҳолатларга тўғри келмайдиган қонунчилик манбалари ўртасидаги бир-бирига номувофиқлик баъзи бир қонун ҳужжатларининг этишмаслиги ёки талабларга жавоб бермаслиги;

инфляция ва гиперинфляция ҳолатларини содир бўлиш даражаси.

Муддатли битимлар деб, белгиланган муддатда, аммо икки иш кунидан ошиқ бўлган муддатда амалга ошириладиган операцияларга айтилади. Амалиётда муддатли битимларнинг қуйидаги кенг тарқалган турлари мавжуддир. Уларга:

1. Форвард валюта битимлари;
2. Фьючерс битимлари;
3. Валюта опциони;
4. Своп операцияларини кўрсатиш мумкин.

Валюта хавф-хатарлари ташқи иқтисодий шартномалар самарадорлигини кўрсатувчи аҳамиятли, аммо ягона омил эмаслигини кўрсатади.

Валюта таваккалчилигининг алоҳида ҳолати сифатида валюта маблағларини жойлаштириш пайтида вужудга келадиган валюта авуарларининг қадрсизланиш таваккалчилигини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бундай таваккалчилик тури бўйича валюта зарарларини банклар сингари, мижозлар ва давлат ҳам кўриши мумкин.

Бу ҳолда вужудга келадиган валюта хавф-хатарлари мазмун жиҳатидан ҳар қандай савдо-кредит операциясидаги валюта таваккалчилиги сингари бўлади, чунки валюта маблағларини жойлаштириш билан боғлиқ операциялар кредит характериға эға. Бу ҳолда валюта таваккалчилигини ҳисобға олиш хусусиятлари ва уни суғурталаш услублари (валюта маблағларини жойлаштиришда) таваккалчиликни валюта таваккалчилигининг алоҳида туриға ажратишға асос бўлади.

Экспортчи (кредитор), агар шартноманинг тузилиши ва у бўйича тўловнинг амалға оширилиши даври ичида баҳо валютасининг курси унинг миллий валютасиға нисбатан пасайса, зарар кўради. Импортчи (дебитор) учун эса зарарлар, курснинг юқоридағиға нисбатан қарама-қарши ҳаракати натижасида пайдо бўлади.

Хорижий валюталарда ифодаланган авуарларни ушлаб турган шахслар, маблағларнинг ҳаракат даври мобайнида авуарлар ҳажмини салбий тарафға қайта баҳолашға мажбур. Бу эса, иқтисодий нуқтаи назардан, амалға оширилмаган зарарларға киради.

Валюта таваккалчилиги, шартнома иштирокчисиға келиб тушган тушумнинг режаланган ҳажмиға нисбатан ўзгарган ҳажми ёки унинг амалға ошираётган тўловларини режаланган ҳажмиға нисбатан ўзгарган ҳажми сифатида амалға ошади.

Валюта таваккалчилиги халқаро савдо ва кредит муносабатларини қийинлаштириб юборади, натижада мазкур муносабатлар иштирокчилари валюта хавф-хатарларини ўрганиш орқали уларни бартараф этиш йўллари қидира бошлайдилар.

Шундай қилиб, валюта чекловлари бир қатор ҳолларда кредит ва савдо мувофиқлаштирилиши билан чамбарчас боғланиб кетмоқда.

8.5 Халқаро ҳисоб-китоблардаги рискларни бошқариш.

Пул ўтказишда юзаға келадиган риск – ҳисоб-китоб амалиётида юзаға келиб, хорижий валютада ифодаланган фирма ёки банкнинг актив ва мажбуриятларини миллий валютаға ўтказишда, айирбошлаш курсининг даврий равишда ўзгариб туриши. Агар миллий валютада ифодаланган хорижий валюта қимматлашса, у ҳолда фирма ёки банкнинг хорижий валютадаги активлари, мажбуриятлари ва мол-мулки

ҳам, миллий валютага нисбатан қиймат жиҳатидан ошади. Хорижий валюта айирбошлаш курсининг қадрсизланиши юқоридаги ҳолатнинг акси бўлиб чиқади.

Транзакция (битимлар) рисқи тўлашга йўналтирилган ёки тўловга қабул қилинган хорижий валютада ифодаланган ҳисоб билан боғлиқ молиявий рискдир. Айирбошлаш курси транзакцион кўринишга тегишли равишда хежерлаш (суғурталаш) орқали барҳам берилмагунга қадар, фирманинг даромадига, миллий валютага тўловларни қабул қилиш ва тўлаш ўзгаришига тўғридан-тўғри таъсир қилади.

2-жадвал

Рискларнинг асосий турлари – ташқи савдода уларни қисқартириш чора-тадбирлари³⁶

риск	1. кредит рисқи	2. валюта рисқи	3. ҳудудий риск
таърифи	сотиб олувчини тўловга ноқобиллиги ёки уни амалга оширишни хоҳламаслиги	экспорт қилувчи ёки импорт қилувчи ҳолатига салбий тасир кўрсатадиган, валюта курсининг ўзгариши	импорт қилувчи мамлакатда содир бўлган сиёсий ва иқтисодий воқеалар таъсирида, сотувчига тўловни вақтинча амалга оширмаслик
рисқни қисқартириш чоралари	а) аккредитив-лардан фойдаланиш	а) форвард валюта хежерлашдан фойдаланиш	а) тасдиқланган аккредитивлардан фойдаланиш
	б) нақд депозитларни олиш	б) опцион бозорида фьючерслардан фойдаланиш	б) экспорт кредитларини суғурталаш
	в) экспорт кредитларини суғурталаш	в) ўз валютасида чек ёзиш	
		г) шартномавий таъминот	

Тижорат банклари барқарор сиёсатни амалга ошириш мақсадида доимий равишда ўз мижозларидан айирбошлаш курсининг кутилмаган ўзгаришларидан юзага келадиган зараларнинг олдини олиши учун уларни хежерлашни тавсия қилади.

Банклар ўз мижозлари қатори рисқларни минималлаштириш манфаатини кўзлайди. Фоиз рисқлари ҳолатида халқаро банклар ва фирмалар, одатда, айирбошлаш курсини тахминлаштиришга жуда кўп вақт ва ҳаракат сарфлайди. Айирбошлаш курсларини тахминлаштириш миллий (ички) фоиз ставкаларини баҳолашда анча мураккаб ҳодиса эканлигини исботлаб берди. Бунга асосий сабаб ҳар қандай давлатда ички фоиз ставкаларига нисбатан айирбошлаш курсларининг жуда кўп миқдордаги мураккаб ўзгарувчанлик хусусиятига эга эканлигидир.

Айирбошлаш курслари ва ставкаларини тахминлаштиришга қизиқиш ва ўз навбатида хорижий валюталар позициясини «очиқ» қолдириш (хежерламаслик) корпоратив хазиначиликда юқори бўлиб турибди, бу эса баъзида салбий натижаларга олиб келади.

Тижорат банкларидаги валютани айирбошлаш бўлинмалари ҳам, одатда, очиқ позицияларни ушлаб туришга ҳаракат қилади: «узу» позицияни (хорижий валюта захираларини кўпайтириш) ёки «қисқа» позицияни (хорижий валюта захираларини

³⁶ Жадвал муаллиф томонидан тузилган.

камайтириш) қолдиради. Бу ҳолат, одатда, банк иқтисодчиси ёки бош валюта дилери томонидан тайёрланган ва юқори раҳбарият томонидан маъқулланган «боғлиқ» валютани тахминлаштиришга асосланган мақсадли рискларни қабул қилишдир.

Бу эса, ўз навбатида, банк учун катта хатар келтиради. Шундай қилиб, валюта савдосида банк менежменти учун энг самарали сиёсат қуйидагилар ҳисобланади:

а) мижозлар ташаббуси билан амалга ошириладиган (савдо битимлари асосидаги) тижорат транзакциялари учун валюта битимларини чеклаш;

б) корпоратив мижозлар томонидан доимий равишда талаб қилинадиган валюта кассалари учун овернайт амалиётида қатъий чекловлар ўрнатиш, ҳамда асосий конвертирладиган валюталар учун лимитларни белгилаш;

в) банкнинг валюта савдосида фаол бўлган барча корпоратив ва бошқа мижозлар учун банкнинг иш вақти ва овернайт вақтида валютани айирбошлашга лимитлар, шунингдек уларнинг фаолияти устидан мониторинг ўрнатиш.

Валюта чекланишлари валюта сиёсатининг шаклларида бири сифатида мунтазам равишда ишлатилади. Валюта чекланишлари - резидент ва норезидентларнинг валюта ва бошқа валюта қимматликлари билан операцияларини қонунчилик ёки маъмурий жиҳатдан таъқиқлаш, лимитлаш ва чеклашдир³⁷. Валюта чекланишлари, резидент ва норезидентлар валюта операцияларини текшириш орқали валюта қонунчилигига риоя этилишини таъминлайдиган валюта назоратининг таркибий қисмидир.

Валюта чекланишлари мавжудлигида валюта назорати жараёнида листензия ва рухсатномаларнинг бор-йўқлиги, резидентлар томонидан миллий валюта бозорида хорижий валюталарнинг сотилиши билан боғлиқ талабларнинг бажарилиши, хорижий валютадаги тўловларнинг асосланганлиги, валюта операциялари бўйича ҳисобни юритиш ва ҳисоботнинг сифати текширилади. Валюта чекланишлари мавжудлигида валюта назорати функциялари, одатда, Марказий банкка юклатилади, айрим давлатларда эса бунинг учун махсус органлар ташкил этилади (масалан, Францияда иккинчи жаҳон урушидан сўнг).

Валюта сиёсатининг турли-туманлиги сифатидаги валюта чекланишлари қуйидаги мақсадларни кўзлайди: 1) тўлов балансини бирхиллаштириш; 2) валюта курсини қўллаб-қувватлаш; 3) жорий стратегик вазифаларни бажариш учун давлат кўлида валюта қимматликларининг тўпланиши.

Валюта блокадасининг моҳияти хорижий банкларда сақланаётган ушбу давлат валюта қимматликларини музлатиб қуйиш ва камситувчи валюта чекловларини қўллашдан иборатдир. Иккинчи жаҳон уруши даврида ва урушдан сўнг Буюк Британия стерлинг худуди давлатларининг хорижий валюта (асосан фунт стерлинг) сақланаётган банк ҳисоб варақларини музлатган. Ушбу ҳисоб варақлардаги маблағлар фақат зикр этилган валюта гуруҳи аъзоси бўлмиш давлатлар орасидаги ҳисоб-китобларда ишлатилиши мумкин эди.

Тўлови келгусида амалга ошиши кўзда тутилган, шартнома тузилиш пайтида маълум бир суммада қайд этилган ҳар қандай кредит операцияси, шартнома валютаси иштирокчи учун хорижий бўлган тарафнинг валюта хавфига чалинади. Кредитор, хорижлик контрагентларига кредитни берган ҳолда, қийматни эквивалент миқдорда ололмаслик хавфига учрайди. Қарз олувчи ҳам, агар тўлов пайтида қарз валютасининг курси шартнома тузилган санага нисбатан кўтарилса, зарар кўриши мумкин.

³⁷ Красавина Л.Н. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. – М.: ФиС, 2001.

Экспортчи ва импортчилар, валюта таваккалчилиги билан ташқи савдо операцияларини амалга оширишда тўқнашадилар. Экспортчи, агар у товарларни тўлови кечиктирилган ҳолда сотган бўлса ва баҳо валютаси сифатида импортчи валютаси ёки учинчи давлат валютаси олинган бўлса, валюта рискига дучор бўлади. Агар баҳо валютасининг курси экспортчи миллий валютасига нисбатан пасайса, унда экспортчи зарар кўриши мумкин.

Импортчи учун валюта таваккалчиликлари қуйидаги ҳолатларда вужудга келади: агар товарлар, баҳоси хорижий валютада қатъий белгиланиб, сотиб олинаётган бўлса. Бунда, агар хорижий валютанинг курси импортчи валютасига нисбатан кўтарилса, унда импортчи томонидан сотиб олинган товарлар учун ҳақ тўлашда, миллий валютада кўпроқ харажат қилинишига тўғри келади.

Халқаро иқтисодий шартномалар иштирокчилари учун юзага келадиган валюта рискларининг асосий сабаблари сифатида қуйидаги омилларни кўрсатишимиз мумкин:

-очиқ валюта позициясининг мавжудлиги;

-шартномада валюта сифатида хорижий валютадан фойдаланиш;

-шартнома тузилган вақт билан унинг амалга оширилиш вақти орасида маълум муддатнинг мавжудлиги.

Валюта рисклари шартнома тузилган кун билан тўловнинг амалга оширилиш кунигача бўлган давр мобайнида миллий валюта курсининг шарнома валютаси курсига нисбати орқали аниқланади. Валюта курслари қанчалик беқарор бўлса, валюта хавф-хатари шунчалик юқори бўлади.

Юқорида санаб ўтилган валюта хавф-хатарлари намоён бўлиши шарт-шароитлари, энг аввало, ташқи савдо ва кредит шартномалари билан боғлиқ бўлган конкрет валюта операциялари учун тегишли. Улар учун характерли нарса шундаки, валюта хавф-хатари ташқи иқтисодий шартномалар иштирокчилари учу реал валюта йўқотишлари олиб келиши мумкин. Бундай валюта рискларини биринчи турдаги валюта рисклари турига, аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, нақд валюта йўқотилиши хавф-хатарига киритиш мумкин.

Валюта рискларининг иккинчи тури ташқи савдо шарномалари билан бевосита боғланмаган валюта рискларидир. Бу валюта хавф-хатари банк балансининг хорижий валютада ифодаланган актив ва пасив моделларини қайта баҳолаган вақтда, шу жумладан, хориждаги филиалларининг миллий валютадаги фойдаларини қайта баҳолаганда юзага келади.

Валюта рискларининг бу икки тури ҳисобларда турлича акс еттирилади. Валюта рискларининг биринчи турида режалаштирилган ташқи иқтисодий операцияларнинг натижалари амалга оширилган операциялар натижаларидан фарқ қилади. Бухгалтерия ҳисоби нуқтаи назаридан қараганда бундай ҳолат амал қилмайди ва молиявий ҳисоботларда ҳам акс еттирилмайди. Масалан, «тузилган шартномалар, лекин амалга оширилмаган» деган модда ҳеч ерда учрамайди. Валюта рискларининг биринчи тури фақатгина таҳлилий ҳисоблар тизимидагина ҳисобланиши мумкин.

Назорат саволлари:

1. Валюта rischi тушунчасига таъриф беринг.
2. Валюта операциялари нима?
3. Валюта позицияси нима?
4. Тижорат банкларида валюта операцияларини амалга ошириш учун қандай лицензиялар берилади?

5. Валюта чекловларининг турлари?
6. Банклар томонидан бериладиган кафиллик қандай аҳамият касб этади?
7. Банклар ликвидли активларининг турлари қандай?
8. Кредит сиёсати ва кредит портфелининг фарқини айтинг.

Тест саволлари:

1. Банк сиёсати таркибини кўрсатинг

- а) Депозит, кредит, инвестиция сиёсати.
- в) Кредит, фоиз, инвестиция сиёсати.
- с) Депозит, инвестиция, кредит сиёсати.
- *д) Депозит, кредит, инвестиция, фоиз, валюта сиёсати.

2. Хўжалик субъектлари фаолиятига таъсир қилувчи рискларни

кўрсатинг

- а) Иқтисодий, ижтимоий-сиёсий рисклар
- в) Ижтимоий-иқтисодий рисклар
- с) Фискал-монетар сиёсат
- *д) А ва В.

3. Таъсир даражаси бўйича банк рисклар

- *а) Паст, ўрта, тўлиқ.
- в) Паст ва юқори.
- с) Паст ва тўлиқ.
- д) Минимал ва максимал.

4. Вужудга келиш шакли бўйича банк рисклар

- а) Ташқи ва ички рисклар
- *в) Тизимли, тизимсиз рисклар
- с) Кредит, валюта, депозит рисклар
- д) тўғри жавоб йўй .

5. Вужудга келиш сабаби бўйича банк рисклар

- а) Ташқи, ички рисклар
- в) Юқори, тўлиқ, паст рисклар
- *с) Соф, сунъий рисклар
- д) тўғри жавоб йўй .

6. Таъсир вақти бўйича банк рисклар

- а) Жорий, ўтган, келажакдаги рисклар
- *в) Ретроспектив, жорий, истиқболли рисклар
- с) тўғри жавоб йўқ
- д) Соф, сунъий рисклар

7. Бошқариш усулига кўра банк рисклар

- а) Соф, сунъий рисклар
- *в) Очик ва ёпиқ рисклар
- с) Тизимли, тизимсиз рисклар
- д) Жорий, ўтган, келажакдаги рисклар

8. Хисоб-китоб усулига кўра банк рисклари

- а) Жорий истиқболли рисклар
- в) Соф ва сунъий рисклар
- *с) Хусусий ва умумий рисклар
- д) Хисобланадиган, хисобланмайдиган рисклар

9. Банк фаолиятига таъсир қилувчи ташқи рискларга нималар киради?

*а) Сиёсий, иқтисодий ва табиий

в) Ижтимоий ва сиёсий

с) Иқтисодий –ижтимоий

д) Б ва В

10 Қамраб олган ҳудуди бўйича рисклар

а) регионал ва ташқи

*в) туман, минтақавий, мамлакат, жаҳон

с) маҳаллий ва жаҳон

д) тўғри жавоб йўқ.

IX боб. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БАНК ТИЗИМИНИНГ ХАЛҚАРО БАНК ТИЗИМИГА ИНТЕГРАЦИЯЛАШУВИ ИСТИҚБОЛЛАРИ

Режа

9.1 Ўзбекистонда замонавий банк тизимининг шаклланиши ва ривожланиши.

9.2 Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг халқаро молия тизимиغا интеграциялашуви шарт-шароитлари.

9.3 Халқаро ташкилотлар ва банкларнинг кредит линиялари.

9.4 Республикамиз банкларининг халқаро рейтинг кўрсаткичлари ва уларни ошириш чоралари.

Таянч иборалар

Марказий банк, тижорат банки, лицензия, ваколат, халқаро муносабатлар, банклараро кредитлар, мажбурий тўловлар, валюта операциялари, банк операциялари, монетар сиёсат, валюта чекловлари, валюта курслари, дисконт, мукофот, банк баланси.

9.1. Ўзбекистонда замонавий банк тизимининг шаклланиши ва ривожланиши..

Ўзбекистон Республикаси мустақил бўлгандан сўнг мамлакат иқтисодиётининг пул маблағларига бўлган эҳтиёжини қондириш учун қатъий пул-кредит сиёсатини юритувчи мустақил ўз банк тизимини яратиши лозим эди.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимида амалга оширилган туб ўзгаришларга тўхталиб, шуни қайд этиш лозимки, мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб иқтисодиётнинг муҳим бўғинларидан бири ҳисобланган банк тизимини ислоҳ қилишда жаҳон андозаларига мос келувчи замонавий банк тизимини босқичма – босқич яратишга асосий эътибор қаратилди.

Биринчи босқич (1991-1994 йиллар). Миллий валютани киритиш учун асос яратилган ва икки поғонали банк тизимиға ўтиш пойдевори қурилди.

Иккинчи босқич (1994-1996 йиллар). Бу даврда банк тизимининг ҳуқуқий базаси мустаҳкамланиб, Марказий банк вазифалари белгиланди. Бу даврда тижорат банклари сони ортди ва улар турлари кўпайди. Бу босқичда икки поғонали банк тизимини мустаҳкамлаш мақсадида, иқтисодий ўзгаришларга жавоб бера оладиган ва бошқарадиган “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”ги (1995 йил 21 декабр) ва “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги (1996 йил 25 апрел) Қонунларнинг қабул қилиниши алоҳида аҳамият касб этди, чунки мазкур қонунлар кейинчалик Халқаро валюта жамғармаси ва Жаҳон банки экспертлари томонидан ижобий баҳоланди.

Учинчи босқич (1997-2000 йиллар). Бу даврда тижорат банклари корпоратив бошқарув кўринишини ола бошлади, акциядорлик кўринишига киритилган тижорат банкларини назорат қилиш орқали корпоратив бошқарув сифатини ошириш ва кучайтиришга йўналтирилган ислохотлар билан боғлиқ давр бўлди. Бу босқичнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, мазкур тизимга хусусий капиталларнинг кириб келиши билан изоҳланади. Бу жараён Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хусусий тижорат банклари ташкил қилишни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонининг қабул қилиниши билан янада фаоллашди.

Тўртинчи босқич (2001 ва ундан юқори йиллар). Бунда банклар фаолиятини янада эркинлаштириш мақсадида аҳолини банк тизимиға бўлган ишончини

фаоллаштиришга қаратилади, яъни аҳолининг бўш маблағларини банк жамғармаларига ва депозитларга жалб этиш бўйича турли дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишни татбиқ этиш орқали банк тизимининг реал ишлаб чиқариш секторини кредитлаш имкониятларини янада кенгайтирди. Натижада тижорат банклари корхоналарнинг чинакам ҳамкорларига айланмоқда ва ўз ресурсларини фойдали лойиҳаларни молиялаштиришга йўналтириб, мамлакатимиз иқтисодиётининг юқори суръатларда ривожланишига хизмат қилмоқда.

Бугунги кунда банк амалиётида унинг фаолияти корхоналар билан узвий боғлиқ ҳолдадир. Пул оқимининг ишлаб чиқаришдан банк тизимига тушиши корхонанинг банк билан боғлиқлигини вужудга келтиради.

Бугунги кунда Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш стратегиясини амалга оширишда мамлакат иқтисодиётининг ажралмас қисми бўлган банк тизими реал секторга йирик инвестицияларни жалб қилиш, ғалла ва ёнилғи мустақиллигини таъминлаш, саноатнинг ишлаб чиқариш базасини мустаҳкамлаш, экспорт ва импорт таркибини оптималлаштириш, шу асосда ташқи савдо балансини барқарорлаштириш каби масалаларни ҳал этишда муҳим рол ўйнамоқда.

Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ республикаимиз кредит тизими юқорида айтганимиздек ривожланган давлатларга хос икки поғонада тузилган бўлиб, биринчи поғонада ўз мақсад ва вазифаларини амалга оширувчи Марказий банк ва унинг бўлимлари фаолият кўрсатса, иккинчи поғонада банк тизими (тижорат банклари ва унинг бўлим ҳамда филиаллари, чет эл банклари ва уларнинг филиаллари, ваколатхоналар, нобанк тизим) тижорий фойда олишга қаратилган молиявий фаолиятини олиб борадилар.

9.2 Ўзбекистон Республикаси банк тизимининг халқаро молия тизимига интеграциялашуви шарт-шароитлари.

Бугунги кунда халқаро молиявий институтларнинг амалий алоқаларига қисқача тўхталадиган бўлсак, улардан Халқаро Валюта Фонди (ХВФ), Жаҳон банки, Европа Тикланиш ва Тараққиёт Банки (ЕТТБ), Осиё Тараққиёт Банки (ОТБ) каби йирик молиявий ташкилотлар билан жуда изчил ва фаол ишлар олиб борилмоқда. Мазкур ташкилотлар биз танлаган йўл ва амалга оширилаётган ислохотларнинг тўғри эканлигига қатъий ишонч ҳосил қилганликлари учун ҳам яқин ҳамкорлик алоқаларини олиб бормоқдалар.

ХМИлар билан муваффақиятли ҳамкорлик омиллари

ХМИлар билан ҳамкорликни таъминлаш Ўзбекистон давлат-ижтимоий тизими, унинг турли соҳалардаги салоҳияти билан қўллаб-қувватланмоқда.

ХМИлар билан ҳамкорликнинг ҳуқуқий таъминоти мунтазам такомиллаштирилиб, кенгайтирилиб ва чуқурлаштириб борилмоқда, тобора халқаро ҳуқуқ меъёрларига яқинлаштирилмоқда.

ХМИлар билан ҳамкорликнинг инфратузилмавий омили Ўзбекистондаги деярли барча минтақаларда замонавий рақамли электрон станциялар, симсиз тезкор коммуникация учун йўлдош ва уяли телефон алоқаси, республика пойтахти ва бир қатор вилоят марказларида пейзажнинг тизимини ташкил этилиши билан тавсифланади, бунда ХМИлар фаол қатнашмоқда.

Шу ўринда ХМИлар билан ўзаро муносабатларни ривожлантиришда фан ва техника тараққиёти катта аҳамият касб этади: исталган ишлаб чиқаришда, иқтисодиётнинг исталган соҳасида, фойдали қазилмаларни излашдан тортиб то қишлоқ хўжалик экинларини йиғиштириш ва барча қайта ишлаш жараёни

технологиялари, чиқитсиз технологияга ўтиш, улар пайдо бўлишини тўлиқ бартараф этишгача янги технологияларни тадқиқ этиш, ишлаб чиқариш ва жорий этиш замон талабидир.

Ўзбекистоннинг ХМИ билан кенг кўламда ҳамкорлик истиқболлари давлатларни ва айрим давлатни қамраб олган ҳолда кўп самара бериши шубҳасиз. Агар Ўзбекистоннинг кўпгина мамлакатлар билан сиёсий, иқтисодий ва гуманитар мақсаддаги алоқаларини, ҳамкорликдаги ўзаро манфаатдорликни, бой минерал ва хомашё ресурсларини, яхши табиий-иқлим шароитларини, юқори таълим ва илмий-техникавий салоҳияти, унинг инфратузилмаси ва ахборот имкониятлари жадал ривожланишини ҳисобга олсак бунга амин бўламиз.

Ўзбекистон ХМИлар умуман республика мустақиллиги эълон қилинган биринчи йилданоқ ҳамкорлик қиладилар. Агар ҳамкорлик ва шериклик, шунингдек стратегик шериклик моҳияти очиб берилса, унда мамлакатимиз қайси йўналишдан бораётганлиги аён бўлади.

1992 йил сентябр ойидан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Жаҳон банкнинг тенг ҳуқуқли аъзоси ҳисобланади. 1992 йил 2 июлда Ўзбекистон Республикасининг “Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро тараққиёт ассосиасиаси, Халқаро молия корпорацияси, Инвестицияларни кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентликда Ўзбекистон Республикасининг аъзолиги тўғрисида”ги қонуни қучга кирди. Ҳозир Тошкентда Жаҳон банкнинг ваколатхонаси фаолият юритмоқда.

1993 йил 23 майда Ўзбекистон Республикаси томонидан ОТБга аъзо бўлиб кириш учун расмий ариза берилади, унга кўра 1993 йил 6 августда ОТБ бошқарув кенгаши ЎЗРни банкка аъзоликка қабул қилиш ҳақида резолюция (266) қабул қилди.

1995 йил 29 июнда ЎЗР Президентининг «Ўзбекистоннинг Осиё Тараққиёт Банки»га аъзо бўлиб кириши тўғрисида»ги Фармони (ПФ №1199) чиқди.

Республикаимиз жаҳонда йирик молиявий ташкилотларидан бири бўлган Осиё тараққиёт банкига 1995 йилда минтақада ўн бешинчи, аъзо мамлакатлар ичида йигирма иккинчи йирик акциядор сифатида аъзо бўлиб кирди. ОТБ акциядор капиталига аъзолик бадалларини тўлаш жадвалига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси учун 23834 акция ажратилган. Шулاردан 1431 акция тўловли (битта акциянинг қиймати — 12063,5 АҚШ доллариға тенг) бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистон ОТБнинг 23 834 та акциясига (0,67%) ва 37 066 та овозга (0,84%) эга. 1997 йилдан буён Тошкентда ОТБ ваколатхонаси фаолият юритмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ОТБнинг минтақавий аъзолари орасида 15– йирик акционер ва 14 – йирик кредитор ҳисобланади.

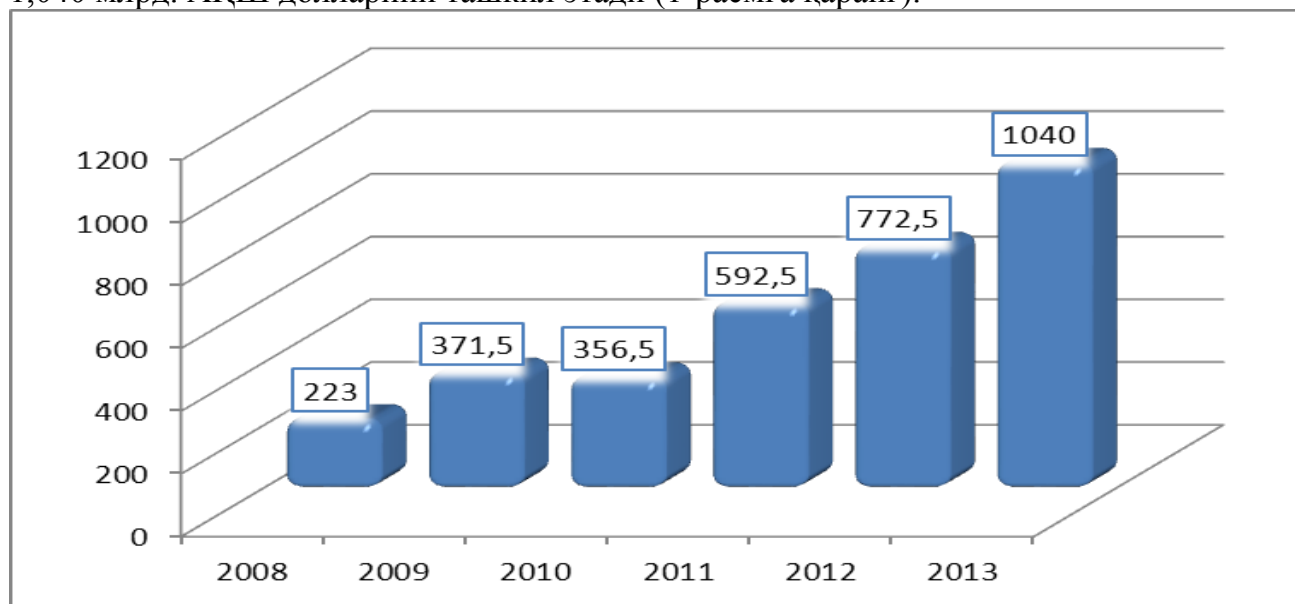
Ўзбекистоннинг ИТБ билан ҳамкорлиги. Ўзбекистон Ислон Тараққиёт банкига 2003 йил 3 сентябрда аъзо бўлиб кирган. Ушбу банк томонидан мамлакатимизда қатор лойиҳаларни молиялаштириш амалга оширилди, жумладан, минтақавий тез тиббий ёрдам марказларини зарур жиҳозлар билан таъминлаш, электр энергияси узатиш тармоқларини қуриш, кичик ва хусусий бизнес учун молиялаштириш линиялари, коллежлар ва умумтаълим мактабларини қуриш ва жиҳозлаш, давлат молиясини бошқариш ислохотларини ўтказишга қўмаклашиш ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси билан Ислон тараққиёт банки ўртасидаги ҳамкорлик алоқалари 1992 йилда, Банк Ўзбекистон мусулмонлари идорасига умумий ҳисобда 1,4 миллион АҚШ доллариға тенг бир қатор лойиҳалар (Ал-Бухорий олий даргоҳи учун ётоқхона ва Тошкент шаҳрида госпитал қуриш, Бухородаги Мир Араб мадрасасини

қайта таъмирлаш, араб тили ўрганишни қўллаб қувватлаш) ни молиялаштириш бўйича грантлар ажратишга розилигини билдириши билан бошланган.

9.3 Халқаро ташкилотлар ва банкларнинг кредит линиялари.

Бугунги кунга қадар Жаҳон банки Ўзбекистон билан 28 проектни молиялаштириш мажбуриятини олган. Мазкур лойиҳалар ХТТБ ва ХТА томонидан амалга оширилади ва 30 грант техник ёрдам дастури асосида амалга оширилади. Шундан 16 та лойиҳа ва 28 та грант лойиҳалар тугатилган. 2014 йил март ойи ҳолатига банкнинг мажбурияти глобал экология фонди грант лойиҳаси билан бирга 1,040 млрд. АҚШ долларини ташкил этади (1-расмга қаранг).

1- расм. 2008-2013 йилларда Жаҳон банки йиллик мажбуриятлар портфели, млн. АҚШ доллари³⁸

Жаҳон банки мамлакатимизда аҳоли турмуш тарзини яхшилаш, ижобий ўзгаришларга эришиш учун ўз лойиҳаларини ҳукумат билан ҳамкорликда амалга оширмоқда. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси ва Жаҳон банки билан ҳамкорликда амалга ошириладиган лойиҳалар 4-жадвалда келтирилган.

Жаҳон банки мамлакатимизда соғлиқни сақлашнинг самарали тизимини шакллантириш ва тиббий маҳсулотларнинг мақбул нархларда етказиб бериш бўйича бир қатор лойиҳаларни амалга ошириб келмоқда. Хусусан, жаҳон банки Ўзбекистоннинг барча туманлари бўйича биринчи тиббий-санитар ёрдам сифатини яхшилашга кўмак бермоқда. Шунингдек, банк тиббиёт соҳасидаги мутахассисларнинг ўқишини молиялаштириш, соғлиқни сақлашни молиялаштириш бўйича ўз маслаҳатларини бериб, соҳа ривожланишига яқиндан ёрдам бермоқда.

Жаҳон банки қишлоқ хўжалиги корхоналарини қўллаб-қувватлаш лойиҳасининг 2 фазаси доирасида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги соҳасида ислохотларни амалга оширишни қўллаб қувватламоқда. Банкнинг кредит линиялари янги ташкил этилган фермаларга тақдим этилмоқда, 95500 гектар ернинг ирригация ва дренаж тизимларини яхшилаш имконини берди. 415 та фермер хўжаликлари, кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектлари озиқ-овқат маҳсулотларини қайта ишлаш бўйича паррандачилик, балиқчилик ва қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларини

³⁸ Жаҳон банки гуруҳи ҳисоботлари асосида тузилган.

ривожлантириш мақсадида зарур техника ва асбоб-ускуналарни олиш учун банкнинг 35 млн. АҚШ доллари ҳажмида кредитларга эга бўлишди.

1-жадвал

**2013 йилда Ўзбекистон Республикаси ва Жаҳон банки билан ҳамкорликла
амалга оширилган лойиҳалар³⁹**

№	Лойиҳалар / молиялаштириш манбаси	Жаҳон банки мажбуриятлари млн. АҚШ доллари
1.	Қишлоқ хўжалик корхоналарини қўллаб-қувватлаш, 2-фаза (Халқаро ривожланиш ассоциацияси (ХРА))	108,0
2.	Мактаб таълимини ривожлантириш, 2-фаза (ХРА)	28,0
3.	Фарғона водийсида сув ресурсларини бошқариш (ХРА)	65,5
4.	Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида чиқинди сувлари оқизиладиган қувурлар тизимини ва тозалаш иншоотларини реконструкциялаш (ХРА)	55,0
5.	Саноат корхоналарининг энергия самарадорлигини ошириш (ХРА)	125,0
6.	Сирдарё вилоятида сув таъминотини яхшилаш (ХРА)	88,0
7.	Толимаржон ИЭСда 500 кВ очиқ тақсимловчи қурилма билан Толимаржон ИЭС – Сўғдиёна кичик станцияси (нимстанцияси) (узуни 218 км) 500 кВ кучланишли магистрал электр тармоқларни куриш (ХТТБ)	110,0
8.	Соғлиқни сақлаш тизимини модернизациялаш (Саломатлик-3) (ХРА)	186,0
9.	Электр энергияси истеъмолини ҳисобга олиш ва назорат қилишнинг автоматлашган тизимини жорий қилиш (ХТТБ)	180,0
10.	Олот ва Қорақўл туманларида сув таъминотини яхшилаш (ХРА)	82,0
Грант маблағлари орқали молиялаштириладиган лойиҳалар		
11.	Иқлим ўзгариши оқибатларини камайтириш ва қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш (ГЭФ (Жаҳон банкининг Глобал экология фонди лойиҳаси))	12,7
Жами мажбуриятлар		1040,2

Ўзбекистоннинг ғарбий қисмида қишлоқ жойларида истикомат қилувчи 2 млн.га яқин, Бухора ва Самарқанддаги 650 минг аҳоли ишочли ва хавфсиз сув таъминотига эга бўлишди. Бу эса, Орол бўйи минтақасидаги аҳоли ўртасида касалликларни тарқалиш даражасини камайтириш имконини берди. Шунингдек, Самарқанд, Бухоро ва Урганчда сув таъминотини яхшилаш лойиҳалари доирасида санитар-эпидемиологик станциялар ва вилоятлардаги саломатлилик марказлари, сув қувурлари салоҳияти янада кучайди.

Бюджет ҳисоботининг тўлиқлиги ва давомийлигини банк тавсияларига кўра такомиллаштирилиши давлат ресурсларидан фойдаланишда ички шаффофликни ошириш имконини берди. Шунингдек, 2011 йилда Ўзбекистон ғазначилик тизимида молияни бошқаришнинг давлат ахборот тизими (МБДАТ)-2001 га асосланган бюджет таснифи қабул қилинди.

Жаҳон банки гуруҳи ва Ўзбекистон ўртасидаги 2012-2015 йилларга мўлжалланган ҳамкорлик стратегияси 2011 йил декабрда тасдиқланган бўлиб, унда Жаҳон банки гуруҳининг Ўзбекистонга кўмаклашиш дастурларини ўзида

³⁹ Жаҳон банки гуруҳи ҳисоботлари асосида тузилган.

муҳассамлаштирган. Янги ҳамкорлик стратегияси 2050 йилгача мамлакатда ўрта даромадли аҳоли қатлами даражасини оширишга мўлжалланган концептуал ривожланиш йўналишларини қамраб олади.

Мамлакат иқтисодиётини диверсификациялаш ҳукумат билан ҳамкорликда амалга ошириладиган лойиҳаларнинг асосий мақсади ҳисобланади. Давлатнинг ўрта муддатли ривожланиш стратегиясининг асосий элементларидан бўлган ижтимоий интеграция, иқтисодиётнинг рақобатбардошлиги, диверсификацияси, инфратузилма самарадорлигини ошириш бўйича амалга ошириладиган чора-тадбирларни банк билан ҳамкорлик мамлакатимизнинг стратегияси қўллаб-қувватлайди.

Мамлакат билан жаҳон банкининг янги ҳамкорлик стратегияси бўйича молиялаштириладиган лойиҳалар 1,35 млрд. АҚШ долларлик қийматга эга бўлиб, қарийб 15 та янги лойиҳани ўз ичига олади.

Техник ёрдам (ТЁ) ўз ичига маслаҳатлар, халқаро тажриба ва экспертизани олади. Таҳлилий ва маслаҳат фаолияти Ўзбекистон ҳукумати ва соҳага қизиқувчи кўплаб томонлар билан ҳамкорликда амалга оширилади

Ўзбекистонда ОТБ билан ҳамкорликда амалга оширилаётган дастур ва лойиҳалар 4 та муҳим соҳаларга йўналтирилган. Булар:

- қишлоқ хўжалиги;
- хусусий тадбиркорликни ривожлантириш;
- транспорт ва божхона транзити соҳаларида минтакавий ҳамкорлик;
- болаликни ҳимоя қилиш ва бошланғич таълимни егаллашга қаратилган

ижтимоий хизматларни такомиллаштириш.

ОТБ раҳбарияти билан келишилган ҳолда 2009-2011 йилларга мўлжалланган ҳамкорлик дастури қабул қилинган. Дастурда умумий ҳисобда 990 млн АҚШ доллари миқдоридаги 14 та лойиҳани амалга ошириш кўзда тутилган. Шундан 470 млн АҚШ доллари узоқ муддатли имтиёзли кредитлар ҳисобланади.

2009 йилнинг 2-5 май кунлари Бали (Индонезия) шаҳрида ўтказилган ОТБ Бошқарувчилари Кенгашининг 42-йиғилишида, Кенгашнинг 43-йиғилишини 2010 йил 1-4 май кунлари Тошкент шаҳрида ўтказишга қарор қилинди. Бу ОТБнинг Марказий Осиё ва Кавказ минтақасидаги дастлабки Йиллик йиғилиши бўлди.

ОТБ ва Ўзбекистон ўртасида истиқболда айтилган вақтда 2 та стратегик иқтисодий бизнес ҳамкорлик дастури қабул қилинган.

1. 2012-2014 йилларда амалга ошириладиган бизнес лойиҳаларнинг дастури (2012 йил ноябрь)

2. 2012-2016 йилларга мўлжалланган ОТБ ва Ўзбекистоннинг ҳамкорлик стратегияси (2012 йил август)

Мазкур истиқболли ҳамкорлик стратегияларида миллий иқтисодиёт ва инфратузилманинг барқарор ўсишини таъминлаш, мамлакатнинг инвестицион салоҳиятини ошириш, хорижий давлатлар билан транспорт ва савдо алоқаларини кучайтириш, қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни ривожлантириш ҳисобига кўмидан фойдаланишни камайтириш ва экологик муҳитни яхшилаш, мамлакатда куёш энергиясидан фойдаланишни кенгайтириш, жинсий тенгликни таъминлаган ҳолда хусусий молиявий секторни ривожлантириш ҳисобланади.

ОТБ 1995 йилдан 2013 йилга қадар Ўзбекистонга 53 талойиҳа учун умумий суммаси 4,06 млрд бўлган лойиҳалар тасдиқланиб, 1,5 млрд. доллардан ортиқ кредитлар ажратди.

2-жадвал

1995-2013 йилларда ОТБнинг Ўзбекистон лойиҳалари учун ажратаётган кредитларининг тармоқ таркиби⁴⁰

Тармоқлар таркиби	Лойиҳалар сони	Кредитлар ҳажми, млн. долл.	Жамига нисбатан фоизда
Қишлоқ хўжалиги ва табиий ресурслар	10	565,4	13,9
Таълим	8	290,5	7,2
Энергетика	7	780	19,2
Молия	3	120	3,0
Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий ҳимоя	1	40	1,0
Саноат ва савдо	2	175	4,3
Давлат секторини бошқариш	1	20,7	0,5
Транспорт ва алоқа	10	1 170,30	28,8
Сув таъминоти, бошқа коммунал хизматлар ва маҳаллий инфратузилма	9	498	12,3
Кўп секторли қарзлар	2	400	9,9
Жами	53	4059,9	100,0
Жами ўзлаштирилган маблағлар	1 550,8 млн. АҚШ доллари		

Шунингдек, ушбу даврда ОТБ Ўзбекистонга 54,9 млн. доллар миқдорида техник ёрдам кўрсатди. ОТБ томонидан берилаётган молиявий ёрдамларнинг сезиларли қисми ижтимоий соҳаларни ислоҳ этишни молиялаштиришга йўналтирилмоқда (2-жадвалга қаранг).

3-жадвал.

2003-2012 йилларда ИТБнинг Ўзбекистон билан ҳамкорлик натижалари⁴¹

Ҳамкорлик йўналишлари	Ҳамкорлик лойиҳалари сони	Ислом динори	АҚШ доллари
Лойиҳаларни молиялаштириш	29	574,6	883,3
Техник ёрдам	5	0,8	1,1
Савдони молиялаштириш	2	4,0	6,1
Махсус ёрдам операциялари	7	1,4	1,9
Жами грантлар	43	580,8	892,4

Ўзбекистоннинг Ислом Тараққиёт банки томонидан 2003 - 2012 йиллар мобайнида умумий қиймати 883,3 млн. долларга тенг 29 та лойиҳани молиялаштирган, 1,1 млн. АҚШ долларига тенг 5 та техник ёрдам кўрсатган, 6,1 млн АҚШ долларига тенг 2 та савдони молиялаштириш лойиҳасига қатнашган, 1,9 млн. АҚШ доллари миқдорида 7 махсус ёрдам операцияларини амалга оширган. Умуман олганда, банк томонидан умумий қиймати 892,4 млн АҚШ долларилик 43 та молиявий хизматлар кўрсатилган (3-жадвалга қаранг).

2006 йилда Ислом тараққиёт банки миссиясининг Ўзбекистонга ташрифи доирасида ИТБ ва Ўзбекистон Республикаси ҳукумати ўртасида 2007-2009 йиллардаги уч йиллик ҳамкорлик дастурини ишлаб чиқиш тўғрисида Меморандум

⁴⁰<http://www.adb.org/publications/uzbekistan-fact-sheet?ref=countries/uzbekistan/publications>

⁴¹ Ислом тараққиёт банки ҳисоботлари ва маълумотлари асосида ҳисобланган.

имзоланди. Шу билан биргаликда ИТБ бошқарувчилар кенгашининг 29 йиллик йиғилиши доирасида Ўзбекистон Хусусий секторни ривожлантириш бўйича Ислом корпорациясига аъзо бўлиб кирди. Ушбу корпорация хусусий секторни молиялаштиришда фаол иштирок этмоқда, шунингдек, корхоналарни қайта қуриш ва хусусийлаштириш дастурларини амалга оширишда давлат ва хусусий секторга маслаҳат хизматларини кўрсатиб келмоқда.

1998 йил Ислом тараққиёт банки Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиш академиясига асбоб ускуна ва консултиватив хизматлар хариди учун 293 АҚШ доллари миқдорида грант ажратишни маъқуллади.

2000 йилда Ислом тараққиёт банки Имом Ал-Бухорий мемориал комплексига қарашли Дар Ал-Ҳадис мадрасаси қурилишини якунлашга 255 минг АҚШ доллари миқдорида грант ажратишни маъқуллади.

Ўзбекистон Республикаси делегацияси Алмати шаҳрида бўлиб ўтаётган ва ҳар йил ўтказиладиган Ислом тараққиёт банки Гуруҳининг 28 йиғилишида қатнашди. Йиғилиш асносида Ислом тараққиёт банки раҳбарияти томонидан Ўзбекистон Республикасини Ислом тараққиёт банкининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида қабул қилишга қарор қилинди.

Ҳамкорликнинг дастлабки босқичида мазкур дастурга тез ёрдам минтақавий марказларини ускуналар билан таъминлаш, электр энергия узатиш ҳамда кичик ва хусусий бизнесни молиялаштириш тармоқларини қуриш, касб ҳунар коллежлари ва ўртамаҳсус мактабларни қуриш ва таъминлаш, давлат молиявий бошқаруви ислохотларини олиб боришда кўмаклашиш каби соҳалардаги лойиҳалар киритилди.

Ислом тараққиёт банки билан ҳамкорлик аҳамиятини англаган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан 2004 йил 10 февралда 65 сонли “Ислом тараққиёт банки билан ҳамкорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Қарор қабул қилинди. Мазкур Қарорга 2004-2007 йилларда Ислом тараққиёт банки билан Ҳамкорлик дастури киритилди.

Шунингдек, Ислом тараққиёт банки Бошқарувчилар кенгашининг ҳар йили ўтказиладиган 29-йиғилиши доирасида Хусусий секторни ривожлантириш бўйича Ислом корпорациясига Ўзбекистон қабул қилинди. Хусусий секторни ривожлантириш бўйича Ислом корпорацияси хусусий секторни молиялаштиришда фаол қатнашади, давлат ва хусусий секторга уюшмаларни хусусийлаштириш ва қайта тузиш бўйича маслаҳат кўмагини кўрсатади.

Ҳозирда Ислом тараққиёт банки Ўзбекистоннинг шериклари –халқаро молиявий институтлар орасида йетакчи ўринлардан бирини егаллаб, мамлакат иқтисодиётида таркибий ўзгаришларни амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасининг Ислом тараққиёт банкига қисқа вақт оралиғидаги аъзолиги мобайнида, Банк билан молиявий ва техник ҳамкорлик барқарор ривожланиб, ижобий истиқболларга ега бўлди.

Ўзбекистонга банк томонидан соғлиқни сақлаш, таълим, ирригация ва мелиорация, энергетика, сув таъминоти, коммунал хўжалик, йўл инфратузилмасини ривожлантириш, кичик бизнесни қўллаб қувватлаш каби соҳаларда 15 та лойиҳани амалга ошириш учун 463,8 миллион АҚШ доллари ажратилган.

Юқоридагиларга асосланган ҳолда, шуни хулоса қилишимиз мумкинки, Ислом тараққиёт банки мамлакатимизда нафақат давлат молиясини бошқариш соҳасида балки бутун иқтисодий ислохотларни амалга оширишда ўзининг маблағларини ажратиш билан фаол иштирок этмоқда. Шунингдек, мамлакатимиздаги бир қатор

инвестицион лойиҳаларни амалга оширишда ҳам мазкур ташкилотининг ўрни муҳимдир.

9.4 Республикамиз банкларининг халқаро рейтинг кўрсаткичлари ва уларни ошириш чоралари.

Президентнинг 5.02.2019 йилдаги «Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг «Бизнес юритиш» йиллик ҳисоботида Ўзбекистон Республикасининг рейтингини яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори имзоланди.

2019 йил 1 мартдан бошлаб бизнес юритиш шарт-шароитлари либераллаштирилишини назарда тутувчи янги тартиб жорий этилади. Барча чора-тадбирлар 7 та соҳа бўйича гуруҳланган, «Doing Business» ҳисоботини тузиш чоғида бошқалар қатори улар ҳам индикаторлар сифатида баҳоланади.

Давлат тузилмалари билан ҳамкорликда мамлакатдаги бизнес-жараёнларни анча соддалаштиришга доир 15 та қадам назарда тутилган (4-жадвал).

4-жадвал

Давлат тузилмалари билан ҳамкорликда мамлакатдаги бизнес-жараёнларни анча соддалаштириш чора-тадбирлари⁴²

Соҳа	2019 йил 1 мартдан бошлаб жорий этиладиган чора-тадбирлар
Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш	Банклар Жинойй фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга қарши курашиш бўйича молиявий чоралар ишлаб чиқувчи гуруҳнинг (ФАТФ) талабларидан келиб чиқиб, ариза берувчиларни масофадан туриб идентификация қилиш учун зарур бўлган шарт-шароитлар мавжуд бўлганда таъсисчилари Ўзбекистон резидентлари ҳисобланган юридик шахсларга ва яқка тартибдаги тадбиркорларга уларни давлат рўйхатидан ўтказиш жараёнида банк ҳисобрақамларини масофадан туриб очиши мумкин
Қурилиш учун рухсатномалар олиш	Ер участкасида қурилиши тақикланган ёки рухсат этилган объектлар турларининг тўлиқ рўйхатини мажбурий тарзда кўрсатиб, «E-IJRO AUKSION» электрон савдо майдончасига аукцион орқали қўйилганда, ер участкаларидан мақсадли фойдаланиш тартиби бекор қилинади Қурилиш органларига архитектура-шаҳарсозлик кенгашларининг лойиҳа-смета ҳужжатларини келишиш функциялари ушбу кенгашларда фақат тарихий ҳудудлар, шу жумладан, маданий мерос ёдгорликларини қўриқлаш ҳудудлари, шунингдек, давлат объектларининг лойиҳа-смета ҳужжатларини келишиш функцияларини сақлаб қолган ҳолда ўтказилади «E-IJRO AUKSION» электрон савдо майдончасида аукцион орқали реализация қилинган ер участкаларидаги қурилиш объекти фойдаланишга топширилганидан сўнг амалга ошириладиган топографик ва махсус суратга олишларни (зарур ҳолларда) янгилаш ишларининг қиймати ер участкаларини реализация қилишдан тушган маблағлар доирасида ер участкалари ва кўчмас мулк эгалари фаолиятига аралашмаган ёки тўсқинлик қилмаган ҳолда тўланади Қурилиши тугалланган бино ва иншоотларни фойдаланишга қабул қилиш далолатномаси кўчмас мулк объектига бўлган ҳуқуқ давлат рўйхатидан ўтказилганлиги ҳақидаги гувоҳнома кўчирмаси билан бир вақтда берилади
Электр таъминоти тизимига уланиш	Истеъмолчиларни электр таъминотидан рухсатсиз узганлик учун иқтисодий санкциялар қўлланилади

⁴² Ўзбекистон Республикаси Президентнинг 5.02.2019 йилдаги «Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг «Бизнес юритиш» йиллик ҳисоботида Ўзбекистон Республикасининг рейтингини яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарори.

Мулкни рўйхатдан ўтказиш	Кўчмас мулкка бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш ва кадастр ҳисобини юритиш учун ариза экстерриториаллик принципи асосида берилиши мумкин
	Жисмоний ва юридик шахслар кўчмас мулк объектлари бўйича битим ва кўчмас мулкка эгалик ҳуқуқини олиш билан боғлиқ бўлган гувоҳномаларни нотариал тасдиқлаш учун мурожаат қилганда, нотариал идоралар мажбурий тартибда кўчмас мулк объектларига бўлган ҳуқуқни давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги аризани ва тегишли ҳужжатларни давлат рўйхатидан ўтказишни амалга оширувчи органга ахборот-коммуникация тизимлари орқали бепул асосда юборади
	Кўчмас мулк объектининг кадастр йиғмажилди ва кадастр ҳужжатларини тайёрлаш учун электрон шаклда мурожаат қилиш ва тайёрлаш механизмини жорий этиш орқали қоғоз шаклида мурожаат қилиш ва кадастр йиғмажилдини бериш тўғрисидаги талаб бекор қилинади
Миноритар акциядорларни ҳимоя қилиш	Акциядорларга йирик битим ва аффилланган шахслар билан қиймати жамият соф активлари миқдорининг 10 ва ундан ортиқ фоизини ташкил қилувчи битим тузиш натижасида жамиятга етказилган зарар учун кузатув кенгашининг манфаатдор аъзосини суд тартибида жавобгарликка тортиш ҳуқуқи берилади
	Масъулияти чекланган ёки қўшимча масъулиятли жамият фаолияти юзасидан қайсидир масалада келишувга эришилмаганлиги сабабли қарор қабул қилиш учун етарли овоз бўлмаганда, вужудга келган зиддиятли вазият суд тартибида ҳал қилинади
	Акциялар бўйича ҳисобланган дивидендларни Қимматли қоғозлар марказий депозитарийси ёки инвестиция воситачилари орқали тўлаш механизми жорий этилади
Халқаро савдо	Товарнинг келиб чиқиши тўғрисидаги сертификатни бериш Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлиги билан бир қаторда ташқи иқтисодий фаолият иштирокчисининг ариза-декларацияси асосида, ариза топширилган вақтдан бошлаб бир иш кунидан ортиқ бўлмаган муддатда Савдо-саноат палатаси томонидан ҳам амалга оширилади
Контрактлар ижросини таъминлаш	Иқтисодий судда низоларни ҳал қилиш усули сифатида судгача мажлис ўтказиш имконини берувчи тартиб жорий этилади
	Жиноят ва фуқаролик ишлари бўйича судларда, маъмурий ва иқтисодий судларда фуқаролар томонидан амалга ошириладиган барча тўловларни, шу жумладан, давлат божини ҳисобга олиш ва тўлашнинг ягона электрон тизими жорий этилади

Бундан ташқари, 1 мартдан бошлаб қуйидагилар бекор қилинади:

- давлат органлари ва бошқа ташкилотлар томонидан тадбиркорлик субъектларидан ҳужжатларга муҳр босилиши ёки ҳужжатларнинг муҳр билан тасдиқланишини талаб қилиш;

- қурилиш-монтаж ишларининг бошланиши ҳақида хабардор қилиш механизмини жорий этиш орқали уларни амалга ошириш учун рухсатнома олиш;

- оммавий офертани жорий этиш орқали қурилиш соҳасини назорат қилувчи ҳудудий инспекциялар томонидан шаҳарсозлик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари, шаҳарсозлик фаолияти соҳасидаги техник жиҳатдан тартибга солиш бўйича норматив ҳужжатлар талабларига риоя этилиши, тасдиқланган лойиҳа-смета ҳужжатларига мувофиқ қурилиш-монтаж ишларининг сифати ва тўлиқлиги устидан назорат функцияларини бажариш юзасидан шартномалар тузиш.

2020 йил 1 январдан бошлаб эса Тошкентда эксперимент ўтказила бошлайди, унинг доирасида:

• шаҳарсозлик фаолияти объектини қуришни лойиҳалаштириш учун меъморий-режалаштириш топшириғини ишлаб чиқиш ер участкасини «E-IJRO AUKSION» электрон савдо майдончасида аукцион орқали реализация қилиш учун материаллар тайёрланаётганда амалга оширилади ва аукцион ғолибига бепул асосда берилади;

меъморий-режалаштириш топшириғини ишлаб чиқиш бўйича ишларнинг қиймати маҳаллий бюджет маблағларидан, кейинчалик харажатларни ер участкасини «E-IJRO AUKSION» электрон савдо майдончасида аукцион орқали реализация қилишдан келиб тушган маблағлардан қоплаш орқали тўланади.

Назорат саволлари:

1. Марказий банкнинг вазифаларига таъриф беринг.
2. Банк тизими нима?
3. Қандай банклар ваколатли банклар дейилади?
4. Ўзбекистон тижорат банкларида халқаро кредит линияларини амалга ошириш учун қандай лицензиялар берилади?
5. Валюта-кредит муносабатларининг аҳамияти?
6. Халқаро рейтинг кўрсаткичларининг турлари?
7. Кредит сиёсати ва кредит портфелининг фарқини айтинг.

Тест саволлари:

1. АҚШда кредитга лаёқатлилиكنи аниқлашда «С» Лар усули нечта меъзонга асосланади?

- а) 7
- в) 6
- с) 4
- *д) 5

2. Ортиқча ликвидлилик rischi бу

- а) Ликвид маблағларнинг кўпайиши rischi
- *в) Ликвид маблағларнинг ортиқча аккумуляция қилиниши натижасида даромаднинг бир қисмидан кечиш rischi
- с) Активларга нисбатан пассивларнинг ортиши rischi
- д) Барча жавоблар тўғри

3. Марказий банк томонидан тижорат банклари учун ўрнатилган “Бир қарздор ёки ўзаро алоқадор қарздорлар гуруҳига тўғри келувчи таваккалчиликнинг энг юқори даражаси?”

- а) Банк регулятив капиталининг 15 фоизи;
- *в) Банк 1-даражали капиталининг 25 фоизи;
- с) Банк 1 даражали капиталининг 10 фоизи
- д) Банк регулятив капиталининг 5 фоизи

4. Банклар томонидан миқдорларга берилган кредитлар rischi даражаси қанча?

- а) 0 фоиз
- в) 50 фоиз
- *с) 100 фоиз
- д) 20 фоиз

5. Йирик кредитлар деб қандай қандай кредитга айтилади?

- *а) Регулятив капиталнинг 10% ортиқ
- в) Регулятив капиталнинг 50% ортиқ
- с) Регулятив капиталнинг 25% ортиқ
- д) Ҳамма жавоблар нотўғри

6. Йирик кредитларга қўйилган чекловлар

- а) Регулятив капиталнинг 6 баробари
- *в) Регулятив капиталнинг 8 баробари
- с) Регулятив капиталнинг 10 баробари
- д) Ҳамма жавоблар нотўғри

7. Левераж коэффиценти нима?

- а) Банк капиталининг рискли активларга нисбати

*в) Активларнинг капитал билан таъминланганлиги банк капиталининг активларга нисбати

- с) Активларнинг мажбуриятларга нисбати

- д) Ҳамма жавоблар нотўғри

8. Жорий ликвидлилик коэффиценти Республикамиз банклари учун қандай ўрнатилган?

- а) 25%

- *в) 30 %

- с) 35%

- д) Ҳамма жавоблар нотўғри

9. Тижорат банкларида кредитга лаёқатлиликини аниқлаш кўрсаткичлари нечта?

- а) 4

- *в) 3

- с) 2

- д) 5

10. Республика ҳукумати қарорларида белгиланган аниқ мақсадлар учун бериладиган қайта молиялаш кредитлари қандай муддатларга берилиши лозим?

- а) Марказий банк томонидан бир йилдан уч йилгача бўлган муддатга берилади;

*в) ҳукуматнинг қарорларида белгиланган муддатларга, қарорларда белгиланмаган тақдирда 3 ойгача бўлган муддатга берилади;

с) кредит қайси банк томонидан берилишидан қатъий назар 1 йилгача бўлган муддатга берилади;

д) Марказий банк ва молиялаштирувчи банк ўртасида имзоланган келишувга асосан 5 йилдан ортиқ бўлмаган муддатга берилади.

ГЛОССАРИЙ

Атаманинг ўзбек тилида номланиши	Атаманинг рус тилида номланиши	Атаманинг инглиз тилида номланиши	Атаманинг маъноси
Инфляция	Инфляция	Inflation	бу товар муомаласига нисбатан қоғоз пул массасининг ортиқчалигидир.
Монетар сиёсат	Монетарная политика	Monetary policy	бу-Макроиктисодий шароитларга таъсир кўрсатиш учун давлат томонидан ишлатиладиган инструмент.
Депозит –	Депозит	Deposit	лотинча сўздан олинган бўлиб, луғавий маъноси-сақлаш учун топширилган буюм маъносини билдиради. Иқтисодиётда эса миқдорнинг ўз маблағини вақтинча фойдаланиш учун банкга топшириш натижасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатни тушунилади.
Банкнинг актив операциялари -	Активные операции банка	The active operations of the bank	банкларнинг келажакда даромад олиш мақсадида жамланган кредит маблағларини кредитларга ва инвестицияларга жойлаштирилиши ва бошқа мақсадли операцияларидир.
Тижорат банкларининг кредит сиёсати	Кредитная политика коммерческого банка	The credit policy of the commercial bank	бу банкларнинг кредит рискларини камайтириш ва кредит операцияларининг даромадлигини кўпайтириш мақсадида амалга оширадиган комплекс тадбирлари жаммасидир.
Банк ликвидлилиги -	Ликвидность банка	Bank Liquidity	банклар мажбуриятларини ўз вақтида қайтара олиш қобилияти ёки пассивлардаги мажбуриятларни қайтариш учун активларни пулга айланиш қобилиятидир.
Мажбурий захиралар сиёсати	Политика обязательных резервов	The policy of mandatory reserves	тижорат банклари жалб қилган маблағларидан маълум бир қисмини Марказий банкнинг захира фондида ўтказилишидир. 2009 йилда банк тизимини ислоҳ қилиш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 28 июлдаги ПҚ-1166-сонли Қарорига асосан пул массасининг мақсадли параметрларидан келиб чиққан ҳолда ва тижорат банклари томонидан узоқ муддатли депозитлар жалб қилишни рағбатлантириш мақсадида 2009 йилнинг 1 сентябридан бошлаб табақалаштирилган мажбурий захиралар нормаси жорий этилди.

Банк кредити	Банковский кредит	Bank loan	банклар пулни унинг соҳибларига фоиз тўлаш шарт билан ўз қўлида жамлайдилар ва ўз номидан қарзга бериб, фоиз олишдир.
Валюта бозорлари	Валютный рынок	Currency market	бу талаб ва таклиф асосида турли хил валюталар олди-сотди қилинадиган расмий марказлардир. Валюта бозори-хорижий валюталар ёки хорижий валютадаги тўлов ҳужжатлари бўйича операцияларни амалга ошириш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларнинг алоҳида соҳасидир.
Валюта операциялари	Валютные операции	Currency operations	чет эл валюталари ва валютавий қимматликларга мулк ҳуқуқини алмашилиши билан боғлиқ операциялари.
Кредит экспанцияси	Кредитная экспанция	Credit expansion	мамлакатнинг ссуда капиталлари бозорида фоиз ставкаларининг пасайиши натижасида кредит олувчиларнинг кўпайиши ва бунинг оқибатида, кредит қўйилмалари ҳажмининг кескин кўпайишидир.
Тўлов баланси	Платежный баланс	Payment balance	мамлакатнинг хорижий давлатлар билан бўладиган алоқалари натижасида юзага келадиган валюта тушумлари ва тўловларининг ҳақиқатдаги суммаси акс эттирилади. Актив тўлов баланси - тўлов балансида тушумлар суммаси тўловлар суммасидан ортиқ бўлади.
Фоиз ставкаси	Процентная ставка	Interest rate	қарздор кишининг олган қарзи учун пул эгасига тўлайдиган тўловидир.
Банк активлари	Банковские активы	Bank assets	банк балансининг актив қисмида жойлашган моддаларининг сифат нуқтаи назаридан унинг умумий миқдоридаги улуши тушунилади.
Умумий захиралар	Общие резервы	General reserves	бундай захиралар кредит портфели учун ташкил этилади. Умумий захиралар кредит портфелига хос бўлган яширин таваккачиликдан химоя қилиш мақсадида ташкил этилади. Улар одатда ссуда бўйича қарздорлик суммасига нисбатан фоизда белгиланади.
Траст операциялари	Трастовые операции	Trust business	банк мижоз топшириғи билан маълум мулкни, пул, қимматли қоғозлар кўринишида сақлаш, ўтказиш ва бошқаришни ўз зиммасига олади.
Банклараро кредит	Межбанковский кредит	The interbank loan	бошқа тижорат банкларидан олинган кредит.

Бозор rischi	Рыночные rischi	Market risks	қимматли қоғозлар нархини ўзгариши натижасида юзага келадиган риск мажмуи.
Умумий усуллар	Общие методы	Obschye methods	банк рискларинг миқдорини уни даромадларига боғлиқ равишда баҳолаш ва башорат қилиш ҳамда банк ликвидилигига нисбатан белгиланган иқтисодий нормативларни бажариш киради.
Хусусий усуллар	Частные методы	Private methods	ҳар бир банк операцияси бўйича риск аниқлаш ва баҳолаш усуллари киради.
Тўловга лаёқатлилиқ	Платежеспособность	Solvency	банк зарур муддатларда кредит-омонатчилар, банклар давлат олдидаги мажбуриятларини тўла суммада бажара олиш лаёқатини билдиради.
Ликвидилиқ	Ликвидность	Liquidity	активларни пул маблағларига айлантиришнинг асосан амалга оширилишини, яъни банкнинг Марказий банк ёки вакил банклардаги нақд пул маблағларидан фойдаланиш ликвид активлари сотиш имконияти ва ҳоказоларни англатади.
Жорий ликвидилиқ	Текущая ликвидность	Current liquidity	ликвид шаклдаги баланс активлари банкнинг талаб қилиб олинганча сақланадиган ва муддати 30 кунгача бўлган ҳисобварақлар бўйича мажбуриятлари суммаси ўртасидаги нисбатни тавсифлайди.
Риск	Риск	Risk	бу режалаштирилган вариантга нисбатан даромад ола олмаслик ёки зарар кўриш эҳтимоли.
Ноаниқлик	Неопределенность	Uncertainty	мўлжалланган лойиҳаларни, фаолиятни амалга ошириш шартлари ҳақида ҳамда улар билан боғлиқ бўлган харажатлар ва олинган натижадаги мавҳумийликдир.
Иқтисодий риск	Экономический риск	Economic risk	умуман йирик тизим ва унинг таркиби ривожланишида ишлаб чиқариш шакллариинг оқилона уйғунлашувини танлашда юзага келадиган рисклар мажмуи.
Ижтимоий-сиёсий риск	Общественно-политический риск	Socio-political risk	умуман йирик тизим ва унинг таркиби ривожланишида, шу жумладан, давлатнинг нархни шакллантириш сиёсатига, шунингдек мулк ва интеллектуал бойлик жамғармаларининг манбаларини аҳолининг барча гуруҳини умумий тавсифдаги рисклардан ижтимоий ҳимояни таъминлашга; даромадларнинг адолатли тақсимланишига; ишсизликни қисқартиришга; таклиф ёки талабнинг

			жисмоний ҳажмларини нарх ва бошқалар орқали тартибга солишга сафарбар этиш ва жамлаш бўйича масалаларни ечишга аралашувида юзага келадиган рисклар мажмуи тушунилади.
Фискал-монетар риск	Фискал-монетар риск	The spy-risk moneyer	давлат ўтказаетган молиявий ва бюджет сиёсати ёрдамида, нархлар даражасини барқарорлаштириш ва оптимал солиқ меъёрларини, пул массасининг таъминоти ва конъюнктурасини тартибга солиш бўйича Марказий банкнинг самарали аралашуви ва бошқалар орқали йирик, мураккаб тизимлар барқарорлиги ва иқтисодий ўсишини таъминлаш бўйича масалаларни ечишда юзага келадиган рисклар мажмуасидан иборат.
БЕРИ индекси	Индекс БЕРИ	Index BERI	мамлакат иқтисодий рисклари хажмини белгиловчи кўрсаткич.
Макро даражадаги иқтисодий риск	Макроэкономический риск	Macroeconomic risk	ташқи ва ички, олдиндан айтиб бўладиган ва айтиб бўлмайдиган мамлакат миқёсида юзага келувчи рисклар мажмуи ҳисобланади.
Мезо даражадаги иқтисодий риск	Риск на мезо уровне	Risk at the meso level	саноат, аграр ва хизмат кўрсатиш соҳаси юзага келиши мумкин бўлган рисклар мажмуи.
Микро даражадаги иқтисодий риск	Риск на микроэкономическом уровне	The risk at the macro level	саноат, фирманинг хўжалик фаолияти — тадбиркорлик ва инвестициялаш жараёнида юзага келувчи рисклар.
Банк rischi	Банковские rischi	Banking risks	Марказий банк ва тижорат банклари фаолиятида молия бозоридаги иқтисодий конъюктуранинг ўзгариши натижасида юзага келадиган зара кўриш хавфи тушунилади.
Кредит rischi	Кредитный риск	Credit risk	кредитларни қайтмаслиги натижасида зара кўриш хавфидир.
Фоиз rischi	Процентный rischi	Interest rate risk	фоиз ставкаларини тебраниши натижасида зарар кўриш эҳтимолини билдиради.
Ликвидлик rischi	Риск ликвидности	Liquidity risk	Тижорат банкларининг ликвидлигини пасайиши билан боғлиқ рисклардир.
Трансформация rischi	Трансформационный риск	Transformational risk	банклар томонидан берилган кредитлар билан уларнинг манбаларининг муддати ўртасидаги номунофиқликнинг юзага келиши тушунилади.
Валюта rischi	Валютный риск	Currency risk	валюта курсларининг тебраниши натижасида банкларнинг зарар кўриш хавфи тушунилади.

Ҳисоб-китоб риски	Расчетный риск	Settlement risk	ҳисоб-китобларни амалга ошириш жараёнида валюта курсларининг ўзгариши фоиз ставкаларининг ўзгариши билан боғлиқ.
Кредит сиёсати	Кредитная политика	Credit policy	кредит операцияларини амалга оширишда банкларнинг тутадиган стратегия ва тактикасидир.
Ретроспектив риск	Ретроспективн ый риск	Retrospective risk	банк фаолиятининг ўтган даврдаги турли рискларга боғлиқлигини ва жорий ва истиқболдаги рискларни баҳолаш имконини берувчи рисклар мажмуи.
Кредитлаш стратегияси	Стратегия кредитования	lending Strategy	кредит сиёсати борасида ырон ыр банкнинг молия бозоридаги мазмунли, мақсадли ва аниқ тамоилларга кредит муносабатлари ҳисобланади.
Кредит пакети	Пакет кредитования	Loan Package	кредитлаш жараёни учун зарур бўлган хужжатлар мажмуаси тушунилади.
Кредитга лаёқатлилиқ	Кредитоспособ ность	Creditworthiness	мижознинг банк ва банк кредиторлар олдида турган мажбуриятлари ни ўз вақтида қайтиришига тайёрлиги ва кодирлигидир.
Риск коэффициенти	Коэффициент риска	Risk factor	мумкин бўлган йўқотишларнинг максимал суммасини ўз маблағлари нисбатини ифодалайди.
Рисксиз зона	Безрисковая зона	Risk-free zone	йўқотишлар даражаси “0” га тенг бўлган зонасидир.
Кредитни таъминлаш билан боғлиқ риск	Риски связанные с обеспечением кредита	The risks associated with the loan provision	бу рискни алоҳида кўриб бўлмайди. Бу кредитни қайтармасли орқали пайдо бўлган риск билан биргаликда ўрганилади. Бу риск турини кредит учун қўйилган гаровни сотишдан тушган маблағ ажратилган кредитни қоплаш учун етарли эмаслиги билан боғлиқдир, натижада банк ўз талабини тўлиқ қондира олмайди;
Фойдалилик- риск	Риск полезности	Utility risk	банк ходими ўзини ортиқча рисклардан сақлаган ҳолда фойда меъёрини чеклашидир.
Таъминланма ган кредитлар	Необеспеченн ые кредиты	Unsecured loans	бирор бир таъминотсиз берилган кредитлар.
Суғурталаш	Страхование	Insurance	банкнинг амалга ошираётган операцияларида юзага келиши мумкин бўлган рискларни маълум бир суғурта бадали асосида суғурта компаниялари томонидан кўрилган зарарни қоплаб бериш шартномасини тузиш.
Гаров	Залог	Collateral	кўчмас ва кўчар мулкларни кредит таъминоти сифатида қўйилиши.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2018
2. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси. Т. Адолат 1998
3. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”ги қонун, Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонун, Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. // Халқ сўзи, - 1999 йил 12 январь.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Хорижий инвесторларга кафолатлар ва уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш чора-тадбирлари тўғрисида» Қонуни.
7. Ўзбекистон Республикасининг "Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида"ги Қонуни. // Хўжалик ва ҳуқуқ. Июнь, 1996 йил.
8. Ўзбекистон Республикасининг "Чет эл инвестициялари тўғрисида"ги Қонуни. // Хўжалик ва ҳуқуқ, - 1998 йил.
9. Ўзбекистон Республикасининг “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги қонуни Т.: “Ўзбекистон”2003.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. / Расмий нашр / Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: “Адолат”, 2017. -108 б.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 9 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5296-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 мартдаги “Банк хизматлари оммабоплигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПҚ-3620-сонли Қарори.
13. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи. 29 декабрь 2018 йил.
14. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи. 23 декабрь 2017 йил.
15. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак.//Халқ сўзи. 14.01.2017 й.
16. Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз” нутқи. Халқ сўзи. 2016 йил 15 декабрь, №248 .
17. Gali, Jordi. Monetary Policy, Inflation, and the Business Cycle: An Introduction to the New Keynesian. Framework. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008.
18. Kenneth Spong. Banking regulation. Its Purposes, Implementation and Effects. Fifth Edition. Federal Reserve Bank of Kansas City. 2000.-281 p.
19. Shelagh Heffernan. Modern banking.– London, John Wiley & Sons, Ltd. 2005.-716 p.
20. Абдуллаева Ш.З. Банк иши. Дарслик. - Т.:Иқтисод-молия, 2017.
21. Булатов А. Мировая экономика.-М.:Юрист, 1999.-с.208

22. Е.Жуков. Банки и банковские операции.-М.:ЮНИТИ, 1997.- с.410
23. Красавина Л.Н. “Международные валютно-кредитные и финансовые отношения” Москва “ФиС” 2001г.с 564.
24. Лаврушин О.И., Банковский менеджмент. Учебник. – М.: КНОРУС, 2010. – 560 стр.
25. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебник / под ред. Л.Н. Красавиной - М.: Финансы и статистика, 2006 г. – С. 540
26. Мовсесян А.Г., Огневцев С.Б. Международные валютно-кредитные отношения. Учебник – М.: Инфра, 2005 г. – С. 135
27. Н.В.Самодурова. Всемирный банк: кредитование экономики. Москва. «Финансы и статистика».2003г. 24 стр.
28. С.Р.Моисеев. Международные валютно-кредитные отношения. Учебное пособие.Москва. «Дело и Сервис».2003. 562 стр.
29. Хорижий мамлакатларда банк иши.Э.Т.Қодиров., Ж.К.Мажидов. Ўқув қўлланма/ Т. 2016. 184 бет.
30. European Central Bank Report 2007. –Fr/M., 2008.
31. Bankers Almanac: World Ranking / RBI. 2004.
32. The World Bank Annual Report 2002. – Washington, 2002. –P. 47.
33. The IMF Annual Report 2002. – Washington, 2002. –P. 84.
34. “The Impact of Bank-specific Factors on the Commercial Banks Liquidity; Empirical Evidence from CEE Countries” by Angela Roma “Procedia Economics and Finance” 2015
35. www.gov.uz – Ўзбекистон Республикаси ҳукумат портали.
36. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
37. www.economist.com
38. www.bank.ru
39. www.cbu.uz
40. www.lex.uz
41. www.ziynet.uz
42. www.finance.uz
43. www.ereport.ru - Обзорная информация по мировой экономике

И. Тоймухамедов.

Халқаро банк иши

Ўқув ўлланма

“*IQTISODIYOT*” - 2019

Муҳаррир
Мирҳидоятова Д.М.

Мусаҳҳиҳ
Матхўжаев О.А.

Лицензия АИ № 240 04.07.2013 й. Теришга берилди 07.10.2019. Босишга рухсат этилди 13.10.2019. Қоғоз бичими 60x80 1/16. Times гарнитураси. Офсет босма. Офсет қоғози. Шартли босма табағи 11,0. Ҳисоб нашр варағи 10,7.
Адади 100 нусха. Баҳоси келишилган нархда

“*IQTISODIYOT*” нашриёти ДУКнинг матбаа бўлимида чоп этилди.
100003. Тошкент шаҳри Ислон Каримов кўчаси, 49-уй.

0000	Халқаро банк иши. Ўқув қўлланма. /Тоймухамедов И. –Т.: Иқтисодиёт, 2019. -176 бет.
	Тоймухамедов И.

ISBN 978-9943-00000

УЎК:0000
КБК:0000